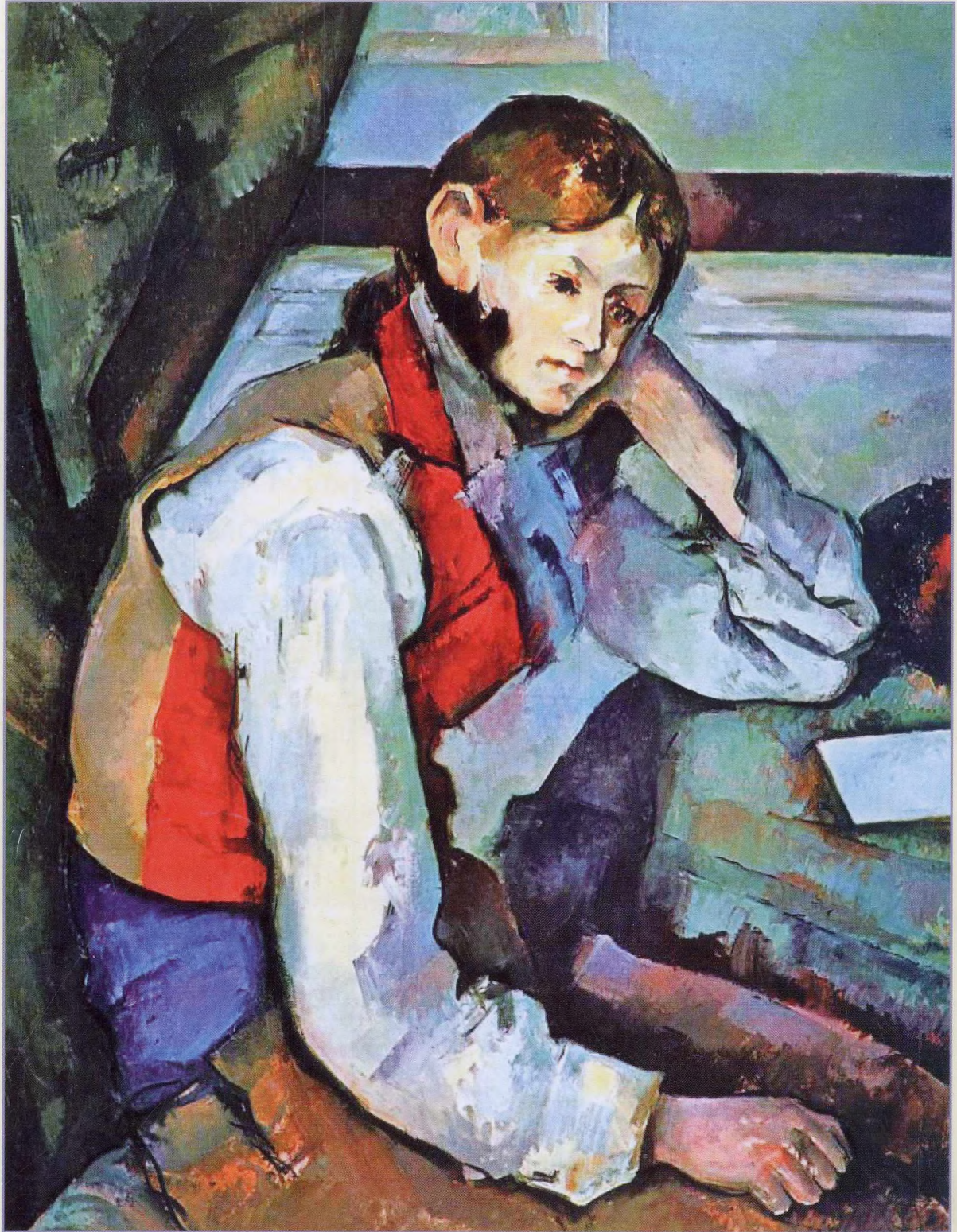

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Ιανουάριος 2008 • τεύχος 162 • € 5

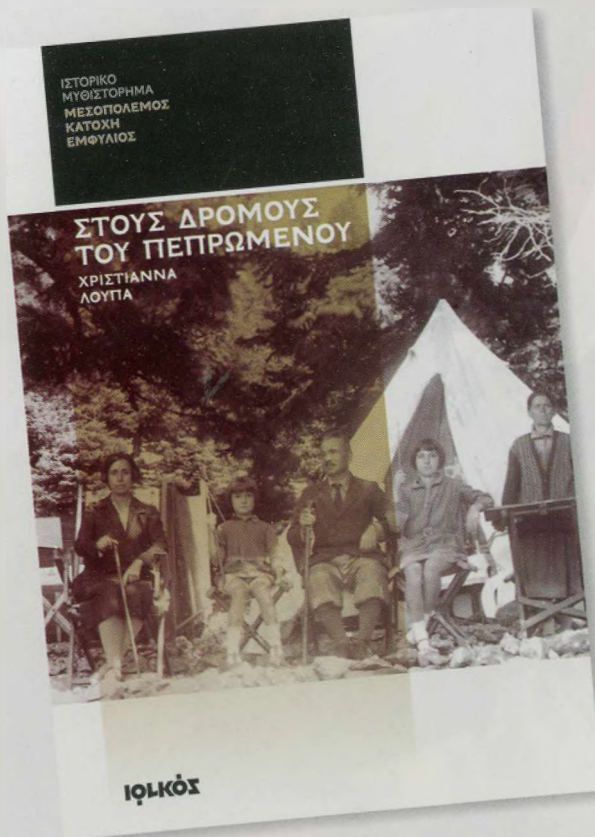
Γιώργος Καπράνος

ΦΛΟΓΙΣΜΕΝΟΙ ΔΡΟΜΟΙ

1897-1922 Σμύρνη: Πωλούνται οικόπεδα μεγάλου μέλλοντος

Ένα ιστορικό μυθιστόρημα που αναβιώνει μερικές από τις πιο έντονες στιγμές των περιπετειών του Ελληνισμού για μια περίπου εικοσιπενταετία. Μια δυνατή αφήγηση που εικονογραφεί το αυθεντικό πλαίσιο των γεγονότων με αποκορύφωμα τις φοβερές ημέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής και της πυρκαγιάς της άλλοτε ωραιότερης πόλης των Ιωνικών παραλίων.

Τιμή 18,00 €
ISBN 978-960-426-467-4
Σελίδες 480

Χριστιάννα Λούπα

ΣΤΟΥΣ ΔΡΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΠΕΠΡΩΜΕΝΟΥ

Μεσοπόλεμος - Κατοχή - Εμφύλιος

Μέσα από τις πλουσιότερες εμπειρίες της ηρωίδας του έργου, ο αναγνώστης παρακολουθεί καρέ-καρέ την τραγική πορεία της Ιστορίας της Ελλάδας του 20ού αιώνα, από τα χρόνια της δεκαετίας του '20 μέχρι και τη δεκαετία του '50. Μια ζωή συναρπαστική, σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Γένοβα και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις, την εποχή των μεγάλων παγκόσμιων αναταράξεων.

Τιμή 17,00 €
ISBN 978-960-426-453-7
Σελίδες 400

ΣΤΑ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΑ
ΑΝΔΡ. ΜΕΤΑΞΑ 12 ΑΘΗΝΑ 106 81
Τ 2103304111 2103618684
F 2103304211 E iolkos@otenet.gr

WWW.IOLCOS.GR
ΙΟΛΚΟΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ PUBLICATIONS

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Ίανουάριος 2008
τεῦχος 162 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα

Ετήσια (12 τεύχη): 40 €
Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος

Ετήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες

Ετήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:

Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
ύποκ. 132 ἀριθ. λογαριασμοῦ
401740-48 (παρακαλοῦμε νά
ἀναγράφεται τό ὄνομα τοῦ
καταθέτη)

ἢ

μέ ταχυδρομική ἐπιταγή
στή διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ

Γιά τούς συνδρομητές
τοῦ ἐξωτερικοῦ:

IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Ἀθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr

Κωδικός: 1572

Ἐκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Ἀγαθίου 3,
Ἀθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ὁ γάμος, τά πουρνάρια
καί ὁ Τζερόνιμο5

Βασίλης Ζουναλής, Ἀσφαλιστικό: ἀναζητεῖται
πολιτική θεραπεία7

Άγγελος Έλεφάντης, Νά ὀργανώσουμε
καί νά ὀργανωθοῦμε10

Κώστας Σταμάτης, Τό νόημα τοῦ σοσιαλισμοῦ
σήμερα14

Έλενα Σίχαν Ἡ ἐπίθεση ἐνάντια
στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα22

Γιώργος Σταθάκης, Ἀγορά, κράτος, δημοκρατία
Κωστής Νικηφοράκης: in memoriam28

Δημήτρης Ἀντωνακάκης, Θ. Βαλεντής.
Πειθαρχία καί τρυφερότητα35

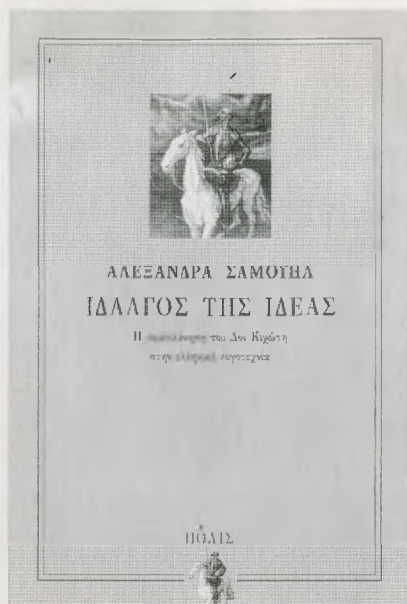
Δημήτρης Ι. Κυριάτας, Ἡ καταδίκη
τοῦ Σωκράτη39

Ἀθηνά Δημητριάδου, Τζ. Μ. Κουτού
Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς43

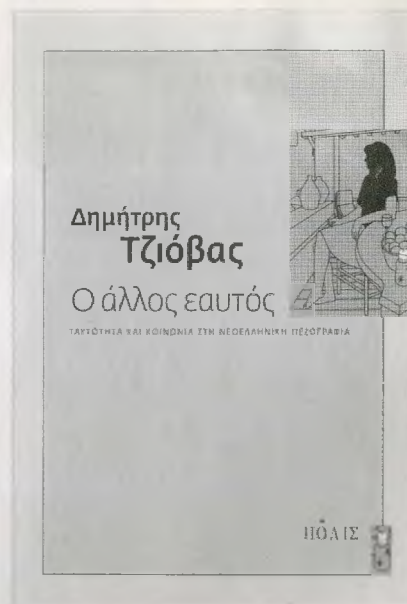
Άρης Μπερλής, Τζ. Μ. Κουτού
Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς45

Ἀπό τίς τελευταῖες ἐκδόσεις48

Ἐξώφυλλο: Πῶλ Σεζάν, Τό ἀγόρι μέ τό κόκκινο γιλέκο,
1888-1889

«Η παρουσία του Δον Κιχώτη στην ελληνική ποίηση είναι μακρόχρονη και παραγωγική. Σπουδαίοι, ελάσσονες και ασήμαντοι ποιητές ελκύονται από τη μορφή του και νιώθουν την ανάγκη να μιλήσουν γι' αυτήν με τους στίχους τους. Δύο πράγματα είναι ευδιάκριτα σε αυτή την ποιητική ανταπόκριση. Το πρώτο είναι ο μεγάλος αριθμός των ποιητών –αναλογικά μεγαλύτερος απ' ό,τι σε κάθε άλλη ευρωπαϊκή ποίηση– που κάνουν τον Δον Κιχώτη ποιητικό τους θέμα. Αλλά και κανένας άλλος ξένος λογοτεχνικός ήρωας – ο Φάουστ, ο Άμλετ, ο Δον Ζουάν – δεν κινητοποίησε τόσο την ελληνική ποιητική ευαισθησία. Το δεύτερο είναι η θετική ανταπόκριση των ποιητών. Λίγοι είναι εκείνοι που αντιμετωπίζουν τον Δον Κιχώτη ως πρόσωπο γελοίο ή που τον χρησιμοποιούν για να απεικονίσουν κωμικές καταστάσεις. Οι περισσότεροι τον βλέπουν με συμπάθεια ή φαίνονται γοητευμένοι από "το μεγαλείο της θεικής του τρέλας", το οποίο τον κάνει να εμφανίζεται ως ένα σύμβολο της ανθρώπινης αναζήτησης του ιδανικού. Αν κάτι αποδεικνύει ο διάλογος των Ελλήνων ποιητών με τον "ιππότη" της Μάντσας, είναι τα μεγάλα ρομαντικά αποθέματα της ευαισθησίας τους η αναμόχλευση των οποίων από τη μορφή του υπήρξε γόνιμη, γιατί έδωσε την ευκαιρία να γραφούν όχι λίγα σημαντικά ποιήματα, που πλουτίζουν τη λογοτεχνία μας».

Μπορούμε να ξαναδιαβάσουμε βασικά κείμενα της νεοελληνικής πεζογραφίας με διαφορετικούς τρόπους από τους καθιερωμένους; Ώς ποιο βαθμό αυτές οι νέες ερμηνευτικές αναγνώσεις σχετίζονται με τις τρέχουσες πολιτισμικές εξελίξεις; Γιατί ιστορικές και πατριωτικές προσεγγίσεις των αφηγηματικών κειμένων έχουν κυριαρχήσει μέχρι τώρα; Πώς ταυτότητα και κοινωνία συλλειτουργούν στη σύνθεση των κειμένων; Πόσο η ψυχανάλυση, η θεωρία της λογοτεχνίας και η πολιτισμική ανάλυση μπορούν να μας βοηθήσουν σε νέες αναγνώσεις; Επιδιώκοντας να δώσει απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα και να διερευνήσει τη σχέση ατομικής ταυτότητας και κοινωνίας, καθώς και την αυτοβιογραφική ενδοσκόπηση ή την ιδιάζουσα συνύπαρξη λογοτεχνικών ειδών, το βιβλίο έχει δύο αλληλένδετα σημεία εκκίνησης. Το πρώτο σχετίζεται με τη σταδιακή μετάβαση του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού από την έννοια της κοινότητας στο άτομο, ενώ το δεύτερο αφορά στη διαλογική σχέση εγώ και άλλου, ταυτότητας και κοινωνίας. Τελικός του σκοπός είναι να σκιαγραφήσει τον μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και ταυτόχρονα να φωτίσει αλλιώς την ελληνική πεζογραφία των δύο τελευταίων αιώνων.

εκδόσεις ΠΟΛΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΑΙΟΛΟΥ 33 • ΤΗΛ.: 210 36 43 382

Ὁ γάμος, τὰ πουρνάρια καί ὁ Τζερόνιμο

Τήν προηγούμενη ἐβδομάδα, καί μέ ἀφορμή τή νομοθετική ρύθμιση τοῦ «Συμφώνου Ἐλεύθερης Συμβίωσης», ἡ Διαρκῆς Ἱερά Σύνοδος ἐξέδωσε ὁμόφωνα τήν πλέον ἀναχρονιστική ἀνακοίνωσή της, ἐρχόμενη σέ πλήρη ρήξη καί ἀναντιστοιχία ὄχι μόνο μέ τή «γραμμή» τοῦ νέου Ἀρχιεπισκόπου ἀλλά καί μέ τίς συνήθειες πρακτικές μιᾶς ὀλόκληρης κοινωνίας πού, στή συντριπτική της πλειονότητα, βαπτίζεται, παντρεύεται καί κηδεύεται μέ τό ὀρθόδοξο χριστιανικό τελετουργικό, ἔστω κι ἂν οἱ νεοέλληνες καί οἱ νεοελληνίδες ἐντωμεταξύ ζοῦν, ἐρωτεύονται, κάνουν ἔρωτα, τεκνοποιοῦν, ἤ δέν τεκνοποιοῦν, χωρίζουν ἤ συμβιώνουν χωρίς τήν ἄδεια τοῦ πνευματικοῦ τῆς ἐνορίας. Παραθέτω αὐτούσια τήν ἀνακοίνωση τῆς ΔΙΣ γιά λόγους «ἀρχείου»:

«α. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, διά τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου, διακηρύσσει τόν ἀπόλυτο σεβασμό καί τήν παραδεδομένη τιμή πρὸς τό ὑπό τῆς Ἐκκλησίας τελούμενο ἱερό μυστήριο τοῦ Γάμου, τοῦ ὁποίου σκοπός εἶναι ἡ ἀμοιβαία πνευματική συμπλήρωση τῶν συζύγων γιά τήν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ σωτηρία καί καρπός αὐτοῦ τὰ τέκνα. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδή δέχεται καί εὐλογεῖ τήν παραδεδομένη τέλεση τοῦ Γάμου κατὰ τό Ὄρθόδοξο Τυπικό ἐνῶ θεωρεῖ πορνεία κάθε ἄλλη “συζυγική” σχέση ἐκτός αὐτοῦ. β. Καλεῖ τό ἱερό πλήρωμα τῶν πιστῶν τέκνων Αὐτῆς νά βεβαιωθοῦν ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑπερασπιζομένη ἀνέκαθεν τὰ τῆς ἱερότητος τοῦ ἱεροῦ μυστηρίου τοῦ Γάμου, φροντίζει γιά τήν ἐφαρμογή τῆς διδασκαλίας τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ, γιά τήν τήρηση τῶν ἀρχῶν τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου σέ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ζωῆς καί τό σεβασμό πρὸς τοὺς παραδεδομένους ἱερούς κανόνες σχετικά μέ τό βίο καί τή συμπεριφορά τῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας. γ. Μέ βάση τίς ἀρχές αὐτές καί βαθύτατο αἶσθημα εὐθύνης ἐναντι τοῦ ἱεροῦ κλήρου καί τοῦ εὐσεβοῦς λαοῦ δηλώνει, ὅτι εἶναι παντελῶς ἀδύνατο νά συγκατατεθεῖ στό διαμορφούμενο Νομοσχέδιο “Σύμφωνο Ἐλεύθερης Συμβίωσης”, ἡ ἐφαρμογή τοῦ ὁποίου ὑποθάλλει καί νομιμοποιεῖ βαρῦτατα ἠθικά ἀμαρτήματα καί τό ὅποιο σέ περίπτωση ἐφαρμογῆς θά ἀποτελέσει καταστροφική βόμβα στά θεμέλια τῆς χριστιανικῆς οἰκογενείας καί ὅλης τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας. Ἡ Δ.Ι.Σ. ἐκφράζει τήν ἐλπίδα καί τήν εὐχή νά μήν καταστεῖ Νόμος τοῦ Κράτους τό ἐν λόγω Νομοσχέδιο».

Σά νά μήν ἔφταναν ὅλα αὐτά, οἱ ἅγιοι πατέρες πού πρωτοστάτησαν στά «τηλε-κηρύγματα», ἐπιστράτευσαν, ἀμυνόμενοι, καί τό «Λεξικό Μπαμπινιώτη» γιά νά δηλώσουν πώς ἡ λέξη «πορνεία» δέν σημαίνει μόνο τήν ιδιότητα τῆς πόρνης καί τή μισθωμένη ἐργασία τῆς ἱκανοποίησης τῶν σεξουαλικῶν ἐπιθυμιῶν ἀλλά σημαίνει —ἐκκλησιαστικά— «κάθε σεξουαλική σχέση ἐκτός γάμου». (Ὅπου ἡ λέξη «γάμος» παραπέμπει, βέβαια, ἀποκλειστικά καί μόνο στό «ἱερούργημένο μυστήριο»). Ἡ εἶδηση σχολιάστηκε στόν Τύπο ὡς «πρώτη ἦττα» τοῦ νέου Ἀρχιεπισκόπου ὁ Ἄνθιμος φαίνεται νά πῆρε τῆς ρεβάνς, ἰδίως μετά τήν ἄρνηση τοῦ Ἱερώλυμου νά δώσει τό «πράσινο φῶς» στά πρόσφατα συλλαλητήρια τῶν «μακεδονομάχων».

Ἄς ἀφήσουμε ὅμως, προσωρινά, τὰ ἐσωτερικά τῆς ΔΙΣ καί ἄς ἐπιστρέψουμε στά ξεροκέφαλα νοῦμερα: ἀπό τήν ἐποχή τῆς θέσπισης τοῦ ἀστικοῦ δικαίου γιά τόν πολιτικό γάμο

(1983) ἕως σήμερα τό ποσοστό τῶν γάμων αὐτῶν ἔχει ἐκτοξευτεῖ ἀπό τό 7,66% στό 31,6% (τελευταία μέτρηση τοῦ 2006). Πρακτικά, δηλαδή, τό ἕνα στά τρία ζευγάρια παντρεύεται μέ πολιτικό γάμο, κατ' ἐπιλογήν ἢ ὑποχρεωτικά, προκειμένου νά ἐπιλύσει ἄμεσες ἐκκρεμότητες τῶν φορολογικῶν του δηλώσεων. Σέ κάθε περίπτωση, ὡστόσο, ἡ θεσμοθέτηση αὐτή στέρησε ἀπό τήν Ἐκκλησία τό δικαιοπρακτικό δικαίωμα τῆς ληξιαρχικῆς βεβαίωσης τοῦ γάμου, ξεχωρίζοντας, ἔτσι, ἅπαξ διά παντός, σέ νομικό ἐπίπεδο τήν «ιδιότητα τοῦ πολίτη» ἀπό τήν «ιδιότητα τοῦ πιστοῦ», σέ μιά κρίσιμη στιγμή τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τοῦ ζευγαριοῦ. Σέ μεγάλο βαθμό, οἱ ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας προέρχονται ἀπό τή στέρηση αὐτῆς τῆς νομικῆς δικαιοπραξίας καί ὄχι ἀπό τόν ἐκτροχιασμό τῶν κοινωνικῶν ἠθῶν καί τή γενικευμένη «πορνεία». Τό νέο «Σύμφωνο Ἐλεύθερης Συμβίωσης» προωθεῖ, ἀκόμη περισσότερο, αὐτόν τόν ἐκκοσμικευμένο αὐτοπροσδιορισμό τοῦ ζευγαριοῦ χωρίς τήν ἀπαραίτητη διαμεσολάβηση τοῦ δήμαρχου ἢ τοῦ ἱερέα καί τήν ὑποχρεωτική «οἰκογενειακή οἰκονομία» τοῦ θρησκευτικοῦ ἢ πολιτικοῦ γάμου. Πρόκειται γιά μιά ἀστικοῦ τύπου συναίνεση ἀνάμεσα σέ ἐνήλικα ἄτομα πού ἀποδέχονται ἀμοιβαία τά βάρη, τίς εὐθύνες, τίς χαρές καί τίς προσδοκίες μιᾶς πρόσκαιρης ἢ μακροχρόνιας συμβίωσης, χωρίς τίς τελετουργίες τῆς δέσμευσης καί τίς ὑπόρρητες ὑποχρεώσεις τῆς ἀναπαραγωγικῆς σεξουαλικότητας, (ἔστω κι ἂν ὅλα αὐτά συμβοῦν κατά τή διάρκεια τῆς συμβίωσης).

Στήν προοπτική αὐτή, εἶναι φυσικό ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας νά ἀντιδρᾷ μέ τόν πλέον ἔντονο τρόπο, ἀφοῦ δέν ἀπειλεῖται πλέον μόνο ἡ δικαιοπρακτική της δυνατότητα ἀλλά καί ὁ σκληρός πυρήνας τῆς «ἐλληνοχριστιανικῆς ἀγωγῆς» τοῦ ποιμνίου της. Πίσω ἀπό τή λέξη «πορνεία», δηλαδή, καταγγέλλονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ κοινωνικές πρακτικές καί οἱ νοοτροπιακές τάσεις, πού διεκδικοῦν ἕνα νέο ἀστικό οἰκογενειακό Δίκαιο, προβληματοποιώντας ἀκόμη καί τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς «οἰκογένειας». Ὁ Ἄνθιμος κατάλαβε ἐγκαιρα πώς ὁ νέος «γάμος» ἦταν πολύ σοβαρότερο θέμα ἀπό τά «πουρνάρια» τῶν ἀνακαινισμένων συλλαλητηρίων γιά τή Μακεδονία γιά αὐτό μπῆκε στή Σύνοδο φουριόζος καί σχεδόν ἐπέβαλε τό κείμενο πού εἶχε συντάξει. Λίγες μέρες ἀργότερα (23.03.08), ὡστόσο, στό κυριακάτικο κήρυγμά του, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἱερώνυμος, παίρνοντας σαφεῖς ἀποστάσεις ἀπό τήν «ὁμόφωνη ἀνακοίνωση» εἶπε πώς ἡ Ἐκκλησία δέν μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ «ἠθικοπλαστικό σχολεῖο» τῆς κοινωνίας. Γιά ὅποιον ξέρεي νά διαβάξει πίσω ἀπό τίς γραμμές τοῦ ἐπίσημου ἐκκλησιαστικοῦ λόγου εἶναι προφανές πώς ἕνας νέος «ἰνδιάνικος» πόλεμος, ἕνας πόλεμος μεταξύ τῶν «φυλῶν» τῆς Ἱεραρχίας ἔχει μόλις ἀρχίσει: ὁ Ἱερώνυμος «ξέθαψε τό τσεκούρι» κι ἔγινε Τζερόνιμο. Εἶναι ἐξίσου προφανές πώς αὐτός ὁ πόλεμος δέν μᾶς ἀφορᾷ μᾶς ἀφορᾷ ὅμως ἡ ἔκβασή του.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Ἵπάρχει, βέβαια, κι ὁ καημός ἐκείνου τοῦ πατέρα πού, ὅταν ἔμαθε ὅτι ἡ κόρη θά ὑπογράψει τό «Σύμφωνο Ἐλεύθερης Συμβίωσης», ἀναρωτήθηκε «κι ἐγώ πού θά φέρω τά κλαρίνα;». «Στόν Συμβολαιογράφο», μπορεῖ ὁ καθένας νά τοῦ ὑποδείξει: «Ὅπουδῆποτε» ἀρκεῖ νά ὑπάρχει τραγουδόςπορος καί χορόςπορος».

A.E.

ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΟ: ΑΝΑΖΗΤΕΙΤΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΡΑΠΕΙΑ

του Βασίλη Ζουναλή

«Δέν θέλουμε τό ΙΚΑ σας», ήταν ένα από τά συνθήματα τών απεργών τής ΔΕΗ. Δήλωναν έτσι, άκομψα πλύν ξεκάθαρα, ένα συντεχνιακό αυτόνοτο: καμία συντεχνία δέν άπεμπολεί άμαχητί τά προνόμιά της. Οί απεργοί τής ΔΕΗ μίλησαν τή γλώσσα τής δικής τους άλήθειας και όχι τήν ξύλινη γλώσσα του άνύπαρκτου «ενιαίου μετώπου τών εργαζομένων». Αυτό ενόχλησε τήν Παλαρήγα και έσπευσε νά τούς καταδιάσει. Μάταιος ό κόπος της, καθόσον αυτοί συνεχίζουν ώς σήμερα (16 Μαρτίου) και θά συνεχίσουν νά απεργούν, όσο άντέξουν, γι' αυτόν άκριβώς τό λόγο: δέν θέλουν νά ένταχθεί τό ταμείο τους στό ΙΚΑ τών μή προνομιούχων (άρθρο 3 του νομοσχεδίου πού προωθεί ή Κυβέρνηση).

Η πραγματικότητα του έγγώριου ασφαλιστικού συστήματος τών 155 ταμείων είναι ή πραγματικότητα ενός κατακερματισμένου, άνορθολογικού, άδικου και πελατειακού συστήματος. Είναι ή πραγματικότητα μιας «κεκτημένης» άνισότητας.

Πρώτον, άνισότητα χρηματοδότησης. Η έπιδότηση τών ταμείων μέ δημόσιους πόρους (είτε από τόν κρατικό προϋπολογισμό, είτε από τούς λεγόμενους κοινωνικούς πόρους, δηλαδή τίς κρατήσεις πάνω σέ διάφορες ύπηρεσίες πού καταβάλλουν οι άγοραστές τους υπέρ ορισμένων επαγγελματικών κατηγοριών) δέν κατανέμεται άναλογικά, δηλαδή δέν έπιδoteίται ό κάθε ασφαλισμένος μέ τό ίδιο ποσό, άνεξαρτήτως ταμείου. Έπιπλέον, οι εργοδοτικές εισφορές στόν δημόσιο τομέα είναι πολύ πιό γενναιόδωρες από τίς αντίστοιχες του ιδιωτικού τομέα.

Δεύτερον, άνισότητα όρων συνταξιοδότησης. Οί μόνιμοι υπάλληλοι του δημοσίου τομέα έχουν ευνοϊκότε-

ρους όρους συνταξιοδότησης από τούς υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα (ιδιαίτερα οι γυναίκες). Σέ ορισμένους κλάδους, όπως οι στρατιωτικοί, προβλέπονται άπάρδεκτα πρώιμες συνταξιοδοτήσεις. Άξίζει νά αναφερθεί εδώ μία χαρακτηριστική ιδιαιτερότητα του ΙΚΑ πού έναθρύνει και τήν εισφοροδιαφυγή. Οί κατώτατες συντάξεις του ΙΚΑ πού άντιστοιχούν σέ 15 χρόνια εισφορών έπιχορηγούνται από τόν κρατικό προϋπολογισμό, ώστε νά φθάσουν στό ύψος πού άντιστοιχεί σέ 23 χρόνια εισφορών. Έχει καλώς. Άλλά έτσι, γιά κάθε πρόσθετη εισφορά άνάμεσα στό 15 και τά 23 χρόνια, ό ασφαλισμένος δέν κερδίζει τίποτα. Γιατί νά μήν ώφεληθεί άμεσα, άν γίνεται, από ένα μεγαλύτερο μεροκάματο μοιράζοντας τή διαφορά τής εισφοροδιαφυγής μέ τόν εργοδότη του; Βέβαια, ή άρση αυτής τής άνωμαλίας δέν λύνει από μόνη της τό τεράστιο ζήτημα τής εισφοροδιαφυγής. Έκτός από ένα σύστημα άποτελεσματικότερων ελέγχων, άπαιτείται μεταξύ άλλων και τό κλείσιμο τής ψαλίδας μεταξύ φορολογίας κερδών και ασφαλιστικής επιβάρυνσης, ώστε νά εκλείψει τό ισχυρό κίνητρο γιά άνασφάλιστη ή ύποασφαλισμένη εργασία, μέ τή σύμφωνη γνώμη τών εργαζομένων σέ πολλές περιπτώσεις.

Οί παραπάνω άνισότητες δέν εξαντλούν τόν σχετικό κατάλογο. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι, μεταξύ άλλων, ή έπιλεκτική κατανομή τής δημόσιας χρηματοδότησης υπέρ ορισμένων ταμείων. Άναφέρω ένδεικτικά πώς οι Έλληνες φορολογούμενοι θά έπιχορηγήσουν φέτος μέ 630 ευρώ άνά ασφαλισμένο τόν ΟΑΣΕ (ΤΕΒΕ, ΤΑΕ-ΤΣΑ), μέ 3.600 ευρώ άνά ασφαλισμένο τό ΙΚΑ, μέ 9.350 ευρώ άνά ασφαλισμένο τό ταμείο του ΟΤΕ και μέ 16.200 ευρώ τό άντίστοιχο ταμείο τής

ΔΕΗ! Μικρό ή μεγάλο τό ποσοστό τής αναδιανομής, πρόκειται για στρεβλή αναδιανομή σε κάθε περίπτωση. Δυστυχώς, όπως θα δοῦμε στις επόμενες δύο περιπτώσεις, απουσιάζει και κάθε αναδιανομή από τους προνομιούχους συνταξιούχους προς τους μη προνομιούχους του ίδιου ταμείου. Η ψαλίδα τής ανισότητας είναι ακόμη μεγαλύτερη.

Έξηγουμαι. Στή χώρα μας, τό ὕψος τής σύνταξης υπολογίζεται μέ βάση τις μέσες αποδοχές τής τελευταίας πενταετίας, πλην εξαιρέσεων (π.χ. ΤΣΜΕΔΕ). Σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες υπολογίζεται μέ βάση τις μέσες αποδοχές περισσότερων ετών και σε ορισμένες μέ βάση τις μέσες αποδοχές ὅλου του εργασιακού βίου.¹ Ὁ θεσμός τής τελευταίας πενταετίας επιδεινώνει περαιτέρω τις ανισότητες τών συντάξεων μεταξύ τών «λευκῶν κολλάρων» (στελέχη και υπάλληλοι καθιέρως), και τών «μπλέ κολλάρων» (κατώτεροι υπάλληλοι, εργάτες, συμβασιούχοι, περιστασιακά εργαζόμενοι μέ περιόδους ανεργίας και λοιποί). Οἱ ἀμοιβές τών πρώτων αυξάνονται συνεχώς κατά τή διάρκεια και κυρίως προς τό τέλος του εργασιακού βίου, αντίθετα μέ τους δεύτερους πού μετά από κάποιες αυξήσεις στις πρώτες τριετίες (στήν κατώτερη περίπτωση) οἱ ἀμοιβές τους είναι πολύ πιό σταθερές. Η ανισότητα τών ἀμοιβῶν τους κατά τή διάρκεια του εργασιακού βίου και κυρίως ή διευρυμένη ανισότητα τών τελευταίων ετών αυτού του βίου, τους ἀκολουθεῖ και μετά τή συνταξιοδότησή τους. Τά πράγματα είναι ακόμη χειρότερα ἐπειδή τό ποσοστό αναπλήρωσης είναι τό ίδιο για τις ὑψηλές και τις χαμηλές ἀμοιβές (για πλήρη συνταξιοδοτικά δικαιώματα ή κύρια σύνταξη ἀνέρχεται στο 70% του μέσου μισθοῦ τής τελευταίας πενταετίας και ή ἐπικουρική στο 20% αυτού του μισθοῦ). Δυστυχώς, ἔτσι ἔχουν τά πράγματα στή χώρα μας, τή στιγμή πού στις περισσότερες χώρες (πλην Ἰταλίας και Γερμανίας) ἐφαρμόζεται μία προοδευτικότητα πού ἀμβλύνει τις ανισότητες μεταξύ τών συνταξιούχων του κάθε ταμείου. Στή Δανία ὁ χαμηλόμισθος μέ μισθό στο μισό του μέσου μισθοῦ παίρνει σύνταξη τό 120% τών τελευταίων ἀποδοχῶν του, ἐνώ ὁ ὑψηλόμισθος μέ μισθό διπλάσιο του μέσου παίρνει σύνταξη ἴση μέ τό 57% του μισθοῦ του. Αντίστοιχη προοδευτικότητα, ἀλλά σε χαμηλότερα γενικά ἐπίπεδα, ὑπάρχει στήν Ἰρλανδία, τή Βρετανία, τό Βέλγιο, τήν Πορτογαλία, τή Γαλλία, τή Σουηδία και ἄλλοι.

Η θεραπεία τών ἀνωτέρω ἀνισοτήτων και ὅποιων άλλων παρέλειψα νά ἀναφέρω είναι τό πιό ἐπικαιρο, τό πιό ἐπιτακτικό, τό πρώτο ζήτημα στήν ἡμερήσια διάταξη ενός δημοσίου ασφαλιστικοῦ συστήματος. Ἀπό τή σκοπιά, μάλιστα, ενός σύγχρονου κράτους πρόνοιας αυτή ή θεραπεία ὀφείλει νά τονώσει, στο μέγιστο βαθμό, τά ἀναδιανεμητικά χαρακτηριστικά αυτού του συστήματος. Τά ἄλλα ζητήματα (βιωσιμότητα, εἰσφοροδιαφυγή, ὄρια ἡλικίας, εἰδικές μέριμνες για τους χαμηλοσυνταξιούχους, τους νέους, τις μητέρες και λοιπά) ἔπονται. Αυτό δέν σημαίνει πώς είναι λιγότερο ση-

μαντικά. Τουναντίον, ἐπειδή ἀκριβώς είναι σημαντικά ζητήματα, ή ἐπίλυσή τους ἀπαιτεῖ τή θεσμοθέτηση ενός κάποιου πλαισίου ἰσότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης, ὄχι μόνο για λόγους ἀρχῆς. Ένα τέτοιο πλαίσιο θά συνέβαλε τά μέγιστα στήν ἀπαραίτητη κοινωνική και πολιτική συναίνεση τών πολλῶν και για τις ὅποιες ἀναπροσαρμογές του ὕψους και τής κατανομῆς τής δημόσιας χρηματοδότησης του ασφαλιστικοῦ, μεταξύ άλλων. Θά συνέβαλε, ἐπίσης, στο ἐξίσου σημαντικό ζήτημα του ὕψους τών εισφορῶν (ἐργοδοτῶν, εργαζομένων και ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν).

Τό νομοσχέδιο πού προωθεῖ ή κυβέρνηση δέν συνιστᾶ ἕνα θεσμικό πλαίσιο ἰσότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Δέν πιάνει τόν ταῦρο ἀπό τά κέρατα. Ἀκόμη χειρότερα, ἀντί μιᾶς ἐπιθυμητῆς ἐνοποίησης ὄλων τών ταμειῶν προβλέπει ἐπιμέρους ἐνοποιήσεις ταμειῶν μέ βάση τό μορφωτικό ἐπίπεδο (!) ή/και τό ἀποθεματικά τους. Ἀλλά και οἱ ἀγωνιστικές κινητοποιήσεις και ἀπεργίες ἐναντίον αυτού του νομοσχεδίου δέν ἀποσκοποῦν παρά στο νά μήν ἀλλάξει τίποτα (πλην ἐκείνων πού για τους σωστούς ή λάθος λόγους ἀφοροῦν τά βαρέα και ἀνθυγιεινά και τους χαμηλοσυνταξιούχους). Ὅσον ἀφορᾶ στα κόμματα τής ἀντιπολίτευσης, στεροῦνται θετικῶν προτάσεων και περιορίζονται σε ρόλους ὀπισθοφυλακῆς τών κινητοποιήσεων ή/και μηρυκάσουν κάποιες μισές ἀλήθειες (μύθους) για τις παθογένειες του ασφαλιστικοῦ και τή θεραπεία τους.

Τό ἐλάχιστο πού ἐπιβάλλει ή ἀποκατάσταση μιᾶς κάποιας συνταξιοδοτικῆς ἰσότητας είναι ή συγκέντρωση και ἰσομοιρη διανομή τής δημόσιας χρηματοδότησης στους συνταξιούχους, ἀνεξαρτήτως εισφορῶν. Αυτό σημαίνει, παραδείγματος χάριν, τή θεσμοθέτηση μιᾶς βασικῆς σύνταξης (Ἐθνική Σύνταξη ή Σύνταξη του Πολίτη). Σε αυτή τή βασική σύνταξη, ἴδια για κάθε πολίτη, θά προστίθεται μία προοδευτικά ἀνταποδοτική σύνταξη (χαμηλότερο ποσοστό ἀναπλήρωσης για τους ὑψηλόμισθους, ὑψηλότερο ποσοστό ἀναπλήρωσης για τους χαμηλόμισθους). Η προοδευτική ἀνταποδοτικότητα τών εισφορῶν συμβάλλει και στήν ἐπιθυμητή ἀναδιανομή μεταξύ «λευκῶν» και «μπλέ» κολλάρων και στή δραστική μείωση τής συναινετικῆς –μεταξύ ἐργοδοτή και εργαζομένου– εἰσφοροδιαφυγῆς. Ἀυτή ή δεύτερη σύνταξη θά ἀπονέμεται ἀπό ἕνα ἐνιαῖο ταμεῖο (π.χ. τό Νέο ΙΚΑ).

Η παραπάνω πρόταση δέν είναι οὔτε ή μοναδική πρόταση θεραπείας τής *κεκτημένης* ἀνισότητας, οὔτε ή πανάκεια κάθε ασφαλιστικῆς ἐκκρεμότητας. Ἀπλῶς τήν ἀναφέρω σε ἀντιδιαστολή μέ τό σχέδιο νόμου τής ΝΔ, σε ἀντιδιαστολή μέ τό ρεπερτόριο τής ΓΣΕΕ, τής ΑΔΕΔΥ κα τών κομμάτων τής ἀντιπολίτευσης. Νομίζω

1. «Οἱ ἐλληνικές συντάξεις σε σύγκριση μέ τις άλλες χώρες του ΟΟΣΑ», τοποθέτηση τής Ἐλίνας Παπαδάκη στή συζήτηση για τό ασφαλιστικό πού διοργάνωσε ή ΑΡΣΗ στις 28/1/2008. Βλέπε ἰστοσελίδα τής ΑΡΣΗ.

πώς ή αναζήτηση λύσεων για τὰ ὑπαρκτά προβλήματα τοῦ ἀσφαλιστικοῦ θὰ πρέπει νά ἐντοπισθεῖ στό ἔδαφος παραμοίων προτάσεων.

Γιατί ὁ Συνασπισμός (ὁ ΣΥΡΙΖΑ, ἂν προτιμᾶτε), ἐνῶ εὐαγγελίζεται τήν κοινωνική ἰσότητα, ἀποφεύγει αὐτό τό ἔδαφος; Γιατί ὁ Ἀλαβάνος περιορίζεται στόν καταγγελτισμό καί στό ἀναμάσημα μύθων (μισές ἀλήθειες) τῶν συνδικαλιστῶν τῆς ΓΣΕΕ, τῆς ΑΔΕΔΥ, τοῦ ΤΣΜΕΔΕ καί τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων τους; Σέ τί ὠφελεῖται ἡ μεγάλη μάζα τῶν ἀσφαλισμένων ἀπό τή μεγαλορροησοσύνη τοῦ Λαφαζάνη («ἡ μεταρρύθμιση εἶναι ἕνα σφαγεῖο τῶν ἀσφαλιστικῶν καί συνταξιοδοτικῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργαζομένων»);

Ἄν ἡ ἀπάντηση στίς ἀπορίες μου γι' αὐτήν τήν πολιτική στάση τοῦ ΣΥΡΙΖΑ ἐντοπίζεται στό εὐνοϊκά ἀποτελέσματα τῶν δημοσκοπήσεων καί στό 5% τῶν ἐκλογῶν, στήν ἀντίληψη πῶς ὁ ἄρνητισμός τῆς ἰδιότυπης ἀντισυστημικῆς ἰδεολογίας καί πρακτικῆς τῆς τελευταίας τετραετίας ὄχι μόνο δίνει φτερά στόν ΣΥΡΙΖΑ, ἀλλά θὰ τόν καταστήσει ὁσονοῦπω ἕνα νέο ΠΑΣΟΚ στή θέση τοῦ ΠΑΣΟΚ καί βάλε, σηκώνω τά χέρια. Ἄπό τή στιγμή πού ἡ μεγέθυνση τοῦ ΣΥΡΙΖΑ δέν συνοδεύεται ἀπό μιά θετική στάση ἀπέναντι σέ ζητήματα τόσο σημαντικά, ὅπως εἶναι τό θέμα τῆς Παιδείας καί τό Ἀσφαλιστικό, ἀπό τή στιγμή πού δέν βάζει πλάτη νά ἀπαλλαγθοῦμε σήμερα ἀπό κάποιες κακῶς κείμενες καταστάσεις καί συνεχίζει ἔτσι χωρίς συγκεκριμένη προγραμματική πολιτική, οἱ ἀπορίες μου περιπεύουν. Ἀκριβέστερα, ἀναβαθμίζονται σέ διαφωνίες. Παρασύρθηκα, ὅμως, καί σταματῶ ἐδῶ.

Ἀναφέρθηκα σέ μύθους καί μισές ἀλήθειες. Δέν θὰ τίς ἀπαριθμήσω οὔτε θὰ τίς σχολιάσω ἐδῶ. Δυό λόγια μόνο γιά τήν εἰσφοροδιαφυγή. Μίλησε καί ὁ Ἀλαβάνος γιά εἰσφοροδιαφυγή 4,5 δισεκατομμυρίων εὐρώ ἐτησίως, ἐπικρίνοντας τήν κυβέρνηση γιά τήν ἀπουσία ἑνός αποτελεσματικοῦ ἐλεγκτικοῦ μηχανισμοῦ. Τό ἐκτεταμένο φαινόμενο τῆς εἰσφοροδιαφυγῆς εἶναι δομικό στοιχεῖο τοῦ σημερινοῦ ἀσφαλιστικοῦ συστήματος, ὅπως ἀnéφερα προηγουμένως, καί ὄχι ἀπλῶς ζήτημα ἐλεγκτικοῦ μηχανισμοῦ. Ἄλλωστε, ὁ πρόεδρος τῆς κοινοβουλευτικῆς ομάδας τοῦ ΣΥΡΙΖΑ θὰ ἔπρεπε νά εἶναι πιό προσεκτικός ζητώντας ἐλεγκτικούς μηχανισμούς καί κνημητό αὐτῶν πού παρανομοῦν, ὅταν ταυτόχρονα ἡ ἡγετική ομάδα τοῦ Συνασπισμοῦ (πρῶτος ὁ Τσίπρας) ὁμνύει στήν ἀνυπακοή στούς θεσμούς καί στό μπουκαρίσματα.

Συνοψίζοντας, ξανατονίζω πῶς ἡ θεραπεία τῶν παθογενειῶν τοῦ ἀσφαλιστικοῦ εἶναι ζήτημα κυρίως πολιτικό καί ὄχι συνδικαλιστικό.

Δυστυχῶς, ἡ μόνη πολιτική δύναμη πού παίρνει πρωτοβουλίες, κατώτερες τῶν περιστάσεων ἕως κακές, πλὴν πρωτοβουλίες, εἶναι ἡ ΝΔ καί στόν ἀντίποδά της οἱ συνδικαλιστικές συντεχνίες τῆς κεκτημένης ἀνισότητος. Γι' αὐτό ἄς μὴν περιμένουμε καλά νέα γιά τοὺς ἀσφαλισμένους. Ἡ ἀμφίπλευρη (κυβέρνηση, ἀντικυβερνητικό μπλόκ) δημαγωγία καθῶς καί ἡ ἐπίκληση τοῦ ἀνέφικτου («φέρτε τόν μετανάστη καί τόν Ἕλληνα οἰκοδόμο στό ἐπίπεδο τοῦ μηχανικοῦ», Ἀλαβάνος) ἀποπροσανατολίζουν.

ΝΑ ΟΡΓΑΝΩΣΟΥΜΕ ΚΑΙ ΝΑ ΟΡΓΑΝΩΘΟΥΜΕ

του Άγγελου Ελεφάντη

Ἡταν Μάης του 1980 όταν, επιλογίζοντας στον Πολίτη ένα κείμενό μου περί ΠΑΣΟΚ, για να κλείσω πού λέμε τή σελίδα και για να ολοκληρώσω επιγραμματικά τόν συλλογισμό μου, χρησιμοποίησα τή φράση:

«Από τή σκοπιά του σοσιαλισμού τό ΠΑΣΟΚ μάς αφήνει παγερά αδιάφορους». Ἐμεινε ἡ φράση αὐτή. Μάλιστα, ἐκείνη ἡ απόλυτα ἀρνητική διάσταση τῆς χρησιμοποιήθηκε πλειστάκις σέ συμφραζόμενα πού δέν είχαν καμιά σχέση μέ τό ΠΑΣΟΚ, συνήθως διά τῆς ἀπαλείψεως τῆς διατύπωσης *«ἀπό τή σκοπιά του σοσιαλισμού»*, χωρίς τήν ὅποια τό ὄλον μετατρέποταν σέ ἕναν σόνυπ καταγγελτισμό. Ὑπῆρχε, ὡστόσο, στή φράση αὐτή μιά ἀνακρίβεια: ἐκεῖνο τό *«μάς ἀφήνει»* δέν κατονόμαζε ρητά ποιοί ἦταν αὐτοί πού *«ἀπό τή σκοπιά του σοσιαλισμού»* τό ΠΑΣΟΚ *«τους ἀφήνε παγερά αδιάφορους»*.

Ἐγώ, βέβαια, δέν εἶχα χρησιμοποιήσει τότε τό πρῶτο πληθυντικό πρόσωπο γιά λόγους σεβασμοῦ τοῦ ρητορικοῦ σχήματος τῆς μεγαλοπρέπειας, οἰκτροῦ φραστικοῦ κατάλοιπου τῆς παλαιᾶς ρητορικῆς. Σιγά τή μεγαλοπρέπεια! Οὔτε ἤθελα μ' ἐκείνη τήν ἀσάφεια νά ὑπαινιχθῶ ὅτι εἶμαστε πολλοί οἱ *«ἀδιαφοροῦντες»*. Ὁ διαδραμῶν ὅμως χρόνος μάς, σχεδόν, ὀλόκληρης τριακονταετίας ἀποσαφῆνισε ὀρισμένες ἀσάφειες, ἀλλοῦ τέμνοντας προβλήματα κι ἄλλοῦ ὑπερβαίνοντάς τα ὀριστικά.

Νά ξαναδῶ, λοιπόν, ἐκείνη τήν ἀφοριστική φράση περί ἡμῶν καί ΠΑΣΟΚ πού μέ κυνηγάει, νά ἐλέγξουμε ἂν ἀκόμη *«παίζει»* μέσα στά σημερινά πράγματα, νά δοῦμε ἂν φτουράει. Θά χρειαστεῖ ὅμως πρὸς τοῦτο μιά ἐπιγραμματική συνόψιση συμβάντων καί πεπραγμένων, μέσα στά ὅποια ὑπῆρξαμε καί *«ἐμεῖς»*, καί τό ΠΑΣΟΚ, κι ὄλοι μας.

Μετά λοιπόν τίς ἐκλογές τοῦ 1977, τόν καταποντισμό μέ τή *«Συμμαχία»* πέντε ἀριστερῶν ὁργανώσεων μεταξύ τῶν ὁποίων τό ΚΚΕ ἔσωτ. —μιά ἄδοξη ἀπόπειρα συμμαχικοῦ σχήματος—, μετά τήν κατάκτηση ἐκ μέρους τοῦ ΠΑΣΟΚ τοῦ 25% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, τό κόμμα αὐτό, ὡς ἀξιωματική ἀντιπολίτευση, ἀνέβαινε ἀκάθεκτα (ὁ ὅρος *«κάθετα»* δέν εἶχε ἀκόμα ἀνακαλυφθεῖ), μέ παράλληλη μείωση τῆς ΝΔ τοῦ Γεωργίου

Ράλλη, πού ἀδυνατοῦσε νά ἀναχαιτίσει τήν πλημμυρίδα τοῦ ΠΑΣΟΚ. Οἱ τάσεις αὐτές ἐπιβεβαιώθηκαν καί διά τῆς λαϊκῆς ἐτυμηγορίας στίς ἐκλογές τοῦ 1981: τό ΠΑΣΟΚ κατέκτησε τήν ἐξουσία μέ 48%, ἐνῶ ἡ ΝΔ περιοριζόταν στό γλίσχρο γι' αὐτήν 38%, τό ΚΚΕ διασώθηκε, ἐνῶ τό ΚΚΕ ἔσωτ., μέ 1,27%, ἐτέθη ἐκτός Βουλῆς.

Ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ πού συντελεῖται στή φάση αὐτή εἶναι ὅτι τό ΠΑΣΟΚ κατακτᾷ τή θέση καί τή δύναμη τῆς προδικτατορικῆς Ἐνωσης Κέντρου τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου, ἐνῶ τά περισσότερα στελέχη τῆς ἐντάσσονται στό ΠΑΣΟΚ, τό ὅποιο στό μεταξύ ὁ Ἀνδρέας Παπανδρέου ἐκόσμησε μέ μιά σοσιαλιστική χρυσόσκονη λαϊκιστικοῦ καί τριτοκοσμικοῦ τύπου, πού ὅσο πέραγε ὁ καιρός ὁ ἀέρας τήν ἐσκόρπιζε. Νά προσθέσω ἀκόμη ὅτι στό τέλος τοῦ πίνακα τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων συνωστίζονταν ὀρισμένες ὁργανώσεις μέ ἐπαναστατικά ὀνόματα καί ἐκλογικῆς ἐπιδόσεις μονίμως κάτω τοῦ 0,50%. Ἦταν ὁ *«χῶρος»* πού ὀνομάστηκε —καί ἐπὶ τῆς οὐσίας ἦταν— *«ἐξωκοινοβουλευτική Ἀριστερά»*. Οἱ ὁργανώσεις αὐτές προέρχονταν κυρίως ἀπό δυνάμεις τῆς ἐνιαίας προδικτατορικῆς Ἀριστερᾶς πού μετά τή διάσπαση τοῦ 1968 δέν τάχθηκαν οὔτε μέ τό ΚΚΕ οὔτε μέ τό ΚΚΕ ἔσωτ. καί οἱ ὁποῖες, ἰδίως ἀνάμεσα στή φοιτητικῶσα νεολαία, προσπάθησαν νά ἐκφράσουν τήν ἀκραία καί *«συνεπῆ»* ἀντικαπιταλιστική ρῆξη, μακριά ἀπό τόν ρεβιζιονισμό τῆς *«κατεστημένης»* Ἀριστερᾶς, συνάδοντας ἄλλωστε ὡς πρὸς τοῦτο μέ ἀνάλογες κινήσεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἀριστερισμοῦ.

Νά ὑπενθυμίσω, ἐπίσης, τίς γενικῆς γραμμῆς τῆς ἰδεολογικῆς συγκυρίας τῆς ἐποχῆς, τῆς δεκαετίας τοῦ '80 καί '90.

Τό ΠΑΣΟΚ, ἤδη μέ τήν ἰδρυτική του διακήρυξη τῆς 3ης τοῦ Σεπτέμβρη (1974), αὐτοορίστηκε ὡς τό αὐθεντικό σοσιαλιστικό κόμμα τῆς χώρας (*«κίνημα»* ἤθελε τόν ἑαυτό του), ἀπορρίπτοντας πλήρως τήν *«παραδοσιακή»* Ἀριστερά, ἀκόμα καί τήν εὐρωπαϊκῆ σοσιαλδημοκρατία. Ἔτσι διατύπωνε, μέ τρόπο ρηξικέλευθο, τό νέο ὄραμα, καί τή ρῆξη πρὸς κάθε παλιό, ἐνῶ στήν πραγματικότητα τό συγκεκριμένο του κυβερνητικό πρόγραμμα δέν ἦταν παρά τῆς νεκραναστημένης προδικτατορικῆς Ἐνωσης Κέντρου μέ τήν ἀναγκαία γιά τήν ἐποχή —μόλις θγαίναμε ἀπὸ τή δικτατορία— σοσιαλιστική ριζοσπαστική ρητορεία.

Από τήν ἄλλη μεριά, ὡς πρὸς τόν χαρακτήρα τοῦ ΠΑΣΟΚ, τὸ ΚΚΕ καὶ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ. κυριολεκτικά ἐτσέ-
δωσαν, χρησιμοποιώντας ἔννοιες ἀκατανόητες καὶ
θεωρητικά ἀνυπόστατες. Τὸ μὲν ΚΚΕ ἀτέρρηπτε τὸ
ΠΑΣΟΚ λόγω τοῦ «μικροαστικοῦ του σοσιαλισμοῦ»
(κύριοι θεωρητικοὶ του ἐκπρόσωποι οἱ «νεοσοοί» τότε
Νίκος Κοτζιάς καὶ Μίμης Ἀνδρουλάκης). Τὸ δὲ ΚΚΕ
ἐσωτερικοῦ ἔβλεπε στὸ ΠΑΣΟΚ μιά εὐρεία συσπειρω-
ση δημοκρατικῶν, ἀκόμα καὶ νεοσοσιαλιστικῶν δυνά-
μεων, οἱ ὁποῖες, μαζί μὲ τόν κόσμο πού ἐντασσόταν
στήν ἀνανεωτική Ἀριστερά, θά διαμόρφωναν τὴ μεγά-
λη ἔθνικολαϊκὴ ἀντιδικτατορικὴ δημοκρατικὴ παράτα-
ξη (ΕΑΔΕ) πού θά πετύχαινε τὸ «δάθεμα καὶ τὸ πλά-
τεμα τῆς δημοκρατίας» ὡς πρῶτο ἀναβαθμὸ τῆς πο-
ρείας πρὸς τόν σοσιαλισμὸ. Ἡ, κατὰ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ.,
προοπτικὴ τοῦ εὐρωκομμουνισμοῦ στίς συγκεκριμένες
πολιτικὲς διαστάσεις ἐξελληνιζόταν μέσα ἀπὸ τὴ συμ-
μαχία μὲ τὸ ΠΑΣΟΚ (κι ἀκόμα πιὸ πέρα). Σέ ὅτα ὁ-
μως μὴ ἀκουόντων. Ἐμενε ἔτσι ἐλεύθερος ὁ δρόμος
γιά τὴν ἀνάπτυξη ἄλλων προοπτικῶν: τοῦ «σοβιετικοῦ
κομμουνισμοῦ» πού διακονοῦσε τὸ ΚΚΕ, τοῦ πασοκι-
κοῦ λαϊκισμοῦ πού κρατοῦσε πλέον τὸ τιμόνι τῆς χώ-
ρας καὶ τοῦ ἐξωκοινοβουλευτικοῦ ἀκτιβισμοῦ τῶν ποι-
κίλων ἀριστερισμῶν, πού, ὅσο περνοῦσε ὁ καιρὸς, με-
ταλλάσσονταν σέ νέα σχήματα, ἀφήνοντας ὡστόσο στὸ
τοπίο ἕναν κινηματικὸ σάλαγο πού προσπαθοῦσε νά
βρεῖ ἀναλογίες καὶ νά ἀντλήσει ἐγκυρότητα σέ τριτο-
κομμικὰ κινήματα τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς καὶ τῆς
Μέσης Ἀνατολῆς. Σέ ἕνα πράγμα μόνον δέν ἄγγιξε ὁ-
πως ὁ διάλογος τὸ θυμίαμα: τὴν εὐρωπαϊκὴ προοπτικὴ.
Γι' αὐτὲς τὲς νεοκινηματικὲς δυνάμεις ἡ ΕΟΚ/ΕΕ δέν
ἦταν παρά ἡ εὐρωπαϊκὴ διεθνῆς τῶν μονοπωλίων καὶ
τοῦ νεοφιλελεύθερου καπιταλισμοῦ. Κάτι ἀνάλογο μὲ
τὴ θέση τοῦ ΚΚΕ πού ἤθελε –καὶ θέλει– ἡ Ἑλλάδα νά
φύγει ἀπὸ τὴν Ε.Ε.

«Ἐμεῖς» τώρα. «Ἐμεῖς», λοιπόν, δέν βλέπαμε τίπο-
τε ἀπ' ὅλα αὐτά. Παραμείναμε σταθερά στήν προοπτι-
κὴ τῆς ἀνανέωσης τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος καὶ
τοῦ δημοκρατικοῦ δρόμου γιά τόν σοσιαλισμὸ, σέ πλή-
ρη ἀντίθεση μὲ τόν μαρξόφωνο σοβιετισμὸ, ἀκόμα καὶ
μὲ τὰ ρόδινα ἀκρογιάλια πού ὑποσχόταν ἡ περεστρόι-
κα τοῦ Γκορμπατσόφ, μακριά ἀπ' ὅλες τὲς ἐκδοχὲς τοῦ
νεοαριστεριστικοῦ ἐναλλακτισμοῦ πού μὲ τόν καιρὸ
ἀρδευόταν καὶ ἀπὸ ἐλευθεριακὲς ἰδεολογίες καὶ πρα-
κτικὲς. Κριτικοὶ εἴμασταν ἐπίσης καὶ ἀπορρηπτικοὶ ἀ-
πέναντι στὸν λαϊκισμὸ τοῦ ΠΑΣΟΚ, πού ὅσο πῆγαινε
ἀπέβαινε ἡ δραστικὴ νομιμοποιητικὴ ἰδεολογία τῆς ἐ-
ξουσίας καὶ τῶν δυνάμεων πού αὐτὴ ἀναδείκνυε – καὶ
τὸ ΠΑΣΟΚ ταυτόχρονα ἦταν καὶ πλήρως ταυτισμένο
μὲ τὲς εὐρωπαϊκὲς σοσιαλδημοκρατικὲς δυνάμεις, μέσα
σέ ἕνα κλίμα νεοφιλελεύθερης σύμπνοιας. Μετὰ δὲ τὴν
κατάρρευση τοῦ «ὑπαρκτοῦ» σοσιαλισμοῦ, θεωρήσαμε
ὅτι ὁ ἱστορικὸς κομμουνισμὸς, αὐτὸς πού ἐδέσποσε ἀ-
πὸ τὴν Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση καὶ ἐντεύθεν, ἀπο-

τελοῦσε πλέον μιά ὑπόθεση Ἱστορίας πού καμία δύνα-
μη στὸν κόσμον δέν μποροῦσε νά τὸν νεκραναστήσει
οὔτε νά τὸν συνεχίσει.

Ὅστόσο, δέν μαζέψαμε δεκαπέντε φίλους καὶ τρία
τέσσερα-γράμματα τῆς ἀλφαβήτου γιά νά κρατήσουμε
ἀναμμένη τὴ φλόγα τῆς συνεποῦς Ἀριστερᾶς μέσα στή
θύελλα. Μερικοὶ φίλοι καὶ πάρα πολλοὶ συνεργάτες,
πού συνεχῶς ἀναφύονταν, ἐκδίδαμε ἀπὸ τὸ 1976 τὸ
περιοδικὸ Ὁ Πολίτης πού πραγματεύονταν πολιτικὰ
προβλήματα τῆς συγκυρίας, θεωρητικά, πολιτιστικά,
προβλήματα λογοτεχνίας καὶ ἱστορίας, μὲ ἐπεξεργα-
σίες, μερικὲς φορές, πρωτοποριακὲς γιά τὴ χώρα μας
(δέν περιαιτολογῶ). Καὶ ὡς ἀνέντακτοι ἀριστεροὶ τῆς
ἀνανέωσης (ὀρισμένοι καὶ ἐνταγμένοι) συνεργαζόμε-
σταν ποικιλοτρόπως μὲ τὸ ΚΚΕ ἔσωτ., μετὰ δὲ τὸ
1993-4 καὶ μὲ τὸν Συνασπισμὸ, ἐπὶ μόνιμον δάσεως:
βουλευτικὲς ἐκλογές, εὐρωεκλογές, δημοτικὲς ἐκλογές,
τοπικὲς κινήσεις πού συνάθροιζαν καὶ ἐνεργοποιούσαν
αὐτὸ τὸν καιρὸ τῆς μοναξιάς κάποιου περισσοῦμα τῆς
ἀνέντακτης διαθεσιμότητας, ὀρισμένοι στὸ πανεπιστη-
μακὸ κίνημα, στὸ βραχύδιον ἀλλὰ μαζικὸ κίνημα τῆς
Σολινταρνώσκ, στὸ Μακεδονικὸ, σέ ὅλες τὲς ἀντιεθνι-
κιστικὲς-ἀντιρατσιστικὲς κινήσεις καὶ προσπάθειες πού
δημιουργοῦνταν ἐδῶ ἢ ἐκεῖ. Μικρὰ πράγματα, ἀλλὰ ἀ-
κριβά, πού τὰ συντηροῦσαμε, μᾶς συντηροῦσαν καὶ
λειτουροῦσαν ὡς ἀγανωριστικὰ στοιχεῖα γιά νά συ-
ναντοῦμε ὅσους σκέπτονταν μὲ παρόμοιο τρόπο. Κι
αὐτοί, χωρὶς νά εἶναι ποτέ οἱ μεγάλες μάζες, ἦταν ἀρ-
κετοὶ ὥστε νά σπάει ἡ ἀνυπόφορη μοναξιά τοῦ μονα-
χικοῦ ἢ ἡ ἐπαρση τοῦ μοναδικοῦ. Ἀριστεροὶ χωρὶς Ἀ-
ριστερά, ἀλλὰ μόνιμως προσανατολισμένοι στὸν ευρω-
παϊσμὸ καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ ἰδεολογικὸ ρεῦμα μὲ τὰ πλού-
σια κοιτάσματα, πού, σ' ὁλόκληρὴ τὴν Εὐρώπη, θεω-
ροῦσε ὅτι ὁ σοσιαλισμὸς ἢ θά ἦταν δημοκρατικὸς ἢ
δέν θά μποροῦσε νά υπάρξει, κάτι σάν καταπίστευμα
πού μᾶς ἄφησε ὁ Νίκος Πουλαντζᾶς.

Ὁ καθένας, βέβαια, ξέρει ὅτι ὁ Συνασπισμὸς δέν κα-
τάφερε νά γίνῃ ἕνα μαζικὸ πολιτικὸ κόμμα, ἢ νὰ
Ἀριστερά τοῦ σοσιαλισμοῦ στή χώρα μας. Μᾶς ἔλειπε
αὐτὸ τὸ κόμμα. Παρά τὲς προσπάθειες, ὁ ΣΥΝ παρέ-
μενε ἕνα κόμμα μὲ ἐπισφαλὴ κοινοβουλευτικὰ ὑπαρξη.
Γιὰ τὸν πολὺν κόσμον, ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, ἡ κύρια
δύναμη τῆς Ἀριστερᾶς ἦταν τὸ ΚΚΕ, σέ μαζικὸ καὶ
κοινοβουλευτικὸ ἐπίπεδο. Ὅμως, παρόλο πού ὁ Περσο-
σὸς βρισκεται καταμεῖς στὸ λεκανοπέδιο ἔμοιαζε ὅλο
καὶ πιὸ ἀπόμακρος, ὅλο καὶ πιὸ ξένος.

«Ἐμεῖς», γιά νά ξανάρθω στήν ἀρχὴ τοῦ κειμένου
μου μετὰ ἀπ' αὐτὴν τὴ σύντομη ἀλλὰ ἀναγκαία, νομί-
ζω, συνόψιση πεπραγμένων καὶ συμβάντων, δέν θέλα-
με οὔτε μποροῦσαμε νά γίνουμε μιά «συνιστώσα» τοῦ
ἀνανεωτικοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος. Προσπαθήσαμε,
ὅπως κατάφερα ἴσως νά δείξω, νά εἴμαστε μιά ἀριστε-
ρὴ φωνὴ ἀνάμεσα στίς ἄλλες, μαζί ὡστόσο μὲ τὲς ἄλ-
λες. Σέ τοῦτες τὲς ἐκλογές τοῦ περασμένου Σεπτέμβρη

ήμασταν σίγουροι, τό νιώθαμε παντοιοτρόπως πολύ πιό δυνατά καί παραστατικά ἀπ' ὅ,τι τό ἔδειχναν οἱ δημοσκοπήσεις, τό καθεστώς τῆς πιθανῆς κοινοβουλευτικῆς ὑπεροχῆς ἦταν παρελθόν. Δέν κινδυνεύαμε ἀπ' αὐτό πιά.

Καί, αἰφνιδίως, εἰσέβαλαν οἱ μάζες. Δέν εἶχε καλά καλά συνέλθει ἡ νέα Βουλή μέ τούς 14 βουλευτές τοῦ ΣΥΝ καί τό 5%, καί περί τά περασμένα Χριστούγεννα οἱ δημοσκοπήσεις ὄλων τῶν ἐταιρειῶν μᾶς ἀνέβαζαν στό 6% μέ 7%, λίγο κάτω ἀπ' τό ΚΚΕ ἢ μαζί μ' αὐτό. Αὐτή ἡ τέταρτη σταθερή θέση πολύ γρήγορα ἔγινε ἐπίσης παρελθόν. Πρὶν φύγουν οἱ Καλικάντζαροι καί πρὶν ἔλθουν οἱ Ἀλκωνίδες στόν χορό τοῦ χώρου ἄρχισαν νά χορεύουν κάτι ἀπίθανες προβλέψεις, πού κάθε ἐβδομάδα διέψευδαν τίς προηγούμενες, ἀνεβάζοντας ὄλο καί πιό ψηλά τήν ἐπίδοση τοῦ ΣΥΝ, ξεπερνώντας τό 10%, ἀφήνοντας πολύ πίσω τό ΚΚΕ, πλησιάζοντας τό ΠΑΣΟΚ πού ἔπαιρνε μιά μεγαλόπρεπη κατρακύλα, γιά νά σκαρφαλώσουν στά 15% καί, μπαίνοντας στή Σαρακοστή, νά ἀγγίξουν τά 17,5%. Μαζί μέ τά ὑψηλά ποσοστά κι ἕνα νέο ἐμβληματικό πρόσωπο: Τσίπρας.

Θά μπορούσα νά προσθέσω πολλά, ἀλλά θά τό ἔβρισκα ἄνοστο νά συγκρίνω καί νά παραλληλίσω τήν αἰφνίδια αὐτή εἰσοδο μαζῶν στό προσκήνιο μέ ἄλλες ἀνάλογες ἱστορικές περιπτώσεις τοῦ κινήματος, ὅταν ἐπίσης εἶχε ὑπάρξει γεωμετρική ἀνάπτυξη. Ἐπαναλαμβάνω, δέν θά εἶχε νόημα.

Ἐκεῖνα πού εἶναι ἐπείγοντα καί ἀπαραίτητα κατά τή γνώμη μου εἶναι τά ἑξῆς:

1. Νά μελετήσουμε, καί νά καταλάβουμε ὅσο γίνεται ἐναργέστερα τά ρεάλια αὐτῆς τῆς λαϊκῆς δύναμης πού, ἔστω δημοσκοπικά, ἐκφράζεται αὐτή τή στιγμή ὑπέρ τοῦ ΣΥΝ. Γιατί σ' αὐτή τήν κίνηση ἐνυπάρχει μιά πολιτική βούληση, πού κάτι ἀπορρίπτει κάτι ἐπιλέγει. Δέν εἶναι πρόσκαιρη διαμαρτυρία. Ἐδῶ, ὁ χειρότερος σύμβουλος θά ἦταν ὁ καθένας νά σχηματίζει εἰκόνα τοῦ ὄλου μέ βάση κάποια ἐμπειρικά στοιχεῖα, πού τυχαίνει νά γνωρίζει. Καί τά ἐρωτήματα εἶναι πολλά: Πόθεν ἔρχεται αὐτή ἡ ἀλλαγή τοῦ κόσμου; Ποιά ἐκλογική συμπεριφορά ἐγκαταλείπει, γιατί προκρίνει τόν ΣΥΝ, τί προσδοκᾷ ἀπ' αὐτόν; Μοιάζει κοινότοπο αὐτό πού λέω. Ὡστόσο δέν εἶναι, ὅταν οἱ ἀναλυτικές κατηγορίες πού ἀκούει κανεῖς εἶναι τοῦ τύπου «ένας κόσμος» κάνει ἐτοῦτο ἢ τό ἄλλο, «ἀλλαγή τοῦ πολιτικοῦ σκηنيοῦ» κλπ. Ἐπίσης, ἐπικίνδυνο εἶναι νά ἀφεθοῦμε στήν κρίση τῶν δημοσκοπήσεων θεωρώντας τίς σημερινές προβλέψεις ὡς σταθερές, δεδομένο τόν ἐκλογικό συσχετισμό μεταξύ τῶν κομμάτων ἢ, ἀντίθετα νά θεωρήσουμε ὅτι αὐτή ἡ ἄνοδος τοῦ ΣΥΝ δέν εἶναι παρά ἰδιοτελής κατασκευή τῶν ΜΜΕ (ὅπως διατείνεται τό ΚΚΕ). Στό ἐρώτημα πόθεν ἔρχεται αὐτή ἡ νέα δύναμη στόν ΣΥΝ, ἂν εἶναι εὐκολο νά διαγνώσουμε –τό λένε καί οἱ δημοσκοπήσεις– ὅτι τό μεγαλύτερο ποσοστό

τροφοδοτεῖται ἀπ' τήν ἀφερεγγυότητα τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τή βαθιά του κρίση, πάλι παραμένουν σοβαρά ἐρωτήματα. Γιατί πλέον ὁ ΣΥΝ εἰσπράττει σοβαρές ἀπώλειες καί ἀπό τό ΚΚΕ (ἕναν στους δέκα ψηφοφόρους) καί ἀπό τή ΝΔ. Γενικῶς τό πολιτικό σύστημα, αὐτό πού προέκυψε ἀπό τή μεταπολίτευση, μέ δύο κόμματα νά συγκεντρώνουν τό 85% μέ 90% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, ἔχει σαλατοποιηθεῖ. Οἱ δομές του δέν ἀντέχουν πιά. Κι ὅλη αὐτή ἡ ἀνακατωσούρα δείχνει μιά ἀδυναμία κατά πού νά στραφεῖ καί πῶς θά ἀναδομηθεῖ τό πολιτικό σύστημα τῆς χώρας, πράγμα πού δίνει καί στὸν ΣΥΝ νέες δυνατότητες.

2. Νέες προοπτικές. Ἔχουμε κάθε λόγο νά εἶμαστε αισιόδοξοι. Ὅχι ὅμως σάν τὰ μυρμήγκια πού ὅταν θέλουν νά πετάξουν βγάζουν φτερά καί χάνονται. Τήν αισιόδοξία μας τή στηρίζει αὐτή ἡ αἰφνίδια μεταστροφή τῶν μαζῶν κατά τή μεριά τῆς ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς. Ἡ ὁποία δέν εἶναι μόνο εὐχάριστη, μιά καί μᾶς ἐπιβραβεύει, ἀλλά γεμάτη νοήματα καί καθήκοντα.

Τό πρῶτο: Ἄν τό 1981 τό ΠΑΣΟΚ, καί ἔκτοτε συνεχῶς, μᾶς ἄφηνε ἐμᾶς «παγερά ἀδιάφορους ἀπό τή σκοπιά τοῦ σοσιαλισμοῦ», σήμερα μιά σκέψη σύμπτωσης μέ τό ΠΑΣΟΚ μᾶς συμμαχίας σοσιαλιστικῆς προοπτικῆς θά ἦταν γιά γέλια. Εἶναι σαφές ὅτι ἀναφερόμαι στό κυβερνητικό ΠΑΣΟΚ, αὐτό πού βγάζει ἀνακοινώσεις στὸν ἀέρα, αὐτό πού τίς ἀνακοινώσεις του ὁ ἴδιος ὁ κόσμος του δέν τίς ἀκούει, αὐτό πού ὁ κόσμος τῆς ἐργασίας, τῆς ἀγροτιᾶς –ὄση ἀπέμεινε–, τῆς ἀνασφάλειας, τῶν 700 (ἀκόμα καί τῶν 1.000) εὐρώ τό ἐγκαταλείπει, αὐτό πού ἔφερε μαζί μέ τή ΝΔ τή χώρα νά κατέχει τήν τελευταία θέση στήν Εὐρώπη ὡς πρὸς τοὺς κοινωνικοὺς δείκτες, αὐτό πού ἐκλαμβάνει τήν οἰκολογική ἀνάπτυξη τῆς χώρας ὡς μιά ἀκόμα εὐκαιρία γιά παντοίους οικοδομικοὺς ἀκτιβισμοὺς, τό ΠΑΣΟΚ τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ, τό ΠΑΣΟΚ τοῦ ἀρχηγισμοῦ, τῆς κενόλογης «λαϊκῆς συμμετοχῆς» χωρὶς τὸν λαό, τό ΠΑΣΟΚ πού τὰ στελέχη του ἐπαναλαμβάνουν στά ΜΜΕ ἀόκνως βαρύνδουπες φράσεις γιά νέα ὄργανα, αὐτό πού συνεχῶς κατεβαίνει κι ὅλο κατεβαίνει, τό ἀφερέγγυο ΠΑΣΟΚ. Ποιὸς λέει ὅτι τό ΠΑΣΟΚ σήμερα εἶναι ἀφερέγγυο; Ὅχι βέβαια μόνο ἐμεῖς κι ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ὀλόκληρη ἡ καθ' ἡμᾶς ἀριστερά, ἀλλά ὁ δικός του κόσμος πού τό ἐγκαταλείπει. Αὐτὸς εἶναι πιά πού τό ΠΑΣΟΚ τὸν ἀφήνει παγερά ἀδιάφορο. Ἔτσι ἔταμε ὁ διαδραμῶν χρόνος, ἔτσι ὁμίλησαν τὰ πεπραγμένα. Αὐτὰ πού ἐντέλλονται οἱ μάζες εἶναι ἐνῆα στό ΠΑΣΟΚ.

3. Ἐλεγα, λοιπόν, λίγο πιό πάνω, ὅτι ὁ καιρὸς μᾶς βάζει καί καθήκοντα. Νά ἀναφερθῶ σέ ἕνα ἀπ' αὐτὰ, γιατί στή βράση κολλάει τό σίδερο. Γιά ἐμᾶς τῆς Ἀριστερᾶς, παρ' ὅλη τήν –τόσο εὐπρόσδεκτη ἀλλωστε– πολυφωνία μας ὑπάρχουν κάποια στοιχεῖα, κάποιες στοιχειωμένες θέσεις καλύτερα πού, ἂν κι ἔρχονται ἀ-

πό παλιά, τίς θεωροῦμε συστατικές τῆς ἴδιας τῆς νεωτερικότητας. Μιά ἀπ' αὐτές, κρίσιμης σημασίας καί σήμερα, εἶναι ὅτι στίς νεωτερικὲς κοινωνίες ἡ πολιτικὴ διεξάγεται κυρίως ἀπὸ τὰ κόμματα. Ἐκεῖνα τὰ κόμματα πού ἐπιτυγχάνουν νά ἔχουν μέ τό μέρος τους τή λαϊκὴ ἐτυμηγορία αὐτὰ διαχειρίζονται τό πρόβλημα καί τῆς ἐξουσίας καί τῆς διακυβέρνησης μᾶς χώρας. Τὰ κόμματα. Ἐδῶ καί χρόνια πολλά, ἀπὸ τότε πού ἄρχισε νά σχηματίζεται ἡ ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά, ἐγκαταλείποντας παλιότερες θεωρήσεις, ὅπως ἐκείνη ἡ χιμαρική καὶ καταστροφικὴ τῆς ἐφόδου καί τῆς κατάληψης τῶν χιμερινῶν ἀνακτόρων –ἄλλωστε δέν ὑπάρχουν πιά ἀνάκτορα, τό Ζάππειο δέν εἶναι ἀνάκτορο–, ὅλο τό πρόβλημα τῆς Ἀριστερᾶς συνοψίζεται στό ἂν καί πῶς θά καταφέρει νά κατακτήσει τή λαϊκὴ συναίνεση. Ὅχι γιατί τό λέει τό Σύνταγμα ἀλλά γιατί μόνο ἔτσι ἡ ἀριστερά μπορεῖ νά ἐφαρμόσει τό πρόγραμμα τῆς στηριζόμενῃ στὸν λαό τῆς, μέ τὸν λαό τῆς. Δέν ἔχει ἄλλο τρόπο.

Πολλοὶ τό λένε αὐτό κομματοκρατία. Ἄς τό λένε. Ἐμᾶς μᾶς ἔλαχε ὁ Συνασπισμὸς καί οἱ σύντροφοι τοῦ ΣΥΡΙΖΑ. Καί ὡς πρὸς τοῦτο, ἔτσι ἀποφάσισε ὁ διαδραμῶν χρόνος καί τὰ πεπραγμένα στή διάρκειά του. Βέβαια, ὁ ΣΥΝ σήμερα δέν εἶναι ἐκεῖνο τό κόμμα πού μπαίνει δέν μπαίνει στή Βουλὴ. Ἔχει πλέον ἰσχυρὴ λαϊκὴ ἀγκύρωση.

Ὁ καθένας ὅμως γνωρίζει ὅτι ὁ ΣΥΝ ἔχει σήμερα μιά γενναία μὲν ὀργάνωση, πολὺ κατώτερη ὅμως ἀπὸ ἐκεῖνο τό σθεναρὸ πολιτικὸ ὑποκείμενο πού θά ἦταν σέ θέση νά καθοδηγήσει τίς μάζες καί νά καθοδηγηθεῖ ἀπ' αὐτές. Νά γίνει δηλαδή ὁ φορέας τῆς ἀλλαγῆς. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει αὐτὴν τὴ λαϊκὴ διαθεσιμότητα πού «ξεχύνεται» καταπάνω του νά τὴν ὀργανώσει, νά δράσει γιά τὴν πολιτικοποίησή της, νά τῆς ἀποδώσει προσιδίους ρόλους, νά τὴν καταστήσει ἰκανὴ ὥστε νά κερδίσει τὴ μεγάλη λαϊκὴ συναίνεση, νά τὴν ἐφοδιάσει μέ τίς ἀπελευθερωτικὲς ἰδεολογίες καί πρακτικὲς, πού θά ἀγωνισθεῖ νά ἀνασυγκροτήσει τὴ χειμαζόμενη πολλαπλῶς χώρα μας. Καί τὴ ζωὴ μας. Νά κάνουμε ὅλοι «μιά εὐγενὴ χρήση τῆς ζωῆς» μας. Συγγνώμη, ὁ Ἀριστοτέλης τό ἔλεγε. Ἕλληνες καί Ἑλληνίδες, λοιπόν, νά ὀργανωθοῦμε στό κόμμα μας, ὀργανωθεῖτε γιατί χανόμαστε. Ἀριστεροὶ καί ἀριστερές, ὀργανωθεῖτε στό κόμμα πού μᾶς ἔλαχε, στὸν ΣΥΝ.

ΥΓ.: Κι «ἐμεῖς», ἐπομένως, πρέπει νά πάψουμε νά εἶμαστε αὐτό τό ἀσαφές, ὅπως τό 1981, «ἐμεῖς». Κι ἐμεῖς, λοιπόν, ὅσοι πιστοί, στό ἐξῆς ὀργανωμένοι στό κόμμα πού μᾶς ἔλαχε, τὸν Συνασπισμό. Μέσα ἀπ' αὐτὸν καί μ' αὐτόν, μ' ὅλους τοὺς ἄλλους συντρόφους καί συντρόφισσες, θά δώσουμε τίς μάχες πού ἔρχονται.

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΥ ΣΗΜΕΡΑ

του Κώστα Σταμάτη

Τό έναυσμα για το άρθρο αυτό δόθηκε από την ανάγνωση του κειμένου που πλειοψήφησε στην Κεντρική Πολιτική Επιτροπή του Συνασπισμού της Αριστεράς, των Κινήματων και της Οικολογίας, εν όψει του 5ου Συνεδρίου του, τον Φεβρουάριο του 2008. Το κείμενο τουτο στο πέμπτο κεφάλαιό του αναφέρεται στο «εναλλακτικό πολιτικό σχέδιο της Αριστεράς με όριζοντα το σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία», με στρατηγική απόβλεψη την «υπέρβαση των κυρίαρχων καπιταλιστικών σχέσεων».

Διαβάζοντας, όμως, το εν λόγω κεφάλαιο, ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι τουτο περιορίζεται σε μία πολιτική πρόταση βασικά *άμυντική* απέναντι στη νεοφιλελεύθερη αναδιάρθρωση του καπιταλισμού διεθνώς. Γνώμονας της πρότασης αυτής είναι η ανόρθωση ενός διώσιμου και ανθεκτικού κοινωνικού κράτους, αφήνοντας *κατά τά λοιπά* άθικτες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Δίνεται, λοιπόν, η αίσθηση ότι εδώ έμφιλοχωρεί κάποια αντίφαση, μία εσωτερική ασυνέπεια, ή οποία, προκειμένου για στρατηγικό στόχο, δεν είναι καθόλου άμελητα.

Προσωπικά, πιστεύω ότι δεν πρόκειται ακριβώς για αντίφαση, αλλά για απλό χάσμα, για έλλειμμα ανάλυσης στο διάκενο ανάμεσα στη στρατηγική δέσμευση και στην ένεστώσα συγκυρία. Κατά τη γνώμη μου, το αίτημα για ανόρθωση ενός ισχυρού κοινωνικού κράτους για την Ευρώπη και διεθνώς είναι όρθο.¹ Όσο καλό είναι να μην παραβλέπεται ότι τα περιθώρια για την επίτευξή του είναι περιορισμένα στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνικής συγκρότησης *en γενει*.² Έστω και έτσι, πάντως, μία συνεπής συνηγορία υπέρ του κοινωνικού κράτους φαίνεται να υπερβαίνει τά όρια άντοχής ειδικά του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, αποκτώντας δυναμική αντικαπιταλιστική.³

Με αυτήν τη διασαφήνιση, καλώς έχουν οι θέσεις του πολιτικού κειμένου της ΚΠΕ του ΣΥΝ, περισσότερο-

ρο ή λιγότερο. Εκεί όμως όπου εμφανίζεται ένα πρόδηλο και πολύ κρίσιμο έλλειμμα αφορά στο έπώδυνο, είναι αλήθεια, ζήτημα γύρω από το νόημα του σοσιαλισμού, ως κανονιστικό πρόταγμα. Βεβαίως, ένα *τακτικό* συνέδριο κόμματος της Αριστεράς δεν είναι συνέδριο *προγραμματικό*, κατά πολιτική κυριολεξία. Όποτε οι αναπτύξεις του αναφέρονται περισσότερο στην τρέχουσα πολιτική περίοδο, στη χώρα και στον κόσμο. Ωστόσο, αξίζει τον κόπο να σκεφθούμε σοβαρά πώς ή «εναλλακτική πολιτική πρόταση» στο τώρα μπορεί

1. Ευρύτερη ανάπτυξη του αιτήματος αυτού περιέχει το βιβλίο μου *Η ανάκτηση του μέλλοντος. Πέρα από τη νεοφιλελεύθερη κυριαρχία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1999, 3ο κεφάλαιο.

2. Η κύρια αιτία, πολύ χονδρικά θεαίως, είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος από όσα λαμβάνει το κράτος από το συνολικό κοινωνικό προϊόν παράγεται από τον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας. Το δημόσιο, αντιθέτως, δεν πωλεί τά αγαθά και τις υπηρεσίες που παράγουν οι εργαζόμενοι στους κόλπους του, αλλά τά παρέχει ως επί το πλείστον χωρίς αντίτιμο. Άρα δεν άντλει πόρους έξ αυτού. Ως εκ τούτου, οι αυξήσεις των δημόσιων δαπανών για αγαθά και υπηρεσίες, για επιπλέον προσωπικό και για μεταδidasτικές πληρωμές, προσκρούουν στο παραπάνω όριο, σύν ότι σημαντικό τμήμα των κρατικών πόρων διατίθεται για έξυπνη ρέτηση του δημόσιου χρέους.

Γύρω από αυτά βλ. Γιώργος Σταμάτης, «Γιατί δεν είναι δυνατή μία «αριστερή» κενυιανή οικονομική πολιτική», *Ουτοπία*, τεύχος 46, 2001, σ. 47-58. Richard Wolff, «Ο περιορισμός έναντι της επέκτασης του κράτους: μία κριτική της ίδιας της διαμάχης», σόν τόμο: Ανδριάντα Βλάχου (έπιμ.), *Σύγχρονη οικονομική θεωρία. Ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού*, εκδ. Τυπωθήτω, Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1999, σ. 119-138.

3. Βλ. πολύ πρόχειρα το άρθρο μου «Επανεκτίμηση του ρεφορμισμού σήμερα», *Κυριακάτικη Αύγη*, 16.9.2007.

νά συνδέεται με τον ευρύτερο ορίζοντα της σοσιαλιστικής κοινωνικής μεταβολής σε χρόνο μέλλοντα. Στο παρόν κείμενο δεν θα ασχοληθώ ιδιαίτερα με τη σύνδεση αυτή, αλλά με τη λογική προϋπόθεσή της, το νόημα της ιδέας για σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία.

Πρόκειται κατ'έξοχήν για το θέμα πού τά κόμματα της Αριστεράς διεθνώς, αλλά και οι αριστεροί διανοούμενοι διατάζουν ακόμα και να τίξουν. Αυτό εξηγείται ποικιλότροπα, χωρίς όμως να δικαιολογείται κιάλας. Η βίωση αλληπάλληλων αποτυχιών της Αριστεράς είναι ένας βασικός λόγος, για τον οποίο τα κόμματα της αποφεύγουν να δεσμευτούν σε κάτι γενικότερο και ευρύτερο από τον τρέχοντα πολιτικό αγώνα. Σ' αυτό συντελεί επίσης ότι τμήματα ή τάσεις της Αριστεράς, ακόμη και μέσα στο ίδιο κόμμα, φοβούνται μήπως ανακλύψουν στρατηγικού χαρακτήρα διαφωνίες μεταξύ τους, εάν εγερθεί στά σοβαρά θέμα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού του καπιταλισμού προς συζήτηση.

Όσο, όποιος πιστεύει ειλικρινά ότι «έναν άλλος κόσμος είναι εφικτός» δεν μπορεί να αποφεύγει όπως ο διάλογος τό λιβάνι να προβληματιστεί μαζί με άλλους για τό πώς θά όφειλε, πώς θά ήταν καλό να είναι καμωμένος τέτοιος κόσμος! Παρόμοια ασυνέπεια απάδει στον διανοητικό και πολιτικό ριζοσπαστισμό της Αριστεράς. Οι πολιτικές αποτυχίες, ένιοτε μάλιστα οι τερατώδεις πειραματισμοί, του παρελθόντος, όπως άλλωστε και οι προγραμματικές ανεπάρκειες του παρόντος, δεν πρέπει να ορῶνται ως πηγή παραλυτικής απαισιοδοξίας. Προσφέρουν συνάμα ύλικό για αναστοχασμό με *εποικοδομητικές* προθέσεις για τό μέλλον.

Όσο εύλογος κι αν είναι ο φόβος για πιθανές αποκλίσεις, πού μερικές ίσως αποδειχθούν άξεπεράστες, ανάμεσα στις συνιστώσες της Αριστεράς πάνω στά ζητήματα αυτά, καθόλου δεν δικαιολογείται αυτός να αναστέλλει τήν έναρξη μιās δημόσιας συζήτησης συναφώς. Πόσο μάλλον, επειδή οι άντοχές της ύφήλιας βίωσης πλησιάζουν γοργά πλέον σε άνυπέρβλητα όρια. Άλλωστε, όπως έχει δείξει ή ζωή, ακριβώς *επειδή* αφήνονται να υπέρπουν ύπαρκτες διχογνωμίες στρατηγικής ύφης, αυτές αναμεταδίδονται σταθερά σε διαφωνίες ακόμη και σε θέματα της τρέχουσας πολιτικής πάλης!

Τό να ξαναρχίσουμε, λοιπόν, να συζητάμε σήμερα για τό νόημα του σοσιαλισμού, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της δικαιοσύνης, αυτό δεν είναι πολυτελής ανάγκη κάποιων σκόρπιων διανοουμένων, ξεχασμένων στον ιδεολογικό μικρόκοσμό τους, αλλά είναι κυριολεκτικά όρος διάσωσης του ανθρώπινου πολιτισμού. Είναι, δηλαδή, κατεπείγουσα ανάγκη για ολοκληρη τήν ανθρωπότητα, πού ανταποκρίνεται στο καθολικό συμφέρον της να διαβιώσει στο μέλλον σε μιά δίκαιη και αξιοβίωτη κοινωνία.

Τό κείμενο πού ακολουθεί γράφηκε με τήν πρόθεση να συμβάλει σε παρόμοια συζήτηση, ώστε εν καιρώ ο

σχετικός προβληματισμός να αποκρυσταλλωθεί σε ένα *αύθεντικά* «έναλλακτικό πολιτικό σχέδιο της Αριστεράς με ορίζοντα τό σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία». Οι ύποσημειώσεις του είναι κατ'ανάγκην έντελώς επιλεκτικές για θέματα παρόμοιας εμβέλειας.

A. Έλευθερία και κοινωνική δικαιοσύνη

Η όραματική δέσμευση για τον σοσιαλισμό δεν μπορεί να συνίσταται σε μιá κοσμοχλασιά των ιστορικά έγνωσμένων, άστικων κοινωνιών, με τήν έννοια μιās όλοσχερούς κατεδάφισης, προκειμένου να οικοδομηθεί κάτι απολύτως καινούριο και ολοκληρωτικά διαφορετικό. Δεν συνίσταται σε μιá άμωμη σύλληψη μιās από κάθε δυνατή άποψη νέας κοινωνίας, άσπιλης και άμόλυντης από συσσωρευμένες κακοδαιμονίες και πάθη στην παρελθούσα ιστορία του ανθρώπινου γένους. Ούτε μπορεί να εξαντλείται άπλως στην επιδίωξη ενός διαφορετικού τρόπου παραγωγής και ανταλλαγής, σαν να επρόκειτο για ζήτημα κοινωνικής τεχνικής και τίποτε περισσότερο.

Η ιδέα του σοσιαλισμού με ελευθερία και δημοκρατία αποτελεί ήθική και πολιτική δέσμευση για τή ριζική αναμόρφωση της *καπιταλιστικής* κοινωνικής συγκρότησης του βίου, διαφυλάττοντας ώστόσο και ανακαινίζοντας τον κανονιστικό πυρήνα του *νεωτερικού* πολιτικού πολιτισμού της ίσης ελευθερίας, της αλληλεγγύης και της δημοκρατίας.⁴

Τό πρόταγμα για σοσιαλισμό με ελευθερία και δημοκρατία συμπεριλαμβάνει συνεπώς και αρχές δικαιοσύνης, δικαιοπολιτικής και κοινωνικής. Όσοι και όσες τό συμμερίζονται ασπάζονται τίς αρχές αυτές ως έγκυρες και επιβαλλόμενες *ήδη στο ιστορικό παρόν*.⁵ Οι αρχές αυτές τελούν σε στενή συνάφεια των μόν προς τίς δέ, ως αλληλοϋποστηριζόμενη ένότητα. Ίσχύουν τόσο σε επίπεδο καθενός κράτους χωριστά όσο και στο γενικότερο πλαίσιο της διεθνούς έννομης τάξης και της αλληλεξάρτησης μεταξύ των χωρών της οικουμένης. Έξουσιαστές και έξουσιαζόμενοι όφείλουν να τίς σέβονται *ήδη έδῶ και τώρα*, ενεργώντας σύμφωνα με αυτές, κατ' αρχήν άσχετα από τή συμπεριφορά των άλλων.

Οι αρχές αυτές είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένες με τρεις *άλληλένδετες* πλέον και έξίσου σπουδαίες δια-

4. Αυτή ή κεντρική ιδέα αναπτύσσεται σε άδρές γραμμές στο Κ. Σταμάτης, *Η ανάγκη του μέλλοντος*, ό.π., κεφάλαια 4ο και 5ο. Επίσης στο Κ. Σταμάτης, *Άστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική. Μιά κριτική θεωρία δικαιοσύνης*, εκδ. Ίδρύματος Σάκη Καράγιωργα, Άθήνα 1995, ιδίως σ. 235-252.

5. Ίδου, λοιπόν, ένας από τους διαύλους ανατροφοδότησης ανάμεσα στο σήμερα και στην καλύτερη κοινωνία στην όποία προσβλέπουμε για τό μέλλον.

στάσεις της ίσης ελευθερίας, μιά αρνητική, μιά θετική και μιά συμμετοχική.⁶

α) Κατά μιά αρνητική έννοια ελευθερίας ο καθένας, άνδρας ή γυναίκα, δικαιούται να αναπτύσσεται απαρεμπόδιστα, δίχως άδικαιολόγητες έπειδάσεις της κρατικής έξουσίας και των άλλων στον βίο του/της. Χωρίς να ύφίσταται χειραγώγηση, βία ή καταπίεση από τούς άλλους ή να άσκει τέτοια συμπεριφορά εις βάρος των άλλων.

Κανείς δέν έχει δικαίωμα ζωής και θανάτου πάνω σε άλλους ανθρώπους και λαούς. Καμία ιδεολογία ή παράδοση, θρησκευτική ή άπλως έθιμική, κανένα πολιτικό σύστημα έξουσίας, κανένα κοινωνικοοικονομικό σύστημα δέν δικαιολογεί την ύποτίμηση των ανθρώπινων όντων, επιτρέποντας άθέμιτες διακρίσεις ή τή βία, πράξεις που θίγουν αυθαίρετα τή σωματική ή ψυχική άκεραιότητα, καθώς και τήν άξιοπρέπεια των άλλων. Κανείς δέν μπορεί να άνήκει σε άλλον, να τελει ύπό καθεστώσ δουλείας, να εργάζεται καταναγκαστικά, να καταντά άντικείμενο παράνομης διακίνησης ανθρώπων ή σεξουαλικής έμμετάλλησης.

Έπιπροσθέτως, ο καθένας δικαιούται μιάς σεβαστής σφαίρας ιδιωτικότητας. Αυτή, κατ' άρχάς και *stricto sensu*, ενέχει τήν άξίωση καθενός για άπομόνωσή του στο χώρο τής κατοικίας του, προστατευόμενο από πιθανή άδιακρισία ή εισβολή είτε όργάνων του Κράτους είτε άλλων ιδιωτών. Περαιτέρω, όμως, έγκλειει και μιά ευρύτερη άξίωση για προστασία του βίοκοσμου καθενός και των ιδιωτικών επιλογών του, ακόμη κι όταν τό πρόσωπο βρίσκεται έξω από τά χωρικά όρια του οίκου του, σε δημόσιους χώρους, αρχει να μήν προσβάλλονται δικαιώματα τρίτων ή ή καλώς νοούμενη δημόσια τάξη.

Όστόσο, εάν ο θεμελιώδης ζωτικός χώρος ύπαρξης άφεθεί να προσδιορίζεται μέχρι τέλους από καθένα άτομο χωριστά, δίχως να προσμετρώνται οι θεμιτές ζώνες ελευθερίας των άλλων, τότε ύπάρχει ο κίνδυνος να αυξάνεται προς όφελος μερικών εις βάρος των ύπολοίπων. Ακόμη χειρότερα, τότε τίθεται εν άμφιβόλω ή ίδια ή δυνατότητα σύστασης κοινωνίας προσώπων ελεύθερων και ίσων. "Άλλωστε, θά ήταν πολύ φτωχό τό νόημα τής ελευθερίας,⁷ αν περιοριζόταν στην άπουσία έξωτερικού καταναγκασμού από άλλο ύποκείμενο. Η ελευθερία είναι συνάμα άπαρεμπόδιστη δυνατότητα για θετική δράση, προς τήν επιδίωξη σκοπών,⁸ συχνά με τή σύμπραξη άλλων προσώπων, και πάντως μέσα σε ευρύτερες κοινωνικές διαρθρώσεις, που επικραθορίζουν τή δράση αυτή.

β) Για τόν λόγο αυτό ή θέσμιση ζωνών ελευθερίας πρέπει να συναποφασίζεται από κοινού από όλα τά ενδιαφερόμενα μέρη. Έτσι όμως προβάλλει ένα θετικό νόημα ελευθερίας.

Αυτό συναρτάται, πρώτον, με τή δυνατότητα ενεργητικής δράσης στον κόσμο, με πράξεις με ή δίχως τήν άμεση συνέργεια άλλων.

Δεύτερον, τό θετικό νόημα τής ελευθερίας άξιώνει ή

κρατική έξουσία να μεριμνά άδιαλείπτως για τή διευκόλυνση τής έμπρακτης άσκησης των άτομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων, καθώς και για τό κοινό καλό, τόσο με τίς κατάλληλες θεσμικές διευθετήσεις όσο και με θετικά μέτρα εκ μέρους των κρατικών όργάνων.

Τρίτον, ή θετική διάσταση τής ελευθερίας συνδέεται με τήν ανάγκη για δημοκρατικό καθορισμό των έννομων πλαισίων για τήν ιδιωτική και τή δημόσια άσκηση τής αυτόνομίας από όλους, άνδρες και γυναίκες. Τό θετικό νόημα τής ελευθερίας συνίσταται στο ότι ο καθορισμός αυτών των πλαισίων νομιμοποιείται πρωτίστως με τή συμμετοχή και δυνητικά με τή συναίνεση των έμπλεκόμενων προσώπων. Τούτο προϋποθέτει ότι κάθε πρόσωπο δικαιούται να συμμετέχει στα δημόσια

6. Στο ιστορικό ανάπτυγμα τής ίσης ελευθερίας κατά τούς δύο τελευταίους αιώνες αυτές οι διαστάσεις έχουν, περισσότερο ή λιγότερο, συνδεθεί άντιστοιχώς με τή φιλελεύθερη, τή δημοκρατική-ρεπουμπλικανική και τή σοσιαλιστική παράδοση. Βλ. τήν ώραία μελέτη του Stefano Petrucciani, «Trois concepts de liberté: libéral, démocratique et socialiste», στο *Actuel Marx, L' idée du socialisme a-t-elle un avenir?*, PUF, Παρίσι 1992, σ. 19-30.

7. Η «ελευθερία των συγχρόνων», κατά τήν έκφραση του Κονσταν, δέν περιορίζεται στην άπόλαυση τής ιδιωτικής άνεξαρτησίας, μονάχα σε προαγωγή των προσωπικών συμφερόντων καθενός, όπως πιστεύεται ευρέως. Συμπεριλαμβάνει τό άναφαίρετο δικαίωμα να συμμετέχουν τά άτομα στην άσκηση τής πολιτικής έξουσίας. Όχι μόνο για έναν λόγο φρόνησης, ότι, δηλαδή, χωρίς αυτή τήν έγγύηση και ή ίδια ή άπόλαυση του ιδιωτικού βίου θά απέβαινε άδέβαιη και έπισφαλής. Άλλά κυρίως για έναν αυθεντικά ήθικοπολιτικό λόγο, επειδή δι' αυτής μπορούν να άναδειχθούν τά ήθικά στοιχεία τής προσωπικότητας. Ο Γάλλος στοχαστής συνήγε αυτή τήν κρίσιμη πολιτική θέση ύπό μιά φιλοσοφική θεώρηση του ανθρώπινου όντος, ως ύποκειμένου που μεριμνά όχι μόνο για ευτυχία, αλλά και για ήθική τελείωση. Βλ. Μπενζαμέν Κονσταν, *Περί ελευθερίας και ελευθεριών* (1819), εκδ. Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 60.

8. Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη περί τής ελευθερίας είναι επικριτέα, όχι τόσο διότι είναι άποκλειστικά «αρνητική», όσο επειδή ο πυρήνας «θετικής» ελευθερίας που λαμβάνει στην αντίληψη αυτή συνωθείται στην ελευθερία του κερδοσκοπείν. Η ελευθερία που ή νεοφιλελεύθερη σκέψη διεκδικεί για τά κοινωνικώς άδιαφοροποίητα —από τήν ίδια άτομα, άρχετυπικά είναι ή οικονομική ελευθερία καθενός ως κατόχου κεφαλαίου, επενδυτή, κερδοσκοπού και καταναλωτή. Έτσι νοούμενη ή ελευθερία, ύποβιβάζεται σε μιά σειρά από άνισωτικές ευχέρειες του πράττειν ως προς τήν άπόκτηση πλούτου, σε πολιτική οικονομία στην όποία μιά μικρή κοινωνική ομάδα έχει τό έμπρακτο προνόμιο να διαφεντεύει τίς τύχες όσων παρέχουν σ' αυτήν έξαρτημένη εργασία. Βλ., π.χ., F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, τόμ. 3: *The political order of a free people*, Routledge, London (ένιαία έκδοση του τρίτομου έργου), άνατύπωση 1998, σ. 77.

ἀξιώματα και στην πολιτική ζωή, σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, υπέχοντας ευθύνη και υποχρεώσεις απέναντι στην αντίστοιχη κοινότητα αναφοράς. Τά πρόσωπα και οι λαοί υπέχουν τό χρέος της αμοιβαίας αλληλεγγύης, προκειμένου να οικοδομήσουν κοινωνία δίκαιη και εξισωτική. Μέ κοινές θεμελιώδεις ελευθερίες, απαλλαγμένη από αδικαιολόγητες διακρίσεις, από χειραγώγηση και καταπίεση, από μισαλλοδοξία και άθεμιτους αποκλεισμούς. Άξιώνει επίσης οι ελευθερίες να ασκούνται με ανοχή προς εκείνες των άλλων.

γ) Όσοσο κατ' ένασκηση της συλλογικής αὐτονομίας οι πολίτες νομιμοποιούνται να επιδιώκουν παρέμβαση στις σχέσεις κοινωνικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσής τους, ὡστε να εξασφαλίζεται ἐκάστοτε ἡ βέλτιστη δυνατή ικανοποίηση των ἰδίων των ὄρων της ἀναπαραγωγής ὄλων των μελῶν της κοινωνίας. Έτσι, ἡ ἴση ελευθερία και αὐτονομία των ἀνθρώπων προσκτᾶται ἕνα οὐσιαστικότερο κοινωνικό περιεχόμενο, κατοχυρωτικό της κοινωνικής τούς ὑπαρξης.⁹ Δίχως αὐτό, οὔτε οι ἀτομικές οὔτε οι πολιτικές ελευθερίες μποροῦν να ἀξιοποιηθοῦν ἀπό ὄλους ἐξίσου.

Σέ κάθε περίπτωση ἡ οἰκονομία κάθε κοινωνίας πρέπει να τίθεται στην ὑπηρεσία των μελῶν της, πρωτίστως σε ἐξυπηρέτηση των καλῶς νοούμενων ἀναγκῶν και των θεμιτῶν προσδοκιῶν ὄσων τήν ἀποτελοῦν, ἰδίως των κοινωνικά ἀσθενέστερων. Οι φυσικοί πόροι και τὰ ἀναγκαῖα γιά τή ζωῆ ὄλων βασικά ἀγαθά εἶναι δημόσια, και σ' αὐτά κάθε πρόσωπο ἔχει πρόσβαση μέ τρόπο ἰσότιμο και ἀκριβοδίκαιο. Ἡ διαχείριση των φυσικῶν πόρων πού ἀπομένουν στόν πλανήτη γίνεται ἀπό τούς λαούς πού ζοῦν στις ἀντίστοιχες περιοχές, μέ σεβασμό ἀφενός στο περιβάλλον, ἀφετέρου σε εὔλογες ἀνάγκες των ἄλλων λαῶν, ἐφόσον κρίσιμοι φυσικοί πόροι ἀρχίζουν και σπανίζουν. Μή ἀμειβόμενες λειτουργίες πού ἐπαμίζονται γυναῖκες, συμβάλλοντας στην ἀναπαραγωγή του κοινωνικού βίου και ἐμμέσως στην παραγωγή κοινωνικού πλούτου πρέπει να ἀναγνωρίζονται ὡς τέτοιες και να τούς ἀποδίδεται ἡ πρέπουσα σπουδαιότητα, ὕλικά και ἠθικά.

Αὐτή ἡ τρίτη διάσταση της ελευθερίας συνδέεται μέ τήν *ἰσότιμη συμμετοχή στην παραγωγή και στη διανομή του κοινωνικού πλούτου, στη διάχυση της κοινωνικής εὐημερίας*. Ἀρνητικά διατυπωμένο τό νόημά της, ἀπαιτεῖ κανένα μέλος της κοινωνίας να μήν ἔχει προνομιοῦχο πρόσβαση στις ἀποφάσεις διάθεσης του κοινωνικού πλούτου, χάρη σε προκατεστημένους ἰδιοκτησιακούς τίτλους. Ἐνῶ θετικά διατυπωμένο, τό αἴτημα της κοινωνικής ελευθερίας ἀξιώνει ὄλα τὰ μέλη της κοινωνίας να δημιουργοῦν και να διαχειρίζονται τόν κοινωνικό πλοῦτο ἀπό κοινού, ὡς κατ' ἐξοχήν ζήτημα δημόσιας διαδούλευσης και πολιτικής ἀπόφασης.¹⁰

Σ' αὐτήν τή γενική προοπτική δέν μποροῦν να θεωροῦνται δικαιωμένες οι ὑπαρχτές κοινωνίες, μόνο και μόνο διότι ὑπάρχουν. *Δικαιωμένη εἶναι μιά εὐτακτη κοινωνία ὑπό ἴδρυσή.*¹¹ Έσχατη βαθμίδα αὐτοῦ του ἰ-

δανικοῦ εἶναι αὐτή να ἀπλωθεῖ σε κλίμακα κοσμοπολιτική, μέ σταθερή εἰρήνη, δίχως πολεμικές συγκρούσεις, βασισμένη σε σχέσεις ἰσοτιμίας και ελευθερίας, ἐντιμης συνεργασίας και ἀλληλεγγύης, μεταξύ των προσώπων και ἀνάμεσα στους λαούς. Χωρίς κυριαρχία και ἐκμετάλλευση, πού μπορεῖ να ἀσκειται ἀπό μιά ὁμάδα ἢ κοινωνική τάξη πάνω σε ἄλλες, ἀπό ἕνα πρόσωπο ἀπέναντι σε ἄλλα, ἀπό ἕνα ἔθνος σε ἄλλα, ἀπό μιά πλειονότητα στη ἀντίστοιχη μειονότητα, ἐνδεχομένως και ἀντιστροφως.

Β. Βιώσιμη οἰκονομική και κοινωνική ἀνάπτυξη

Ἀνάμεσα στην οἰκονομική μέριμνα γιά τό ἀνθρώπινο

9. «Σύνθετη ἰσότητα» εἶναι ἀναγκαῖα σε διαφοροποιημένη και δίκαιη κοινωνία, ἀφοῦ τά πρόσωπα ἐκδηλώνουν ταυτοχρόνως ἀνόμιες λειτουργίες και πλείονες ρόλους κοινωνικά. Ἀντιστοίχως ἀνακύπτει κάποια διαφοροποίηση κανόνων ἠθικά ὀρθῆς συμπεριφοράς. Δέν ἀντιλαμβάνομαι, ὡστόσο, γιατί θά πρέπει να γίνει λόγος γιά «ἀνταμοιβές» και μάλιστα δυνάμει κανόνων «διανομῆς» σε καθμία ἀπό τίς διαφορετικές σφαῖρες ζωῆς στις ὁποῖες μετέχουν τά δρώσαντα ὑποκείμενα, ὄπως ἀντιθέτως ὑποστηρίζει ὁ Γουόλτσερ.

Ἀντί μᾶς δόκιμης διάκρισης ἀνάμεσα σε προσωπική, δημόσια και πολιτική σφαῖρα του κοινωνικού βίου, ὁ Γουόλτσερ ἀποδέχεται μιά ἐντελῶς ἐτερόκλητη πληθώρα σφαιρῶν ζωῆς, στις ὁποῖες ὑποτίθεται ὅτι ἀντιστοιχοῦν ἀνάλογοι κανόνες δικαιοσύνης. Πολλές, ὄμως, ἀπό αὐτές τίς βιοτικές σφαῖρες ἀναφέρονται σε μορφές κοινωνικότητας πού δέν ἔχουν καμία σχέση μέ «διανομή» (ὄπως γείτονας, γονέας, κριτικός, φοιτητής, μέλος της Ἐκκλησίας κλπ.). Ἐπιθέτοντας σειρά ἀνομοιογενῶν μεταξύ τούς ρόλων πάνω ἀπό τό κεφαλαῖδες ζήτημα της συμμετοχῆς στη διανομή του κοινωνικού πλούτου, αὐτό τό τελευταῖο, ἐκτός του ὅτι ἀποσχετίζεται ἀπό τήν παραγωγή του, ὑποβαθμίζεται τελείως.

Ἡ «διανεμητική δικαιοσύνη» πού ὁ Γουόλτσερ πρεσβεῖ χάνεται στους μαιάνδρους των διακριτῶν βιοτικῶν σφαιρῶν, στις ὁποῖες ἡ δική του θεωρία ἔχει ἐκ των προτέρων πολυδιασπᾶσει τόν κοινωνικό βίο. Συμμιγνύει ζητήματα ἀγαθοῦ μέ ζητήματα δικαιοπολιτικής ὀρθότητας, ἰδιωτικής συναναστροφῆς μέ θέματα δημόσιας ἐπιλογῆς. Στην ὕλη της διανεμητικής δικαιοσύνης συγκαταλέγει ἔτσι και ζητήματα ἄσχετα μέ τή δικαιοσύνη, ὄπως οι κανόνες καλῆς συμπεριφοράς σε γειτονιά ἢ σε παρέα. Βλ. Michael Walzer, *Ἡ ἠθική ἐντός και ἐκτός των συνόρων*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2003, ἰδίως σ. 120 κ.ε., 127.

10. Ἡ περίφημη δεύτερη ἀρχή δικαιοσύνης της θεωρίας του Τζῶν Ρῶλς ἐμφανίζεται λιγότερο ἀπαιτητική, σε σύγκριση προς ὅ,τι μπορεῖ να ἀποκληθεῖ σοσιαλιστική ἀρχή κοινωνικής δικαιοσύνης, τήν ὁποία ὑπαινίσσομαι ἐδῶ.

11. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Πολιτική μέσα στις ἐννοιες*, ἐκδ. Νῆσος, Ἀθήνα 1997, σ. 37.

είδος και στην πρόθεση κοινωνικού μετασχηματισμού των ρυπογόνων σύγχρονων κοινωνιών υπάρχει ένας κοινός παρονομαστής. Είναι η χειραφέτηση από σχέσεις που είναι *συγχρόνως* εκμεταλλευτικές για τόν ανθρώπινο βίο και απειλητικές για τό φυσικό κατάλυμά του, αφού ή κινητήρια δύναμη άμφοτέρων τών διαδικασιών είναι κοινή: ή επιδίωξη κέρδους μερικών εις βάρος τών άλλων.

Γιά νά συνεχιστεί ή ανθρώπινη ζωή πάνω στην υδρογείο, *conditio sine qua non* είναι αυτή νά μπορεί νά αναπαράγεται μέ φυσικούς τρόπους, μέ διατήρηση τής κλιματικής δομής τής φύσης. Άλλά ή διαφύλαξη τού γήινου οικοσυστήματος μόνο μέ *διώσιμη* ανάπτυξη μπορεί νά επιτευχθεί. Για νά διασφαλιστεί ή επιδίωξη τής ανθρωπότητας, χρειάζεται έξ άπαντος οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, ή όποια αναπόφευκτα γίνεται μέ ανθρωπογενείς επιδράσεις πάνω στό φυσικό περιβάλλον. Άλλά ανάπτυξη μέ τίς λιγότερο δυνατές δυσμενείς επιδράσεις στό περιβάλλον μπορεί νά γίνει κατ' έξοχήν σέ πλαίσιο έμπλουτισμού τής πολιτικής δημοκρατίας μέ τήν αδιάλειπτη και κινηματική αξίωση μιάς ενεργού κοινωνίας πολιτών για πρόληψη τών οικολογικών κινδύνων και για άλλήλέγγυα άρση τών οικολογικών καταστροφών.

Όστόσο, όσο «πράσινη» κι αν γινόταν ποτέ ή κεφαλαιοκρατική διαδικασία παραγωγής και ανταλλαγής, θά ένυπάρχει σ' αυτήν ένα άξεπέραστο κώλυμα, έγγενές στη φύση αυτού τού τρόπου παραγωγής τού κοινωνικού βίου: ότι είναι φτιαγμένος για τήν πραγματοποίηση κερδών υπέρ ιδιωτικών συμφερόντων, σέ άτέρμονα ανταγωνισμό μεταξύ τους. Δέν είναι ταγμένος στην ικανοποίηση τών καλώς νοούμενων αναγκών τών άνδρών και γυναικών, όπως τό νά ζούν σέ αξιοβίωτο περιβάλλον. Ός τέτοιος, ό καπιταλισμός έχει τήν τάση νά αντίβαινει σέ πολιτικό σύστημα συλλογικά αυτενεργούντων ανθρώπων, που θά αποφάσιζαν νά περιλάβουν τόσο τόν οικονομικό βίο όσο και τήν προστασία τού φυσικού περιβάλλοντος υπό τή δική τους ευθύνη.¹²

Γιά τούς λόγους αυτούς, και τό ίδιο τό οικολογικό πρόβλημα τού πλανήτη μπορεί νά αντιμετωπισθεί άποφασιστικά πλέον –και όχι μέ άτελέσφορα ήμίμετρα ή μέ επί μέρους διορθωτικές παρεμβάσεις– προς τήν ίδια κατεύθυνση όπως και τό κοινωνικό ζήτημα: μέ δημοκρατικό, σοσιαλιστικό και ταυτοχρόνως οικολογικά διατηρήσιμο μετασχηματισμό τού καπιταλισμού διεθνώς. Εάν αυτή ή εναλλακτική λύση τεθεί άπέναντι στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής (ώς αναλυτική κατηγορία κοινωνικής θεωρίας), τότε τό ερώτημα περί τού πρακτέου προσλαμβάνει βασικά τήν ακόλουθη διλημματική μορφή:

α) Είτε διαιωνίζεται ή παραγωγή πραγμάτων που προορίζονται έξαρχής νά πωληθούν στην αγορά ως έμπορεύματα μέ ανταλλακτική άξια, μέ *πρωταρχικό σκοπό τό κέρδος* –άρα, μέ υποτονικό ένδιαφέρον για τή διαφύλαξη τού περιβάλλοντος. Τό κέρδος έξακολουθεί νά ένθυλακώνεται από τούς εκμεταλλευτές τής έρ-

γατικής δύναμης τών άλλων, για τόν μόνο λόγο ότι αυτοί είναι κάτοχοι τών μέσων παραγωγής.

Έν τοιαύτη περιπτώσει, τό νόημα τής ανάπτυξης διερμηνεύεται μέ ποσοτικούς δείκτες, μέ ύπολογισμούς κόστους-όφέλους, κερδών και ζημιών, που άφορούν σέ οικονομική μεγέθυνση τού ακαθάριστου έθνικού προϊόντος και τού κατά κεφαλήν εισοδήματος. Δέν υπάρχει σοβαρή και δή σταθερή δυνατότητα νά προσμετρώνται ποιοτικοί δείκτες πραγματικής ευημερίας και μάλιστα για όλους. Τά ύποκείμενα εθίζονται νά αυτοκατανοούνται μονοδιάστατα, ως πρόσωπα ριγμένα στόν άγώνα τής έξασφάλισης εισοδήματος και μέσων κατανάλωσης, που σέ άλλους χαρίζουν προκλητική σπατάλη και χλιδή, ένω στους περισσότερους μετά βίας ένα ύποφερτό επίπεδο ζωής, συχνά έπισφαλές κι αυτό. Στην πραγματικότητα έξασφαλίζεται άνιση, αλλά και εύθραυστη ευημερία, ως όνομαστικό πηλίκον, αφού όλοι ύφίστανται τίς συνέπειες από τήν ύπόκαψη τού φυσικού περιβάλλοντος ζωής, μέ έφιαλτικές προοπτικές εις βάρος τών μελλοντικών γενεών.

β) Είτε διανοίγεται ιστορικά ή προοπτική ή παραγωγή τού κοινωνικού βίου νά γίνεται άνάμεσα σέ έλεύθερα συνεταιρισμένους παραγωγούς, οι όποιοι αυτοδιαχειρίζονται τήν εργασία τους και τά αποτελέσματά της. Αυτά ένέχουν άξια χρήσης και προορίζονται για τήν *ικανοποίηση τών εύλογων αναγκών* τών ίδιων και τής κοινωνίας. Μεταξύ τών αναγκών αυτών πρωτεύουσα σπουδαιότητα άποκτā ή προστασία τού περιβάλλοντος, ή διάσωση τής φύσης, άρα και τού πολιτισμού. Μόνο στην περίπτωση αυτή είναι άληθινά δυνατόν οι έναπομένοντες φυσικοί πόροι τού πλανήτη νά θεωρηθούν ως κοινή κληρονομιά τής ανθρωπότητας και όχι πιά ως έμπορεύσιμα άγαθά.

Έν τοιαύτη περιπτώσει, τό νόημα τής ανάπτυξης αλλάζει άρδην. Ίσοδυναμεί μέ ποιοτική ανάπτυξη τής κοινωνίας, ώστε τά άγαθά τής ευημερίας νά είναι προσιτά σέ όλους. Άποκτώντας φρόνημα όλιγαρχούς άφθονίας, τά ύποκείμενα άπαλλάσσονται από τήν άγχώδη έγνοια για τήν έπαύριο, για όλοένα μεγαλύτερο εισόδημα και διευρυνόμενη κατανάλωση έμπορευμάτων. Έτσι, καθίσταται έφικτή μιά ζωή πλούσια σέ δυνατότητες άπόδοσης προσωπικού και συλλογικού νοήματος, μέ πτυχές τού βίου που κέκτηνται άξια διανοητική, ήθικη και αισθητική, άμετάφραστη μέ όρους εκχρηματισμένης άξιας. Για πράγματα τής ζωής που κινητοποιούν τή συναισθηματική ενεργεια τών προσώπων και τή διάθεση για πολύπλευρη καλλιέργεια, *χάριν τών ιδίων* και όχι χάριν τής κερδοφορίας πιθανού εργοδότη. Οι άνθρωποι μπορούν νά χαρούν άτομικά και κοινωνικά τόν βίο, σέ συνθήκες οικολογικής ασφάλειας για τούς ίδιους και τίς μέλλουσες γενιές, νοιώ-

12. Άντι άλλων, βλ. τόν τόμο: Άνδριάνα Βλάχου (έπιμ.), *Φύση, κεφάλαιο και κοινωνία*, έκδ. Κριτική, Άθήνα 2007, τά μέρη 2ο και 3ο.

θοντας αλληλέγγυοι για όσους βρίσκονται σε λιγότερο καλή μοίρα.

Γ. Άγορά και σοσιαλισμός

Ἡ ἀγορά εἶναι βαθμίδα οικονομικῶν δραστηριοτήτων, πού διαμεσολαβεῖ τόν κοινωνικό καταμερισμό ἐργασίας, ὅπως αὐτός ὑφαίνεται ἀνάμεσα στίς ἐπιχειρήσεις, τούς ἐργαζομένους καί τήν ὑπόλοιπη κοινωνία. Σ' αὐτή διενεργεῖται βασικά ἀνταλλαγὴ πραγμάτων, ἀγαθῶν καί ὑπηρεσιῶν, κατ' ἀρχὴν ἰσοδύναμης ἀξίας, πού ἐκφράζονται μέ τιμές χρήματος. Διενεργεῖται δηλαδή ἀνταλλαγὴ προϊόντων ἐργασίας ὡς ἐμπορευμάτων, μέσω τοῦ χρήματος.

Ἡ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς ἐπιτρέπει τήν ἱκανοποίηση ἀναγκῶν καί ἐπιθυμιῶν μέσω πληρωμῶν, ἀπό ὅσους διαθέτουν φυσικά τό ἀναγκαῖο εἰσόδημα. Διευκολύνει ἔτσι ὄχι μόνο μιὰ εὐρέος φάσματος ἀναπαραγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἀλλὰ καί τήν ποικιλόμορφη ἐπικοινωνία καί πολυειδῆ συναναστροφὴ μεταξὺ τῶν ἀτόμων, παρέχοντας ἀκόμη καί πολιτισμικές, μορφωτικές καί ψυχαγωγικές δυνατότητες. Ὡς τέτοια, ἡ ἀγορὰ ἔχει προϋπάρξει τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς καί ἀνταλλαγῆς καί ἀσφαλῶς θά ὑπάρξει καί στήν περίπτωσι σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ του.¹³

Ἄγορά μέ τήν ἀνωτέρω, συγκεκριμένη ἔννοια, δέν μπορεῖ νά μὴν ὑπάρχει ἀκόμη καί σέ σοσιαλιστικὴ οικονομικὴ δημοκρατία, ὡς συστατικὸ στοιχεῖο τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας σ' αὐτήν. Ὡστόσο, παράλληλα μέ τήν ἀγορὰ, ὁ κοινωνικός καταμερισμός ἐργασίας σέ τέτοιον τύπο κοινωνικῆς συγκρότησις διαμεσολαβεῖται ἐπίσης, μέ πιό βαρύνουσα σπουδαιότητα μάλιστα, ἀπό κεντρικὸ σχεδιασμό καί δημόσιες βαθμίδες λήψης ἀποφάσεων γύρω ἀπὸ τήν παραγωγὴ καί τὴν διανομὴ τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος.

Τὰ κρίσιμα γιὰ τήν κοινωνικὴ ἀναπαραγωγὴ μέσα παραγωγῆς περιέρονται στὴ δημόσια ἰδιοκτησία. Ἀπεναντίας, τὸ δικαίωμα γιὰ περιουσία ἰδιωτικὴ, ὡς δέσμη ἐμπράγματων καί ἐνοχικῶν δικαιωμάτων, διατηρεῖται ἀκέραιο ὡς πρὸς τούς προσωπικούς πόρους ζωῆς καθενὸς προσώπου, τούς ὁποίους αὐτὸ διαθέτει ἐλεύθερα. Συνάμα ἐπιδιώνουν καί ἄλλες μορφές μορφῆς, δημοτικῆς καί συνεταριστικῆς¹⁴ ἰδιοκτησίας.

Ἀνεξάρτητες καί αὐτοδιαχειριζόμενες ἐπιχειρήσεις ἀναλαμβάνουν τίς λειτουργίες τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς, μέσα σέ ἓνα εὐρύτερο πλέγμα δημόσιου σχεδιασμοῦ. Οἱ ἐπιχειρήσεις εἶναι σχετικὰ αὐτόνομες ἀπὸ τόν διοικητικὸ μηχανισμό τοῦ κράτους καί σέ καμία περίπτωση δέν μποροῦν νά διοικῶνται μέ θεσμίσεις, κανόνες καί μεθόδους πού προσοιδιάζουν στὴ δημόσια διοίκησι.¹⁵ Εἶναι ἐπίσης ἀνεξάρτητες καί μεταξὺ τους, ἀφοῦ διαθέτουν τόν ἔλεγχο πάνω στὰ ἀντίστοιχα μέσα παραγωγῆς, καθὼς καί πάνω στὸ προϊόν τῆς συνδυασμένης ἐργασίας τῶν μελῶν τους. Ὡς παραγωγικὲς μονάδες ἐξακολουθοῦν νά προμηθεύονται μέσα ἀπὸ δοσοληψίες ἀγορᾶς ὅ,τι χρειάζονται σέ συ-

ντελεστές παραγωγῆς, πρῶτες καί ἄλλες ὕλες, ἐργατικὴ δύναμη, ἐνέργεια, κεφαλαιουχικὸ ἐξοπλισμὸ κλπ. Προϊόντα κάθε μορφῆς καί ἐργατικὴ δύναμη ἐξακολουθοῦν νά ἀνταλλάσσονται μέ ἐγχρημάτες συναλλαγές, κατ' ἀρχὴν διατηρώντας πτυχές τοῦ ἐμπορευματοῦ χαρακτήρα τους.

Ἴσως ἡ κύρια διαφορὰ, ἐν σχέσει πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ὁργάνωσι τοῦ κοινωνικοῦ βίου, ἔγκειται, πρῶτον, στὸ ὅτι, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, οἱ συναλλαγές τῆς ἀγορᾶς εἴτε ἐπιτελοῦνται εὐθέως ἀπὸ δημόσια οικονομικὰ ὑποκείμενα εἴτε ἀπλῶς ἐπιβλέπονται ἀπὸ δημόσιες βαθμίδες ἐλέγχου καί ἀπόφασις. Καί, δεύτερον, στὸ ὅτι οἱ διαδικασίες αὐτές –πού δέν εἶναι πάντα στενά οικονομικές– ἐκτυλίσσονται μέ γνώμονα τὴν ἱκανοποίησι εὐρύτατων ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας συνολικά καί ὄχι τὴν ἐπιδίωξι κερδῶν, καί δὴ χάριν μιᾶς μειοψηφικῆς μερίδας τῆς.

Οἱ ἐπιχειρήσεις, ὡς δημόσια οικονομικὰ ὑποκείμενα, θά συνεχίσουν νά διακρατοῦν κάποιον καθαρὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα πού ἡ καθεμία ἀναπτύσσει, ἀφιέμενο σέ ἐλεύθερη διάθεσι τῶν μελῶν τους. Αὐτὸ θά ἰσοδυναμεῖ μέ τὸ διαφέρον ἀνάμεσα στὸ καθαρὸ τελικὸ προϊόν καί τίς ἀμοιβές ἐργασίας, μετὰ ἀπὸ τίς ἀπαραίτητες ἀφαιρέσεις, θεδαίως,

13. Βλ. τὴν ἄκρως διαφωτιστικὴ ἀνάλυσι τοῦ Γιώργου Σταμάτη γύρω ἀπὸ τὸ νόημα τῆς ἀγορᾶς, *Περὶ νεοφιλελευθερισμοῦ*, ἐκδ. ΚΨΜ, Ἀθήνα 2007, σ. 23-36.

14. Δέν ἔχει ἀποδοθεῖ ἡ δέουσα σημασία σέ ὅτι, μιλώντας κατ' οὐσίαν γιὰ τὸ κοινωνικὸ ζήτημα στήν κοινωνία ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ἤδη ὁ Τοκβίλ προσέβλεπε στήν ἰδέα μιᾶς συνεργατικῆς ὁργάνωσις τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς. Αὐτὸ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ μέ τὴ μορφὴ συνεταρισμῶν σέ ὅλους τούς τομεῖς, ὥστε μακροπρόθεσμα νά ὑποκατασταθεῖ ἡ πρωταγωνιστικὴ δράσι μερικῶν ἰσχυρῶν ἀτόμων, δηλαδή καπιταλιστῶν. Ἡ θέση αὐτὴ ἐνέχει τὸ πρόσθετο ἐνδιαφέρον ὅτι συνηρτάτο ἀπὸ τὸν συγγραφέα μέ τὴ δημοκρατικὴ ἰδέα καί μέ τὴν ἄνοδο τοῦ γενικοῦ μορφωτικοῦ ἐπιπέδου τῆς κοινωνίας. Πρότεινε μάλιστα τὴν ἰδέα ἀκόμη καί «βιομηχανικῶν συνεταρισμῶν ἐργατῶν», ὥστε νά δοθεῖ ἡ δυνατότητα στὰ μέλη τῆς ἐργατικῆς τάξις νά νοιώθουν ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἐργοστασίου τούς ἀφορᾶ ἅμεσα, «νά ἔχουν συμφέρον ἰδιοκτητικὸ στὸ ἐργοστάσιο». Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο μνημόνιο γιὰ τὴ φτώχεια (1837), στὸ βιβλίο: *Μνημόνιο γιὰ τὴ φτώχεια*, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2005, σ. 90-91. Στίς ἰδέες αὐτές θά ἐπανεέλθει τὸ 1847, συγγράφοντας ἓνα σχέδιο προγράμματος γιὰ τὴ Νέα Ἀριστερά τῆς ἐποχῆς του.

15. Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τούς κύριους λόγους γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ σύστημα σοβιετικοῦ τύπου παρεξέκλινε καταφανῶς ἀπὸ τὸ πρότυπο μιᾶς σοσιαλιστικῆς οικονομικῆς καί κοινωνικῆς δημοκρατίας. Ἡ βαθύτερη ρίζα τῆς τεράστιας διαφορᾶς ἔγκειται σέ ὅτι τὸ πρότυπο αὐτὸ μόνο μέ ὅρους συλλογικῆς αὐτονομίας καί δημοκρατικῆς συμμετοχῆς μπορεῖ νά λειτουργεῖ, τόσο στήν παραγωγικὴ βάση τῆς κοινωνίας ὅσο στήν πολιτικὴ ὑπερδομή τῆς καί στὴ δημόσια σφαῖρα τῆς.

γιά αποκατάσταση φθορών στις εγκαταστάσεις και τόν εξοπλισμό, για επανεπένδυση, για φόρους και όφειλές δημοσιονομικού χαρακτήρα, κοινωνική ασφάλιση κλπ. Ωστόσο, αυτή η υπεραξία δέν λογαριάζεται ως «κέρδος», κατά κυριολεξία, αφού τά αντίστοιχα μέσα παραγωγής υπόκεινται σέ δημόσια και όχι σέ ατομική ιδιοκτησία, όποτε τό καθαρό εισόδημα πού προκύπτει διανέμεται μεταξύ τών άμεσων παραγωγών.

Άγορά απαιτείται έν γένει και κατ' άρχήν, ένόσω ή παραγωγή και ή κυκλοφορία έπιτελούνται από κατά τό μάλλον και ήττον άνεξάρτητα μεταξύ τους οικονομικά υποκείμενα, ξεχωριστά από τόν κρατικό μηχανισμό και τή δημόσια διοίκηση. Η κρατική έξουσία δέν μπορεί παρά νά έπιτρέπει αυτή τή σχετική αυτόνομία στις (ούτως ειπείν σοσιαλιστικές) μονάδες παραγωγής και άνταλλαγής. Ο βασικός λόγος είναι ότι τής είναι αδύνατον είτε νά προβεί σέ έξονυχιστικό σχεδιασμό τής οικονομίας είτε, ακόμη περισσότερο, νά έπαμμοθεϊ ή ίδια νά θέσει σέ κίνηση τήν παραγωγή και κυκλοφορία, μέ διαδικασίες ιεραρχικής έπιβολής και διοικητικής πειθαρχίας επί τών εργαζομένων.¹⁶

Στήν άρμοδιότητα τής κεντρικής πολιτικής έξουσίας έμπίπτει ό σχεδιασμός του περιγράμματος τής παραγωγής του κοινωνικού βίου. Έντούτοις, καταλείπονται σημαντικοί άναβαθμοί αυτόνομίας άφενός στήν τοπική αυτόδιοίκηση, άφετέρου σέ επί μέρους, αυτόδιαχειριζόμενες μονάδες παραγωγής άγαθών και ύπηρεσιών, προκειμένου νά άναπτύξουν ίδια δράση, κατά τήν εύλογη κρίση τους, σέ συμμόρφωση πάντως προς έναν άδρομερή κεντρικό προγραμματισμό τής παραγωγής. Έπ' αυτές τίσ συνθήκες, *στό σοσιαλιστικό υπόδειγμα ή άγορά άποτελεί άναγκαία συνθήκη και για τόν ίδιο τόν κρατικό σχεδιασμό, ακόμη και για τήν έπίδιωξη στόχων πού προγραμματίζονται κεντρικά από τήν πολιτική έξουσία.*¹⁷ Δέν θά πρόκειται, βεβαίως, για «έλεύθερη» άγορά, δηλαδή έλεύθερη από κρατική ρύθμιση, αλλά για άγορά δικαιοπολιτικά όργανωμένη.

Η περιπλοκότητα του κοινωνικού καταμερισμού έργασίας, ιδίως ό ύψηλός βαθμός συνθετότητας τών σχέσεων μεταξύ έπιχειρήσεων, θέτει εκ τών πραγμάτων άπαραόλεπτος περιορισμούς σέ όποιονδήποτε κεντρικό σχεδιασμό συναφώς. Άκόμη περισσότερο, άκυρώνει όποιαδήποτε άπόπειρα για κρατική και εκ τών άνω διεύθυνση τών παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Η αίτία είναι ότι τότε μόνον όποιαδήποτε έπιχειρήση είναι σέ θέση νά κινήσει τήν παραγωγική διαδικασία στό έσωτερικό της, έφόσον διαθέτει και συνταιριάζει στόν άρμόζοντα χρόνο όλες τίσ άπαιτούμενες παραμέτρους και τούς συντελεστές παραγωγής, δηλαδή ποσότητες όρισμένης ποιότητας σέ έξοπλισμό, εργατικό δυναμικό, ένεργεια κλπ. Αυτές, όμως, μπορεί νά προμηθευτεί μόναχα από άλλους, μέσα από συναλλαγές άγοράς.¹⁸ Μόνον υπό τήν προϋπόθεση αυτή μπορεί κάθε έπιχείρηση νά παραγάγει και νά άνταλλάξει άγαθά και ύπηρεσίες έγκαιρως, ώστε νά άνταποκριθεϊ στή ζήτηση εκ μέρους άλλων μελών τής κοινωνίας ως προς αυτά. Άλλά όλες αυτές οι διεργασίες δέν μπορεί

νά διεθύνονται κεντρικά και ύπερθεν, σάν νά έπρόκειτο για διοικητική λειτουργία του κράτους.

Έφόσον, λοιπόν, σχηματίσουμε μία διανγή ιδέα γύρω από τή βαθύτερη άλληλεξάρτηση τών δρώντων σέ μακροοικονομικό έπίπεδο, τότε άντιλαμβανόμαστε τήν άναγκαιότητα ενός κοινωνικού καταμερισμού έργασίας πού διαμεσολαβεϊται από άγορά, χωρίς νά καθορίζεται άνστηρά και λεπτομερώς από τήν κρατική πολιτική. Η άγορά έξακολουθει νά παρεντίθεται ως ένδιάμεση βαθμίδα άνάμεσα στις έπιχειρήσεις, τούς εργαζομένους και τήν υπόλοιπη κοινωνία. Ειδάλλως, ή κοινωνική άναπαραγωγή διατρέχει τόν κίνδυνο νά αυτοακρωατηριασθεϊ, μέ καταστροφικές συνέπειες για τήν εύρύτερη κοινωνία, όπως άνέχεια, πείνα και διάφορα δεινά για τόν πληθυσμό.¹⁹

Παρ' όλα αυτά, μολονότι θά παρέμενε διαμεσολαβημένος από δοσοληψίες άγοράς, ό καταμερισμός έργασίας σέ μία σοσιαλιστική οικονομική δημοκρατία θά κατέτεινε σέ έκτεταμένη μείωση τής κοινωνικής εκμετάλλευσης πού προσιδιάζει στόν καπιταλισμό, αφού μακροπρόθεσμα θά κλονιζόταν τό διπλό ύποστύλωμα του τελευταίου. Έλπίζεται δηλαδή ότι θά ετειναν σέ μαρασμό τόσο ή ατομική ιδιοκτησία σέ παραγωγικούς

16. Προφανώς ως πανοπτικός, πολυπλόκαμος και έν τέλει άντιδημοκρατικός, γραφειοκρατικός όργανισμός, πού άπλώνεται επί τής κοινωνίας, συγκεντρώνοντας τό μονοπώλιο του πολιτικού έξουσιασμού και συνάμα τίσ ιδιότητες του ιδιοκτήτη και διανομέα του κοινωνικού πλούτου εκ τών άνω. Η άρνητική έμπειρία από τίσ περισσότερες χώρες πού αυτοαποκλήθησαν σοσιαλιστικές στόν 20ό αιώνα είναι ιδιαιτέρως διδακτική επ' αυτών.

17. Έμβαθυμένη συζήτηση αυτών τών θεμάτων προσφέρει τό τευχος 14 τής έπιθεώρησης *Actuel Marx*, μέ θέμα *Nouveaux modes de socialisme*, μέ κείμενα τών John Roemer, David Schweickart, Diane Elson, Tony Andréani και Marc Feray, Παρίσι 1993, σ. 19-134.

18. Έτσι και ό Γ. Σταμάτης, *όπ.*, σ. 29-32.

19. Έπάναγκες είναι νά μή λησμονούμε τίσ δριμείες άντιρρήσεις του Ένγκελς άπέναντι στόν Ροντμπέρτους, ό όποιος είχε προτείνει, σέ περίπτωση σοσιαλιστικής μετάβασης, τή νομοθετική κατάργηση του άνταγωνισμού και του χρήματος έξ άρχής, ώστε οι εργαζόμενοι νά άμείβονται βάσει άπόδειξης πού θά βεβαίωνε τό χρόνο έργασίας πού θά είχε καταβάλει ό καθένας από αυτούς. Η άπόδειξη αυτή θά παρείχε στόν κάτοχό τής τό δικαίωμα για κατ' ευθείαν πρόσβαση σέ όρισμένο αριθμό μέσων κατανάλωσης. Σημειωτέον ότι άνάλογη προβληματική πρόταση έχει καταθέσει και ό Κορνήλιος Καστοριάδης στό έργο του, *Τό έπαναστατικό ζήτημα σήμερα*. Ο Ένγκελς άντέτεινε ότι, στό μέτρο πού οι κανονικότητες του σχηματισμού άξίας στην έμπορευματική παραγωγής διατηρούνται, οι επί μέρους μονάδες παραγωγής μπορούν νά μορφώνουν γνώμη σχετικά μέ τήν κοινωνικά ένεργό ζήτηση κυρίως μέσα από τίσ αύξομειώσεις τών τιμών στην άγορά, δηλαδή μέσω του άνταγωνισμού και τών συναλλαγών τής άγοράς. Πρόλογος (1884), στό έργο του Μάρξ, *Η Άθλιότητα τής Φιλοσοφίας*.

καί φυσικούς πόρους τῆς κοινωνίας, τοπικῆς καί διεθνούς, ὅσο καί ἡ ἀπόσπαση ἀπό τοὺς κατόχους κεφαλαίου τῆς υπεραξίας πού παράγει ἡ ἐνωμένη ἐργατικὴ δύναμη τῶν ὑπεξούσιων κοινωνικῶν τάξεων.

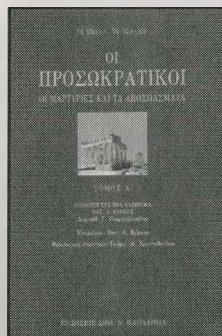
Ἐάν ὁ κοινωνικός καταμερισμός ἐργασίας μποροῦσε νά ἐκφυλισθεῖ σὲ μιά ἐξ ὑποθέσεως ἀταξικὴ κοινωνία κοινοκτημοσύνης,²⁰ τότε θεωρητικά οἱ κοινωνικὲς σχέσεις παραγωγῆς θά μποροῦσαν νά λειτουργοῦν χωρὶς ἀγορὰ καί ἡ διανομὴ νά γίνεται μέ κεντρικὴ ἀρχή: στὸν καθέναν ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ κοινωνία ὡς τέτοια θά ὀργάνωνε εὐθέως καί συνειδητὰ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας.

Οἱ μονάδες παραγωγῆς δὲν θά εἶχαν πλέον τὴ μορφὴ ἐπιχείρησης, ἀλλὰ θά ἐξαρτῶνταν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ κεντρικὰ ὄργανα προγραμματισμοῦ. Οὔτε οἱ μονάδες παραγωγῆς οὔτε οἱ ἐργαζόμενοι θά ἦσαν ὑποκείμενα σχετικά αὐτόνομα ἀπὸ τὰ ὄργανα προγραμματισμοῦ καί ἀνεξάρτητες μεταξύ τους ὄντοτητες ὡς πρὸς τὴ χρῆση τῶν μέσων παραγωγῆς καί τὴ διάθεση τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας. Θά ἦταν συνεταιρισμένοι παραγωγοί, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Μάρξ, στή συνολικὴ κλίμακα τῆς κοινωνίας. Ἡ κοινωνικὴ παραγωγή θά ἔχανε τότε τὸν ἐμπορευματικὸ τῆς χαρακτήρα, ἀφοῦ ὅ,τι θά παραγόταν δὲν θά προοριζόταν πιά πρὸς πώληση σὲ κάποια ἀγορὰ.

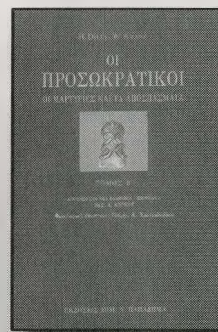
Ἐντούτοις, ἕως καί τὸν αἰῶνα μας τουλάχιστον, τὰ πράγματα δὲν ὑπῆρξαν ποτέ εὐνοϊκά γιὰ τὴν κομμουνιστικὴ οὐτοπία καί ἴσως νά μὴ φανοῦν γενναιοδωρα πρὸς αὐτὴν οὔτε καί στο μέλλον. Μποροῦμε νά φαντασθοῦμε ἀμυδρὰ τὸ ἐνδεχόμενο ἀταξικῆς κοινοκτημοσύνης εὐκολότερα σὲ συνθήκες σχετικά ἀπλῆς καί μικρῆς κλίμακας κοινωνικῆς ὀργάνωσης, παρὰ σὲ συνθήκες σύνθετης κοινωνικῆς ὀργάνωσης –καί μάλιστα παγκόσμιες–, μέ ὑψηλὸ βαθμὸ διαφοροποίησης καί κοινωνικῆς ἀσυγχρονίας μεταξύ τῶν λαῶν καί τῶν περιφερειῶν.

Τὸ ἐνδεχόμενο αὐτὸ δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ κάποια νομοτελειακὴ κίνηση τῆς πανανθρώπινης ἱστορίας. Ἀλλὰ θά χρειαζόταν νά ἀποτελέσει ἐνεργητικὴ καί συνειδητὴ ἐπιδίωξη τῶν ὑποκειμένων, ὡς κοινωνικὸ κίνημα μακρῆς πνοῆς. Κάτω ἀπὸ ποιῆς πραγματικῆς ἱστορικῆς συνθήκης καί κάτω ἀπὸ ποιους διαβουλευτικούς ὅρους οἱ ἄνθρωποι στο ἀπώτερο μέλλον θά δεσμεύονταν σὲ παρόμοιο στρατηγικὸ στόχο, αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νά προδικαστεῖ ἐκ τῶν προτέρων. Ἐδῶ τὰ ὄρια ἀνάμεσα σὲ κανονιστικὸ πρόταγμα καί ἱστορικὴ δυνατότητα θολώνουν.

20. Βλ. Κώστας Σταμάτης, Ἄστικὴ κοινωνία, δικαιοσύνη καί κοινωνικὴ κριτικὴ, ὅ.π., 4ο κεφάλαιο.

H. DIELS - W. KRANZ
ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
 ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ
 ΤΟΜΟΣ Α'
 Δεμένος σχ. 8ο, σελ. 974
 Απόδοση στα Νέα Ελληνικά:
 Βασίλειος Κύρκος,
 Δημοσθένης Γεωργοβασιλῆς
 Φιλολογικὴ Ἐποπτεία:
 Γ. Α. Χριστοδούλου

H. DIELS - W. KRANZ
ΟΙ ΠΡΟΣΩΚΡΑΤΙΚΟΙ
 ΟΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ
 ΤΟΜΟΣ Β'
 Δεμένος σχ. 8ο, σελ. 813
 Απόδοση στα Νέα Ελληνικά -
 Επιμέλεια:
 Βασίλειος Κύρκος
 Φιλολογικὴ Ἐποπτεία:
 Γ. Α. Χριστοδούλου

Προσεχῶς θά κυκλοφορήσει καί ὁ Γ' τόμος - Εὐρετήριο

Σκοπὸς τῆς μοναδικῆς αὐτῆς ἐκδόσεως «των προσωκρατικῶν» που κυκλοφορεῖ γιὰ πρώτη φορά στην Ελλάδα, εἶναι ἡ ἀπόδοση στα Νέα Ελληνικά του αυθεντικοῦ λόγου των μεγάλων προσωκρατικῶν φιλοσόφων καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς ἀξίας των ἀποσπασμάτων που μας διέσωσε ἡ παράδοση.

Ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη των προσωκρατικῶν φιλοσόφων ἀποτελεῖ ἀδιάψευστο κριτήριό τῆς προσπάθειας που κατέβαλε ὁ ἄνθρωπος στην Ελλάδα τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς νά υπερβεῖ τὸ τότε θρησκευτικὸ κατεστημένο καὶ νά δώσει μίαι καινούργια ἐξήγηση στο ὄντολογικὸ πρόβλημα θραύοντας τὸ περίβλημα τῆς μυθικῆς ἐρμηνείας του κόσμου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
Δ. Ν. ΠΑΠΑΔΗΜΑ
 Από το 1960

Προσφορά στον Πολιτισμὸ καὶ στην Παιδεία
 Ἰπποκράτους 8 Ἀθήνα. Τηλ.: 210.36.27.318
 www.papadimasbooks.gr • papadimas@atp.gr

Η ΕΠΙΘΕΣΗ ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

Ίστορική ανάλυση και επιστημολογική απόκριση

τῆς Ἑλενας Σίχαν (Helena Sheehan)

Μετάφραση: Χρήστος Κεφαλής

Ποιά είναι η ιστορική προέλευση τῆς παρούσας ἐπίθεσης στήν ἐπιστήμη τήν ὁποία κλήθηκε νά διερευνήσει αὐτό τό συνέδριο; Ποιό ρόλο ἔχει διαδραματίσει ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης στήν ὄξυνση ἢ ἀμβλυνση αὐτῆς τῆς ἐπίθεσης; Ποιές ὑποκείμενες δυνάμεις ἔχουν κατευθύνει τήν ἐπίθεση στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα; Γιατί ὑπάρχει μιά ἐπιστημολογική κρίση τῆς ἐποχῆς μας; Ποιά θά ἦταν μιά κατάλληλη ἐπιστημολογική ἀπόκριση;

ΣΟΦΑ

Τόσο ἡ ἐπίθεση στήν ἐπιστήμη ὅσο καί ὁ ρόλος πού ἔχει διαδραματίσει ἡ φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης σέ σχέση μέ αὐτήν ἀντανάκλουν μιά βαθιά ριζωμένη κρίση στήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας. Εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐρευνηθοῦν διεξοδικά οἱ κοινωνικοϊστορικές ρίζες τῆς ἐπιστημολογικῆς κατάτμησης καί τῆς σύγχυσης τῆς σύγχρονης ἐμπειρίας, καθώς παρουσιάζεται μέ παράλληλους τρόπους σέ μιά σειρά ἀκαδημαϊκῶν κλάδων, καθώς καί στήν εὐρύτερη σφαῖρα τῆς λαϊκῆς κουλτοῦρας.

Ἡ ἐπιστήμη, πού κάποτε θεωροῦνταν πηγή διαφωτισμοῦ καί ἀπελευθέρωσης, ἀντιμετωπίζεται τώρα μέ καχυποψία ἀκόμη καί μέ ἐχθρότητα, μερικές φορές ἀκόμη στιγματίζεται ὡς μυστικοποίηση καί ὑποδούλωση.

Ἀκόμη καί οἱ φυσικές ἐπιστήμες, πού κάποτε θεωροῦνταν τό ἀκλόνητο θεμέλιο τῆς γνώσης μας, διακηρύσσεται τώρα πῶς εἶναι μόνο μιά ἀσυνεχῆς διαδοχή ἀσύμβατων Παραδειγμάτων, σέ συνάρτηση μέ τά ὁποῖα τά ἐρωτήματα τῆς ἀλήθειας καί τοῦ ψεύδους, τῆς ὀρθολογικότητας καί τῆς ἀνορθολογικότητας, δέν μπορεῖ νά τεθοῦν μέ νόημα. Μένουμε χωρίς κριτήρια γιά νά ἐκτιμήσουμε τή μιά ἢ τήν ἄλλη θεωρία, τό ἕνα ἢ

τό ἄλλο παράδειγμα. Καί ἔτσι, ὅπως διακήρυξε ὁ Φαγιεράμπεντ, «anything goes». Ἀστρολογία ἢ ἀστροφυσική; Διαλέγετε καί παίρνετε.

Ἐπάρχει ἕνα εὐρύ φάσμα θέσεων γύρω ἀπό τό ἐρώτημα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ κύρους τῆς ἐπιστήμης. Σέ ἀντίθετους πόλους βρίσκονται οἱ θετικιστικές καί οἱ μεταμοντέρνες ἀποκρίσεις. Ἐπάρχουν ρεαλιστικές καί ἀντιρεαλιστικές θέσεις, ἐμπειρικές καί ἀντιεμπειρικές θέσεις. Αὐτές οἱ θέσεις, ἂν καί παίρνουν συχνά κλειστές μορφές στά ἀκαδημαϊκά περιοδικά καί τά συνέδρια, ἀντανάκλουν ἐπίσης τίς ἐντάσεις μᾶς μείζονος διαδικασίας στήν εὐρύτερη κουλτοῦρα.

Οἱ διάφορες μορφές τοῦ ἐμπειρισμοῦ –θετικισμός, νεοθετικισμός, φυσικαλισμός, μαρξισμός– προσπάθησαν νά ριξοῦν ἕνα διασαφηνιστικό φῶς στή σύγχυση, ἐνῶ ὁ μεταμοντερνισμός κυλίστηκε μέσα στή σύγχυση. Οἱ ὁπαδοί του ἐκστασιάζτηκαν λυρικά ἀλλά χωρίς σαφήνεια ἀπό τόν Ντεριντά, τόν Ντελέξ, τόν Λυοτάρ, τόν Λακάν καί τόν κόσμο τους, ἀπό μετέωρα σημαίνοντα χωρίς σημαντικό, τήν ἀποθέωση, ἐκ μέρους τους, τῆς τυχαιότητας καί τῆς κατάτμησης, τίς ἀναγγελίες τους τοῦ θανάτου τῆς ἀλήθειας, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τῆς ἱστορίας, τοῦ νοήματος, τῆς ἀναφορικότητας, τῆς ἀξίας. Ὡστόσο, μιά ἐπαναβεβαίωση τοῦ ἐπιστημονισμοῦ δέν εἶναι ἡ ἀπάντηση, ὅτι καί ἂν πιστεῦει σχετικά ὁ Ντόκινς.

Τό διανοητικό τοπίο περιλαμβάνει τά πάντα, ἀπό τόν πιό ἐπιπόλαιο, ἀντιεμπειρικό, ἀδάσιμο θεωρητικισμό, ὡς τόν πιό ἀφελή, ἀπλοϊκό ἐμπειρισμό πού συλλέγει ἀπλῶς τά γεγονότα. Κάθε εἶδος πλαστῆς διχοτομίας εὐδοκιμεῖ. Σέ τόσο πολλές διαφορετικές περιοχές βρίσκουμε τά ἴδια παράλληλα ρεύματα: ἡ μονότονη μερικότητα ἀπό τή μιά, καί ὁ ἀποδιαρθρωτικός ἐξωτισμός ἀπό τήν ἄλλη. Παρά τό τεράστιο κενό ἀνάμεσα στήν ἀστοχάστη ἀπλοϊκότητα τοῦ ἑνός καί τήν ὑπερστοχαστική πολυπλοκότητα τοῦ ἄλλου, καί τά δύο ὀπισθοχωροῦν σέ ἕναν πλουραλισμό τῶν τυχαίων κομματιῶν τῆς ἐμπειρίας, τά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ἐνοποιηθοῦν. Καί τά δύο ἀντανάκλουν τήν ἀνικανότητα

* Ἀνακοίνωση στό 13ο Συνέδριο Εὐρωπαϊῶν Σκεπτικῶν γιά τήν ἐπίθεση πού δέχεται ἡ ἐπιστήμη: οἰκοδομώντας μιά ἀπόκριση, 7-9 Σεπτεμβρίου 2007, Δουβλίνο.

νά ολοκληρωθεί ή εμπειρία και νά επιτευχθεί όποιοδήποτε είδος κοινωνικοϊστορικής προοπτικής.

Παράλληλες τάσεις, όπως αυτές, εγείρουν τὰ ἐξῆς ἐρωτήματα: Τί είναι αυτό στην εποχή μας τό όποιο παράγει έναν τέτοιο διανοητικό καταταμαχισμό; Πού όφείλεται ή επίμονή τόσο πολλών πλαστών διχοτομιών; Πού όφείλονται οί τοποθετήσεις ότι δέν υπάρχουν νόμοι, ότι δέν υπάρχει αλήθεια, ότι δέν υπάρχει νόημα, ότι δέν υπάρχει πρόοδος, ότι δέν μπορεί νά υπάρχει συνεκτική αφήγηση;

Είναι ή πεποίθησή μου ότι υπάρχει κάτι στην ίδια την ουσία τῆς παρούσας κοινωνικής τάξης, τό όποιο παρεμποδίζει δομικά τήν ολοκληρωμένη σκέψη, τό όποιο υπονομεύει τὰ ίδια τὰ θεμέλια τῆς ορθολογικότητας, τῆς λογικῆς και τῆς ήθικῆς. Υπάρχει κάτι στόν ίδιο τόν πυρήνα τῆς σύγχρονης εμπειρίας, τό όποιο παρεμποδίζει τήν πρόσβαση στην ολότητα, τό όποιο κάνει τή θεωρία νά ἴπταται τόσο μακριά από τήν εμπειρία και κρατᾶ τήν εμπειρία νά ψηλαφίζει τόσο ἀνέλπιδά μέσα στά σκοτάδια. Μόνο ξεπερνώντας τὰ όριά του, μόνο διεισδύοντας στην ίδια τήν πηγή τῶν ἐσωτερικῶν ἐντάσεων τῆς κοινωνίας και ἀντιλαμβανόμενοι τόν μηχανισμό πού γεννᾶ τόν καταταμαχισμό, μόνο κατονομάζοντας τό σύστημα, διερευνώντας και καταπολεμώντας το, μπορεί νά διακρίνουμε τόν δρόμο πρὸς τὰ ἔμπροσ.

Τόσο ό θετικισμός όσο και ό μεταμοντερνισμός μᾶς προσφέρουν μιά καλή μαρτυρία γιά τήν ἀποσυνθετική δύναμη τοῦ σύγχρονου καπιταλισμοῦ. Και οί δύο θεωροῦν τήν ολότητα μή ἀναπαραστάσιμη. Αυτό ἐκδηλώνεται σέ πολλά μέτωπα. Μιά δύναμη πού ἔχει ἐπιτύχει τήν ἐξουσία τείνει νά ὑπεκφεύγει από τόν χαρακτήρα τῆς ἐξουσίας τῆς. Στην περίπτωση τοῦ τωρινοῦ παγκόσμιου συστήματος, τοῦ πιο ολοτικῶς στην παγκόσμια ιστορία, παρατηρεῖται παράλυση τῆς συστημικῆς ἀνάλυσης, πολλαπλές πιέσεις ἐνάντια στην ολοκληρωσά σκέψη.

Φαίνεται νά ἔχουμε τυλιχτεῖ σέ μιά δίνη σχετικότητας, μέ τὰ κεφάλια μας νά περιστρέφονται γύρω από τήν ἀνακάλυψη τῆς τεράστιας ποικιλότητας πού ἔχει ὑπάρξει ἀνά τούς αἰῶνες και στίς διάφορες κουλτούρες: ἀπαριθμοῦμε, ἔτσι, διαδικασίες, νομενκλατούρες, τρόπους παραγωγῆς, κοινωνικοπολιτικούς θεσμούς, νομικά συστήματα, ήθικούς κώδικες, αἰσθητικές ἀξίες, θρησκευτικές πίστεις, ἐπιστημολογίες, όντολογίες, κοσμολογίες. Ζοῦμε στό μέσον ενός ἰλίγγου συγκρουόμενων ἀξιώσεων. Τά κριτήρια ὥστε νά διακρίνουμε τήν αλήθεια από τήν πλαστότητα, τήν ορθολογικότητα ἀπό τόν ἀνορθολογισμό, τό γεγονός ἀπό τή φαντασία, τή δυνατότητα ἀπό τήν αὐθαιρεσία, ἔχει γίνει ἀκόμη πιο δύσκολο νά διατυπωθοῦν μέ ἕναν τρόπο πού ἐξασφαλίζει τήν σιγουριά και τήν συμφωνία.

Η κρίση κυφορεῖται ἐδῶ και ἀρκετούς αἰῶνες. Η παρακμή τῆς φεουδαρχίας ἔφερε τήν ἐκτόπιση τοῦ ενός κέντρου τῆς διανοητικῆς και ήθικῆς αὐθεντίας πού πολλοί εἶχαν βρεῖ στόν καθολικισμό. Η μεσαιωνική

σύνθεση ὑποχώρησε στίς ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συσσώρευσης, τῆς προτεσταντικῆς μεταρρύθμισης, τῆς επιστημονικῆς και τεχνολογικῆς ἐπανάστασης και μᾶς κοινωνικῆς τάξης πού χαρακτηριζόταν ἀπό διαρκῶς ἀξονόμενος καταμερισμός τῆς ἐργασίας και ὀλοένα και πιο ἀτομικιστικά πρότυπα σκέψης. Στην μεγάλη ἐπεκτατική του περίοδο, οί ἐξερευνητές τῶν νέων κόσμων ἔφεραν ἀφηγήσεις μᾶς ἀφάνταστης ποικιλίας πολιτισμῶν, ἐθίμων, κωδίκων, κριτηρίων. Ὁ 18ος αἰώνας, στή μεγάλη ορθολογική παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ, προσπάθησε νά βγάλει νόημα ἀπό αὐτά ἀνακαλύπτοντας κάποιο είδος διατήρησης σέ ὅλη τή διογκωνόμενη ποικιλία και διαφοροποίηση στην ἔννοια μᾶς ἀχρονης τάξης τῆς φύσης, σέ μιά ἀπαράλλακτη ἀνθρώπινη ουσία, σέ μή ἱστορικές και καθολικές ἀρχές ορθολογικότητας και ήθικῆς. Ὁ 19ος αἰώνας, ὡστόσο, κυριαρχούμενος ἀπό τήν ἰδέα τῆς ἐξέλιξης ἔκανε δύσκολο νά ὑποστηριχθοῦν τέτοιες ἔννοιες, γεννώντας ἕναν σαρωτικό και ἀπομυστικοποιητικό ἱστορισμό: μιά νέα αἴσθηση τοῦ χρόνου και τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας, μιά νέα αἴσθηση τῆς γένεσης, τῆς μεταβλητότητας και τῆς ἀνοδικῆς κίνησης: μιά νέα αἴσθηση τῆς συνάφειας.

Ὀλοένα και περισσότερο, ὑπῆρχαν ἀδιάφευστες μαρτυρίες τῆς φυσικῆς προέλευσης τῶν φυσικῶν φαινομένων, τῆς ἀνθρώπινης προέλευσης τῶν ἀνθρώπινων θεσμῶν, ἀξιῶν, ἐθίμων, πεποιθήσεων και κριτηρίων ορθολογικότητας. Οί αἰώνιοι δεβιαίτητες ἀνακαλύφθηκαν πῶς εἶχαν συγκεκριμένο χρόνο και τόπο προέλευσης, εἶχαν διαμορφωθεῖ μέσα σέ ἐξαιρετικά περίπλοκα πρότυπα ἀνάπτυξης, συχνά μέ γραμμές νά διακλαδίζονται στίς πιο διαφορετικές κατευθύνσεις. Δέν μπορούσε πια τό ἀνθρώπινο είδος και οί θεσμοί μας, οί ἀξίες και οί νόρμες νά θεωρηθοῦν πῶς εἶχαν ξεπηδήσει ἔτοιμες ἀπό τὰ χέρια ενός Δημιουργοῦ ἢ πῶς εἶχαν κατά κάποιο τρόπο μιά ὑπερβατική ἐγκυρότητα, καθῶς τώρα ἀνακαλύφθηκε πῶς ἦταν τὰ προϊόντα μᾶς μακριᾶς και περίπλοκης ἐξελικτικῆς ἱστορίας. Δέν μπορούσε πια ἕνα σύνολο πεποιθήσεων, πρακτικῶν και νορμῶν μᾶς ὀποιασδήποτε κουλτούρας ἢ περιόδου νά θεωρηθεῖ δεδομένα ὡς ἐγκυρο γιά ὅλες τίς κουλτούρες και ὅλες τίς ἐποχές. Η κάθε κουλτούρα, ἄρχισε νά λέγεται, ἔπρεπε νά κρίνεται μέ τίς δικές τῆς νόρμες. Μέ τήν κατάτμηση νά συνεχίζεται ἀκόμη παραπέρα, κατέληξε κάποτε νά κρίνεται κάθε ἄτομο μόνο ἀπό τίς νόρμες του.

Μιά συνέπεια ὄλων αὐτῶν ὑπῆρξε μιά ἀκραία σχετικοποίηση τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ήθικῶν νορμῶν, αἰσθητικῶν ἀξιῶν, κοινωνικῶν ἐθίμων, κοινωνικοπολιτικῶν θεσμῶν και διανοητικῶν πεδίων. Ὁ γνωστικός σχετικισμός, ἀναδυόμενος παράλληλα μέ διάφορες μορφές τοῦ πολιτικοῦ, ήθικοῦ και αἰσθητικοῦ σχετικισμοῦ, εἰσχώρησε πρῶτα στίς ἀνθρωπιστικές σπουδές και μετά στίς λοιπές ἐπιστήμες.

Στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, ἡ κρίση εἶχε φτάσει ἀκόμη και στή φυσική, φαινομενικά τήν περιοχή πού θά

ήταν ή πιό ικανή νά άντισταθει στή σχετικιστική πλημμυρίδα. Η κρίση στή φυσική, ένα πολύπλευρο φαινόμενο, τό όποιο πέρασε διάφορες φάσεις και διατηρείται ώς σήμερα, προέκυψε από έναν αριθμό από συγκλίνουσες αιτίες. Συχνά έχει αναλυθεί διαμέσου αυτών των φάσεων, σάν νά πήγαζε αποκλειστικά από προβλήματα πού αναπτύχθηκαν μέσα στην ίδια τή φυσική και μιά λύση νά μπορούσε νά βρεθει μέσα στή φυσική μόνο.

Είναι ασφαλώς αληθινό ότι ή κρίση αναδύθηκε καθώς νέες ανακαλύψεις αμφισβητούσαν τις παραδοσιακές έννοιες του χρόνου, του χώρου, της ενέργειας, της αιτιότητας, της αντικειμενικότητας. Ωστόσο, είναι επίσης αληθινό ότι τόσο οι κλασικές όσο και οι μετακλασικές έννοιες της φυσικής έχουν διαμορφωθεί μέσα σε ένα πιό περιεκτικό κοινωνικο-διανοητικό περιβάλλον. Επιπρόσθετα, οι διάφορες αποκρίσεις στην κρίση αντανακλούν όλες τους τις διάφορες εντάσεις μέσα στο ευρύτερο διανοητικό περιβάλλον – από την παράδοση του θετικισμού από τον Μάχ μέσω του Κύκλου της Βιέννης κ.ο.κ., τις διάφορες μαρξιστικές αναλύσεις της κρίσης στον Κόντγουελ, τον Μπέρναλ, τον Λανζεβέν, τη Ζολιό Κιουρι κ.ά., πού προσπάθησαν νά απομυθιστικοποιήσουν την κρίση, μέχρι τους διάφορους θεολογίζοντες επιστήμονες και επιστημονίζοντες θεολόγους πού μυστικοποίησαν την κρίση σε κυριακάτικες λειτουργίες, χρηματοδοτούμενες από τό Τέμπλετον πανεπιστημιακές παραδόσεις, διαλέξεις διασημοτήτων, ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές εκπομπές, μπέστ σέλερ πωλούμενα σε αεροδρόμια, μπλόγκ του Διαδικτύου, DVD, πάντα έτοιμοι νά διακηρύξουν ότι ή επιστήμη έχει φτάσει στα όριά της και εκεί συνάντησε πάλι τον Θεό.

Αυτό πού για δεκαετίες ήταν ή κυρίαρχη παράδοση στή φιλοσοφία της επιστήμης –ό λογικός θετικισμός και οι παραλλαγές του– αναδύθηκαν από αυτή την κρίση. Σε σχέση με τις διάφορες μορφές του σκοταδισμού πού εκτράφηκε από αυτή την κρίση, προσπαθούσαν νά θέσουν την επιστημονική όρθολογικότητα και πάλι πάνω σε ασφαλή θεμέλια, νά διατυπώσουν κριτήρια όριοθέτησης, νά υποτάξουν όλη την πίστη στο καθαρό φως του Λόγου και την αυστηρότητα του πειράματος. Τό έκαναν αυτό ώστόσο από μιά βάση πού ήταν εξαιρετικά στενή, χρησιμοποιώντας κριτήρια πού ήταν πολύ περιορισμένα, αφήνοντας έξω από την επίκονα πάρα πολλά πού ήταν έντελως αληθινά, αποκλείοντας τις ιστορικές, ψυχολογικές, κοινωνιολογικές, μεταφυσικές διαστάσεις ως μη αναφορικές.

Η διαδρομή αυτής της παράδοσης, από τον θετικισμό στις πολλές ποικιλίες των μεταθετικιστικών φιλοσοφιών της επιστήμης, αντικατοπτρίζει την πίεση μιας περίπλοκης πραγματικότητας σε αντιλήψεις πολύ περιορισμένες για νά δώσουν έναν επαρκή απολογισμό της. Οι διαδοχικές τροποποιήσεις της παράδοσης με τό πέρασμα των χρόνων, από την επάλθευση στή διαψευσιμότητα, την αλλαγή παραδειγμάτων, τό μεθοδο-

λογικό «ντανταϊσμό», υπήρξαν κατά καιρούς έντυπώσεις αλλά ακόμη ανεπαρκείς προσπάθειες νά συνδιαλλαγούν με τις μεταφυσικές και ιστορικές διαστάσεις της επιστήμης.

Παρ' όλες τις σημαντικές παρεκκλίσεις από την αντιμεταφυσική και ανιστορική κληρονομία του Κύκλου της Βιέννης, δέν μπορεί ακόμη νά ειπωθει ότι οι φιλόσοφοι της επιστήμης έχουν επιτύχει νά αποτυπώσουν τό ακριβές βάρος των συνεπειών της ιστορικότητας στην κοσμοθεωρία της επιστήμης. Επιπρόσθετα, στον βαθμό πού έτούτες οι διαστάσεις ήρθαν στο προσκήνιο, αυτό έτεινε νά γίνεται με έναν αρνητικό τρόπο, καθώς γίνονταν αντιληπτές ως ύπονομευτικές της όρθολογικότητας της επιστήμης. Πολλές από τις τωρινές διαμάχες έχουν τή ρίζα τους σε μιά διαρκή αντίκλιση νά συμφιλιωθεί ή όρθολογικότητα της επιστήμης με τον μεταφυσικό και κοινωνικοϊστορικό χαρακτήρα της επιστήμης. Κατά παράδοχο τρόπο, τά κατάλοιπα του θετικισμού παραμένουν ισχυρά και χρωματίζουν τις απόψεις ακόμη και των πιό ριζικών αντιθετικιστών.

Τό υποκείμενο ερώτημα είναι: Πώς μπορεί ή επιστήμη νά παραμένει ή περίπλοκη, άδέβαιη, έπισφαλής, ανθρώπινη διαδικασία πού είναι, άξεδιάλυτα συνδεδεμένη με όλα τά είδη των φιλοσοφικών υποθέσεων και με όλα τά είδη των ευρύτερων κοινωνικοϊστορικών διαδικασιών, και νά συνιστά ακόμη αξιόπιστη γνώση της φύσης;

Καθώς τό δράμα εκτυλίσσεται μέσα στή φιλοσοφία της επιστήμης, θρυσκόμαστε αντιμετώπι με μιά άκραιο πόλωση:

Από τή μιά μεριά, βρίσκονται εκείνοι πού αποκρίθηκαν στο δίλημμα με προσπάθειες νά δικαιολογήσουν την επιστημονική όρθολογικότητα διατυπώνοντας ανιστορικά, ανεξάρτητα από τά συμφραζόμενα, κριτήρια για νά επιλέξουν ανάμεσα σε αντίπαλες θεωρίες και Παραδείγματα. Για τους Πόπερ, Λάκατος και Λοντάν, ή κοινωνικοϊστορική εξήγηση έρχεται εκεί πού ή λογική εξήγηση άποτυχαίνει. Εκείνοι πού σκέφτονται με αυτό τον τρόπο σκέφτονται πάντα με όρους εισβολής των κοινωνικών παραγόντων, κοινωνικών περιορισμών, ιδεολογικής διαστρέβλωσης, έξωτερικών παρεμβολών στην επιστήμη.

Εναντία σε αυτή την τάση, επιθυμώ νά υποστηρίξω ότι είναι λάθος νά περιορίζεται ή κοινωνικοϊστορική εξήγηση στο άνορθολογικό, νά γίνεται αντιληπτή ή επίδραση της κοινωνικής τάξης πάνω στην επιστήμη μόνο με όρους εισβολής, περιορισμού, διαστρέβλωσης ή νά αναπαρίσταται ή σχέση ανάμεσα στο κοινωνικό περιβάλλον και την επιστήμη ως έξωτερική.

Από τήν άλλη μεριά, υπάρχουν τά ιστορικοιστικά ρεύματα, αποκρινόμενα τονίζοντας τον κοινωνικοϊστορικό χαρακτήρα της επιστήμης, ή όποια τείνει προς την άπόρριψη όποιοδήποτε κριτηρίων διαφορικής αξιολόγησης των θεωριών και των παραδειγμάτων και όδηγεί, σε μερικές περιπτώσεις, στην έγκατάλειψη της έ-

διας τής έννοιας τής επιστημονικής ορθολογικότητας. Έδω αναφέρομαι στόν Φαγιεράμπεντ, στή Σχολή του Έδιμβούργου, στόν μεταμοντερνισμό. Ενάντια σε αυτές τις σχολές, θέλω να υποστηρίξω ότι ή πλήρης συνειδητοποίηση του κοινωνικοϊστορικού χαρακτήρα τής επιστήμης δέν θά έπρεπε να περιλαμβάνει τήν ένγκατάλειψη τής διαφορικής αξιολόγησης, ούτε να υπονομεύει τό κύρος τής επιστημονικής ορθολογικότητας.

Υπάρχουν ασφαλώς διάφορες ενδιάμεσες θέσεις, πού υιοθετούνται από φιλοσόφους τής επιστήμης όπως οι McMullin, Newton-Smith, Harré and Hesse, πού προχωρούν αρκετά μακριά στην κατεύθυνση του να αναδιατυπώσουν μία υπεράσπιση τής επιστημονικής ορθολογικότητας στό φως τής ιστοριστικής πρόκλησης. Επιδιώκουν να βρουν, από περίπτωση σε περίπτωση, τή σωστή ισορροπία ανάμεσα σε λογικούς και κοινωνικούς παράγοντες. Για μένα, ωστόσο, υπάρχει μία μη ικανοποιητική τυχαιότητα σε αυτό τον άπολογισμό, ό οποίος βλέπει τους κοινωνικούς παράγοντες να παίζουν μέν έναν ρόλο, αλλά κάπως περιστασιακό.

Υπάρχει επίσης ό μαρξισμός ό οποίος έπιβεβαίωσε μία βαθύτερη ιστορικότητα, μία αδιάρρηκτη σύνδεση ανάμεσα στις γνωστικές και κοινωνικές διαστάσεις τής επιστήμης.

Η θέση πού θέλω να υποστηρίξω είναι ταυτόχρονα ισχυρά ορθολογική και ισχυρά ιστοριστική. Κατά τήν άποψη μου, αυτό πού άπαιτείται δέν είναι άπλως να άναγνωριστεί ή σημασία τής άναφοράς στα κοινωνικά συμφραζόμενα των επιστημονικών αναπτύξεων ή να έπεξεργαστούμε τή σωστή ισορροπία ανάμεσα στις λογικές και τις ιστορικές θεωρήσεις. Πρέπει να άντιληφθούμε πλήρως ότι ή ίδια ή ορθολογικότητα έχει μία ιστορία, και συνίσταται από αυτή τήν ιστορία.

Πολλοί φιλόσοφοι λησμονούν τό γεγονός ότι ή φιλοσοφία είναι ιστορική, ή περιορίζονται σε μία πολύ κοινότοπη και έπιπόλαιη προσέγγιση τής ιστορικότητας. Ακόμη και όταν ξεετάζουν τήν ιστορία τής φιλοσοφίας, κάτι πού πολλοί δέν κάνουν, τήν πραγματεύονται μέ έναν έντελως άνιστορικό και ξεκομμένο τρόπο, έτσι πού ό καθένας θά μπορούσε να είχε πει πρακτικά τό καθετί όποτεδήποτε. Οι ιδέες του Πλάτωνα, του Ντεκάρτ, του Χιούμ, του Κάντ, του Χέγκελ, του Κάρναπ και του Κουίν άντιμετωπίζονται ως μονάδες διακριτές και ικανές να άλληλομετατεθούν, πρακτικά άνεξάρτητες από τόν χρόνο και τόν χώρο, σαν να γεννήθηκαν σε μία αυτόνομη δραστηριότητα μέ καμιά άναγκαία ή άκέραια σχέση μέ ότιδήποτε άλλο. Αν αναφέρεται ή χρονική άκολουθία των οικονομικών, κοινωνικών, πολιτικών ή επιστημονικών αναπτύξεων, αυτό γίνεται μόνο μέ συμπτωματικό ή περιστασιακό τρόπο. Είναι έξαιρετικά σπάνιο σήμερα να βρούμε έναν φιλόσοφο μέ άληθινή άίσθηση τής ροής, τής κίνησης, τής διαδικασίας τής ιστορίας τής φιλοσοφίας και μέ μία ζωντανή άίσθηση τής στενής σχέσης της μέ τήν οικονομία, τήν κουλτούρα, τήν πολιτική και τήν επιστήμη.

Πολλοί άναλυτικοί φιλόσοφοι δέν μελέτησαν ποτέ

τήν ιστορία τής φιλοσοφίας. Οι Ευρωπαίοι φιλόσοφοι σπαταλήθηκαν μέσα σε μία μεταμοντέρνα άνάγνωση. Ό Φουκώ, πού άκόμη συζητιέται πολύ και οι παραπομπές σ' αυτόν άφθονούν, άντιμετώπισε τήν ιστορία τής γνώσης σαν να χαρακτηρίζεται από άκατέργαστη διαδοχή των γεγονότων και τόνισε τή ριζική ένδεχομενικότητα των έννοιων πού έμφανίζονται σε όποιαδήποτε εποχή. Σ' αυτό τό σημείο, δέν υπάρχει άξιολογημένη προόδος, ούτε καμιά ευδιάκριτη συνέχεια. Δέν υπάρχει θεωρία για τή φύση τής γνώσης ή τής κοινωνίας ή τής ιστορίας. Εν τέλει, υπάρχει μία ισχυρή άποκήρυξη τής ίδιας τής έννοιας ότι είναι δυνατό να υπάρξει τέτοια θεωρία.

Η κατάρρευση τής ιδέας τής προόδου στην πολιτική σφαίρα δέν είναι άσχετη μέ τήν κατάρρευσή της στην ιστορία τής φιλοσοφίας και τής επιστήμης. Είναι καιρός να τήν ξαναπάσουμε, να προχωρήσουμε πέρα από τις άπομυστικοποιητικές και υπονομευτικές έπιχειρήσεις, να προχωρήσουμε πέρα από τήν επιστημολογική παράλυση ένόψει των προβλημάτων των ψευδών θεωριών, του ύποκαθορισμού, τής ιδεολογίας, του κοινωνικοϊστορικού καθορισμού.

Χρειάζεται να είμαστε πιο ρωμαλέοι, πιο τολμηροί. Χρειάζεται να πάσουμε να έννοιολογικοποιούμε τή γνώση είτε σαν πλήρη είτε σαν μηδενική θεβαιότητα, όποτε κάθε γνώμη είναι έξίσου καλή μέ κάθε άλλη. Χρειάζεται να μην παραλύουμε από τήν άβεβαιότητα, να είμαστε πιο πρόθυμοι να πάρουμε τά ρίσκα μας σε ένα άδέβαιο σύμπαν, να έναποθέσουμε τις τύχες μας σε καλά θεμελιωμένες αλλά όχι πιστοποιημένες δυνατότητες, μέ έγγυημένη έπιβεβαιωσιμότητα, μέ υγιή πιθανότητα. Χρειάζεται να πάμε πέρα από τή διαμάχη ανάμεσα σε μονόπλευρες άκρότητες και τήν ένίσχυση των άποσπασματικών προοπτικών. Χρειάζεται να έπεξεργαστούμε πιο πλούσιες, άναδομημένες έννοιες τής επιστημονικής ορθολογικότητας και τής επιστημονικής προόδου, σε συνέχεια μέ τις παλιότερες έννοιες, αλλά ένωματώνοντας μία κατανόηση όλων εκείνων πού τις όδήγησαν σε κρίση, ιδιαίτερα τής σπουδαιότητας των κοινωνικοϊστορικών συμφραζομένων τής επιστήμης.

Άς σκιαγραφήσω σε άδρες γραμμές, τί έννοώ μιλώντας για άναδομημένες έννοιες:

Μία έπιμονή στην άναφορικότητα τής ιστορίας και του κοινωνικού της πλαισίου δέν βασίζεται στην άναγνώριση ότι είναι καλό να γνωρίζουμε ή ότι είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε, αλλά ότι είναι καιριο να γνωρίζουμε. Η άνθρώπινη σκέψη δέν μπορεί να διαχωριστεί από τήν ιστορία και τή συνάφεια του άνθρώπινου στοχασμού χωρίς να παραμορφωθεί έντελως αυτό πού πραγματικά είναι. Η ιστορία τής γνώσης δέν μπορεί να άποσπαστεί από τή διαδικασία τής άνάπτυξής της σε περίπλοκη άλληλεπίδραση μέ ένα ολόκληρο δίκτυο άλλων διαδικασιών χωρίς να άποτύχουμε πλήρως να κατανόησουμε περι τίνος πράγματι πρόκειται. Τά στάδια σε αυτήν τή διαδικασία δέν έχουν υπάρξει άπλως διαδοχικά, ούτε οι άλληλεπιδράσεις έντός της ήταν ά-

πλῶς συμπτωματικές. Τά νέα φιλοσοφικά ρεύματα δέν ἀναδύθηκαν ἀπλῶς ἐπειδή κάποιος τά ἐπινόησε. Οἱ νέες ἐπιστημονικές θεωρίες δέν μπορεῖ νά αἰτιολογηθοῦν ἐξαντλητικά μέ τήν ἀπαρίθμηση τῶν πειραματικῶν ἀποτελεσμάτων.

Υπάρχει ἕνας χτυπητός παραλληλισμός στήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν ἀνάμεσα στήν ἐπιστημονική θεωρία, τήν κοινωνική τάξη καί τήν κοσμοαντίληψη. Ὑπῆρχε λόγος γιατί τρόποι σκέψης ὅπως ὁ μηχανικισμός καί ὁ ἱστορικισμός ἀναδύθηκαν σέ μιά συγκεκριμένη περίοδο. Δέν ἦταν, γιά παράδειγμα, σύμπτωση ὅτι ἡ σωματιδιακή θεωρία τῆς ὕλης ἐφανίστηκε ταυτόχρονα μέ ἀτομικιστικές κοινωνικές θεωρίες, ἀτομικιστικές ὄντολογίες, μηχανιστικές κοσμολογίες, προτεσταντικές θεολογίες καί τίς ἐπείγουσες ἀνάγκες τῆς κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Θά ἦταν μωλικό νά μή δοῦμε κάποια σύνδεση ἀνάμεσα στίς ἀντιλήψεις τῆς αὐτονομίας τοῦ λόγου, τῆς τέχνης γιά τήν τέχνη, τῆς νατουραλιστικής πλάνης, τῆς συγκινησιακῆς ἠθικῆς καί σέ μιά κοινωνική τάξη σηματοδεδειγμένη ἀπό τόν διαρκῶς ἀξενόμενο καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Δέν θά προκαλοῦσε ἐκπληξη νά ἀνακαλύψουμε ὅτι ἡ θεωρία τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς στή βιολογία προέκυψε ταυτόχρονα καί στόν ἴδιο τόπο μέ τή θεωρία τοῦ *laissez-faire* στήν πολιτική οἰκονομία ἢ ὅτι ἡ ἐκκλήση γιά μιά προλεταριακή ἐπιστήμη στή Σοβιετική Ἐνωση ἀπέκτησε ὑπόσταση τήν ἐποχή πρώτου πεντάχρονου πλάνου καί ὄχι κατά τή διάρκεια τῆς Νέας Οἰκονομικῆς Πολιτικῆς.

Δέν θεωρῶ ὅτι πρέπει νά ἀναζητᾶμε πάντα ἕνα πρός ἕνα ἀντιστοιχίε ἀνάμεσα στίς ἰδέες καί τά ταξικά συμφέροντα. Οἱ συνδέσεις δέν εἶναι πάντα ἄμεσες, εὐθείες ἢ συνειδητές. Ὑπάρχουν πολλές περιπλοκές, λεπτομέρειες, ἀλληλοεπικαλύψεις καί ἀκόμη ἀντίρροπες τάσεις.

Πρόκειται γιά μιά ἐξαιρετικά περίπλοκη διαδικασία. Γιά νά τή συλλάβουμε, πιστεύω εἶναι τό καλύτερο νά ἐστιᾶσουμε τήν προσοχή μας στό συνολικό *Zeitgeist* μῆς περιόδου, τό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τήν ὅλη ἀλληλεπιδρῶσα συνάφεια, πού ἐκφράζει τίς ἐντάσεις μῆς δομῆς κοινωνικῆς τάξης, διαμορφώνει τά θεμελιώδη πρότυπα σκέψης, τοποθετεῖ τά προβλήματα στήν ἡμερήσια διάταξη, θέτει τοῦς ὅρους τῆς διαμάχης. Σέ αὐτά τά συνολικά πρότυπα σκέψης καί στίς πραγματικότητες τῶν κοινωνικοοικονομικῶν τάξεων, στίς ὁποῖες θεμελιώνονται, πρέπει νά ἐρευνᾶμε γιά νά κατανοήσουμε τήν ἱστορία τῆς γνώσης. Εἶναι ἡ συνολική ὥθηση καί πίεση τῆς ἐποχῆς πού μορφώνει τήν ἐπιστημονική φαντασίαν ὅπως καί καθετί ἄλλο. Ἡ ἐπιστήμη ἀναπτύσσεται σέ συνάρτηση μέ κεντρικές εἰκόνες, μεταφορές, κλειδιά καί φιλοσοφικές ὑποθέσεις πού γεννῶνται σέ μιά πολύ εὐρύτερη διαδικασία. Βρίσκεται ἐντελῶς μέσα στήν ἱστορία.

Ἡ ἴδια ἡ ὀρθολογικότητα ἔχει μιά ἱστορία καί συνίσταται ἀπό αὐτή τήν ἱστορία. Στήν ἀνοδική πορεία μας ἀπό τή σύγχυση καί τό σκοτάδι, ἀπό τά πρώτα μας ἀδέξια πειράματα μέ χειροτεχνήματα στά πιό λε-

πεπίλεπτα ἐργαλεῖα πού ἀκοῦν τοῦς θορύβους τῶν μακρινῶν γαλαξιών, τό εἶδος μας, ὁ *homo sapiens*, ἐξόρμησε στό περιβάλλον του καί ἔπλασε μέ τήν πράξη του τόν πολύπλοκο γνωστικό μηχανισμό πού πολλοί σήμερα θεωροῦν δεδομένο. Ἀλλά τό ξετύλιγμα τῆς ἱστορίας εἰσερχόταν σέ κάθε στάδιο καί διαμόρφωνε ἀποφασιστικά τήν ἴδια τήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική σκέψη. Δέν ὑπάρχουν μή συναφεῖς, ἀνιστορικές νόρμες. Οὔτε ὑπάρχει ἀνάγκη γιά τέτοιες. Δέν ὑπάρχει ἀρχιμήδειο σημεῖο στήν ἱστορία. Δέν ὑπάρχουν νέα ἀπό τό πούθενά. Δέν ὑπάρχει ἀλήθεια πού νά στέκει πάνω ἀπό τήν ἱστορία ἢ πέρα ἀπό τήν ἱστορία. Ἡ ἱστορία εἶναι τό πᾶν.

Δέν ὑπάρχει τίποτε σέ ὅλα αὐτά πού θά μπορούσε νά ὑπονομεύσει τήν ἐμπιστοσύνη μας στήν ἐπιστημονική ὀρθολογικότητα. Ἀπεναντίας. Τό γεγονός ὅτι οἱ κανόνες μᾶς ὀρθολογικότητας μορφώνονται ἱστορικά δέν θά ἔπρεπε νά μᾶς κάνει νά συμπεράνουμε ὅτι εἶναι ἀθεμελιῶτοι, ἀλλά θά ἔπρεπε νά μᾶς καταδείξει πόσο καλά θεμελιωμένοι εἶναι στήν πραγματικότητα, ἀφοῦ ἀντιπροσωπεύουν τήν ἐνσάρκωση αἰῶνων προσπάθειας, δοκιμῆς καί λάθους, συνεχούς ἐκλέπτυνσης τῶν γνωστικῶν ἐργαλείων μας. Ἡ γνώση μας θεμελιώνεται σέ αὐτήν τή διαδικασία.

Ἡ ἱστορικότητα δέν ὑπονοεῖ κάποια ἀνορθολογικότητα, αὐθαίρεσία, ἀσυνέχεια, ἀσυμβατότητα, ἀποδόμηση ἢ ὑπερ-στοχαστικότητα. Δέν ἀποκλείει βέβαια ἐντελῶς τή διαφορική ἐκτίμηση συγκρουόμενων ἰσχυρισμῶν σχετικά μέ τή γνώση, τῶν ἀντίπαλων θεωριῶν καί παραδειγμάτων. Ἀπεναντίας, τήν ἀπαιτεῖ. Ἡ ἱστορική διαδικασία μέσω τῆς ὁποίας ἡ ἐκπληρωμένη γνώση καί τά κριτήριά μας γιά τό τί μπορεῖ νά ὑπολογίζουμε σάν γνώση ἔχουν φτάσει σέ μᾶς, σηματοδεύτηκε ἀπό τή συνεχή διαφορική ἀξιολόγηση ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν καί τή συνεχή δοκιμασία ἐναλλακτικῶν μεθόδων διαφορικῆς ἐκτίμησης τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν. Στή δοκιμασία αὐτῆς τῆς πραγματωμένης ἐμπειρίας, κοινωνικοῖστορικά ἐκτυλιγμένης, ὑποβάλλουμε, ἀκριβῶς, κάθε νέα ἐμπειρία, προωθώντας τή σκέψη μας καί, ἀκόμη, τήν ἱστορία τῶν ἰδεῶν.

Τά θεμέλια τῆς γνώσης μας βρίσκονται σέ αὐτήν τή διαδικασία καί δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦμε θεμέλια εἴτε σέ ἕνα ὑπερβατικό βασίλειο τοῦ Καθαροῦ Λόγου, εἴτε στό κατώτατο ἐπίπεδο τῶν θεωρητικά σιδέτερων παρατηρησιακῶν δηλώσεων. Δέν χρειάζεται νά ἀναζητοῦμε τή γνωστική ἀξιόπιστία σέ κριτήρια ὀρθολογικότητας πού εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπό τά κοινωνικοῖστορικά συμφοραζόμενα. Ἐχομε ὄντως κριτήρια ὀρθολογικότητας καί εἶναι ὅλα ἐξαρτημένα ἀπό τό κοινωνικοῖστορικό πλαίσιο καί ὄχι λιγότερο ἀξιόπιστα γι' αὐτό τόν λόγο. Θεωροῦμε τίς πεποιθήσεις ὀρθολογικές ἂν θεμελιώνονται στήν ἐμπειρία, στό μέλλον τῆς ἐμπειρίας, ἂν εἶναι ἀνοικτές πρός τή νέα ἐμπειρία, ἂν εἶναι λογικά συνεκτικές καί ἂν εἶναι δομημένες σέ ἕνα ὁργανωμένο σύστημα πεποιθήσεων. Θεωροῦμε τίς πεποιθήσεις ἀνορθολογικές, ἂν δέν βασίζονται στήν ἐμπει-

ρία ή βασίζονται σε άνεπαρκή εμπειρία, αν δεν υπόκεινται σε άναθεώρηση στο φως της παραπέρα εμπειρίας, αν βασίζονται σε μη αναφορικές θεωρήσεις, αν είναι μη συνεκτικές, αν είναι ασύμβατες με ό,τι υποστηρίζουν άλλες πεποιθήσεις.

Δέν υπάρχει τίποτε σε όλα αυτά που νά απομακρύνει από την ιστορική συνάφεια. Άπεναντίας. Όλα περιλαμβάνουν αναφορά στην εμπειρία και η εμπειρία είναι πάντα συνάφεια. Τό θέμα είναι ότι οι πεποιθήσεις πρέπει νά αποδειχτοῦν μέσα σε μιά πολλαπλότητα συμφραζομένων, ὄχι ότι πρέπει νά είναι ανεξάρτητες από τά συμφραζόμενα αυτά. Τό νά εκτιμήσουμε τίς ἀντιλήψεις, γιά νά ἐκφέρουμε πραγματικά κρίση μεταξύ ὄλων τῶν συγκρουόμενων ἀξιώσεων γιά τή γνώση μέσα σε μιά κουλτούρα, δέν περιλαμβάνει (ἐνάντια σε πολλούς) τήν ἐκκλίση σε ἕνα ἀνιστορικό οὐδέτερο πῖνακα. Αυτό που ὄντως περιλαμβάνει, ἀπεναντίας, είναι ἡ ἐκκλίση στήν ιστορική διαδικασία.

Ἡ διχοτομία ἀνάμεσα στήν ὀρθολογικότητα καί τήν ιστορικότητα, ἀνάμεσα στήν ἐπιστήμη ὡς ἀξιόπιστη γνώση τῆς φύσης καί ὡς κοινωνικοϊστορική διαδικασία, είναι πλαστή. Τελικά, καταλήγει στό ποιά ἐπιστημολογία ὑπόκειται ἡ προέγγισή μας σε αυτά τά ἐρωτήματα.

Χρειαζόμαστε, πρῶτ' ἀπ' ὅλα, νά ἀποφύγουμε τίς παγίδες τῶν παθητικῶν, ἀτομικιστικῶν, θεωρησιαρχικῶν, ἀντικειμενιστικῶν θεωριῶν τῆς γνώσης, οἱ ὁποῖες βλέπουν τούς ἐπιστήμονες σάν νά ἀνακαλύπτουν χωρίς προβλήματα τά «ἀκατέργαστα γεγονότα» γύρω ἀπό τή φύση ὅπως είναι «καθεαυτή» καί τήν ἐπιστήμη σάν ἕνα ἀυξανόμενο ἀπόθεμα ἀπό τέτοια γεγονότα γύρω ἀπό τή φύση, πού δέν χρειάζονται καμιά θεωρία ἀναφορᾶς ἢ κοινωνικοϊστορική πλαισίωση. Ποτέ δέν γνωρίζουμε τή φύση ἔξω ἀπό τή δική μας γνώση γι' αὐτή, τή φύση ὅπως είναι καθεαυτή, ἔξω ἀπό τόν τρόπο πού διαμεσολαβεῖται ἀπό τήν ιστορική ἐξέλιξη ὅλου τοῦ κοινωνικά δομημένου μας ἐννοιολογικοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης γνώσης. Συναντᾶμε τή φύση μόνο μέσω τῆς ἀνθρώπινης ιστορίας, μόνο μέσα καί διά μέσω τῶν κοινωνικά ἐξελιγμένων κατηγοριῶν τῆς ἀνθρώπινης σκέψης.

Ὡστόσο, δέν πρέπει νά παραλύουμε ἀπό αὐτό καί νά ἀποτυχαίνουμε νά δοῦμε ὅτι ὄντως συναντᾶμε τή φύση. Κατανοοῦμε τήν ὅλη διαδικασία ὡς συμμετοχό της. Κατανοοῦμε τόν κόσμο σε ἀλληλεπίδραση μέ αὐτόν. Σέ αὐτή τήν ἀλληλεπίδραση βρισκόμαστε χωρίς ἀμφιβολία ἀπέναντι σε ἕναν κόσμο μή ἀναγώγιμο στους ἑαυτούς μας.

Εἶναι ἔτσι ἐπίσης ἀναγκαῖο νά ἀποφύγουμε τήν ἀλλη παγίδα, αὐτή τῶν ὑπερ-στοχαστικῶν, κοινωνικά συμβατικῶν, ὑποκειμενιστικῶν θεωριῶν τῆς γνώσης, πού τείνουν νά παραλύουν τόσο ἀπό τήν ιστορική ποικιλότητα στήν ἐρμηνεία τῶν γεγονότων, ἀκόμη καί τῶν πειραματικῶν ἀποτελεσμάτων στίς φυσικές ἐπιστήμες, ὥστε νά ἀπομακρύνονται ἀπό τό θέμα ἄν κρίνεται κά-

ποιο ἀντικειμενικό γεγονός καί νά συμπεραίνουν ὅτι μᾶς ἀπομένουν μόνο ὁ ἑαυτός μας καί οἱ δικές μας ὑποκειμενικές, τυχαῖες, αὐθαίρετες ἐπιλογές.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν μπορούμε ποτέ νά ἀποσπάσουμε τόν ἑαυτό μας ἀπό τό κοινωνικό περιβάλλον μας ὥστε νά εἴμαστε ἱκανοί νά ποῦμε πῶς φαίνεται ὁ κόσμος πέρα ἀπό αὐτό ὥστόσο μπορούμε νά ὑπερβούμε τά στενά ὄρια τῶν παρωχημένων πολιτισμῶν καί τῆς μή κριτικῆς παραδοχῆς τῶν δογματικῶν παραδόσεων καί νά ἀφομοιώσουμε ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἀπό τούς πολιτισμούς ἀνά τούς αἰῶνες. Μποροῦμε νά κάνουμε δικά μας τά καλύτερα γνωστικά ἐπιτεύγματα ὄλων τῶν ἐποχῶν καί νά ἐνσωματώσουμε στή σκέψη μας ὅσο περισσότερα δεδομένα ἐπιτρέπει ἡ παρούσα κατάσταση τῆς γνώσης. Μπορεῖ νά ἐκθέσουμε τόν ἑαυτό μας στά ἐπιχειρήματα ὄλων τῶν συγκρουόμενων τάσεων καί νά στηρίξουμε τίς διανοητικές ἐπιλογές μας σε μιά ὅσο τό δυνατόν πιό σταθερή βάση.

Γιά νά τό κάνουμε αὐτό μέ ἐπάρκεια, χρειαζόμαστε μιά κατάλληλη ἐπιστημολογία, μιά ἐπιστημολογία τῆς ἀλληλεπίδρασης, σε ἀντιπαράθεση μέ τίς ἀντικειμενιστικές καί ὑποκειμενιστικές ἐπιστημολογίες τοῦ παρελθόντος, ἐπιστημολογίες πού ἔχουν ὡς σημεῖο ἀφετηρίας τους μιά ριζική διάσπαση ἀνάμεσα στό ἀντικείμενο καί τό ὑποκείμενο, ἀνάμεσα στή φύση καί τήν ἱστορία, ἀνάμεσα στόν κόσμο κι ἐμᾶς. Καί οἱ δύο είναι, ἀσφαλῶς, ἐπιστημολογίες μέ μιά κοινωνικοϊστορική βάση, οἱ ὁποῖες ἀντιπροσωπεύουν στάδια στήν ἀνάπτυξη τῆς ὀρθολογικότητας, στάδια ὅμως πού πρέπει νά ξεπεραστοῦν.

Αὐτό πού χρειαζόμαστε εἶναι μιά ἐπιστημολογία ἡ ὁποία θά ἔχει ὡς σημεῖο ἐκκίνησής της ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ὀλοκλήρωσης, τήν ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στόν κόσμο κι ἐμᾶς. Εἶναι μιά ἀλληλεπίδραση πού φέρει πάντα τή σφραγίδα τοῦ ἑαυτοῦ μας καί ὄλων τῶν κοινωνικοϊστορικῶν δυνάμεων πού μᾶς ἔχουν κάνει αὐτό πού εἴμαστε, καθώς καί τή σφραγίδα ἐνός κόσμου πού συναντοῦμε, μή ἀναγώγιμο σε μᾶς. Εἶναι μιά ἀλληλεπίδραση πού ἀποφέρει στό τέλος, μέ τόν δικό της περίπλοκο τρόπο καί ὄχι πάντα, ἀξιόπιστη γνώση τόσο τοῦ κόσμου ὅσο καί τοῦ ἑαυτοῦ μας.

Χρειαζεται νά ἀναδομήσουμε τίς ἐννοιές μας τῆς ἐπιστημονικῆς ὀρθολογικότητας καί τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου σε ἕνα ἀνώτερο ἐπίπεδο ὀλοκλήρωσης. Χρειαζεται νά βλέπουμε τήν ἐπιστήμη ὡς τήν ἐξαιρετικά περίπλοκη γνωστική διαδικασία πού εἶναι, λεπτεπίλεπτα καί ἀξεδιάλυτα συνυφασμένη μέ ἕνα εὐρύτερο δίκτυο διαδικασιῶν καί νά τή βλέπουμε ὡς μιά διαδικασία μέ προοδευτικό χαρακτήρα. Πάντα ὑπῆρξε μιά κίνηση ἐμπρός, ὄχι μιά εὐθεία γραμμή, ἀλλά ἕνα ταραγμένο μονοπάτι κατάσπαρτο μέ παραμερισμένες ἐννοιές, ἀνεπαρκῆ κριτήρια, ἀποτυχίες, λάθη, τραγωδία, ὠμότητα, πραγματικά ἀκόμη καί πολλή «ὑπεκφυγή, ρητορική καί προπαγάνδα», ἀλλά ἐπίσης καί πολύ ἀπό αὐτό πού μέ σιγουριά ἀποκαλοῦμε γνώση.

ΑΓΟΡΑ, ΚΡΑΤΟΣ, ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κωστής Νικηφοράκης: in memoriam

του Γιώργου Σταθάκη

Είναι μεγάλη συγκίνηση για μᾶς σήμερα νά εἶμαστε ἐδῶ καί νά παίρνουμε τόν λόγο σέ μιᾶ συζήτηση ἀφιερωμένη στόν Κωστή Νικηφοράκη. Ὁ Κωστής δοκίμασε πολλές φορές τούς σχηματικούς τρόπους μέ τούς ὁποίους σκεφτόμαστε τήν πολιτική ἢ τήν ἰδεολογία. Διέβη τά σύνορα τῆς σχηματικῆς σκέψης μέ τρόπους πού προκάλεσαν ἀμηχανία σέ φίλους καί ἐχθρούς. Ἀριστεριστής καί πρόεδρος τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου, λάτρης τῆς ἀκτιβισμοῦ καί τῆς σύγκρουσης καί ταυτόχρονα πρωτεργάτης στήν πιό παραδοσιακή μορφή χριστιανικῆς φιλανθρωπίας –τά συσσίτια τῶν πτωχῶν–, μοναδικός στήν διαμόρφωση πολιτικῶν συμμαχιῶν καί ταυτόχρονα πρωτεργάτης στήν ἀνάδειξη τῆς πολιτικῆς τῆς διαφορᾶς. Τόν λάτρεψαν φίλοι καί ἐχθροί, τόν ζήλεψαν πολλοί, τόν τιμᾶ ὅλη ἡ πόλη, ὅπως χθές, ἔτσι καί σήμερα.

Τό ἐρώτημα πού τέθηκε ἀπό τήν πλευρά τῶν διοργανωτῶν εἶναι ἡ σχέση ἠθικῆς καί οἰκονομίας, ἕνα ἐρώτημα μᾶλλον ἀκατανόητο γιά ἕνα οἰκονομολόγο, διότι ἡ καταστατική συγκρότηση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἔγινε σέ πλήρη ἀποστασιοποίηση ἀπό τήν ἠθική. Γιά τήν ἀκρίβεια, οὔτε οἱ ἀριστεροί οἰκονομολόγοι ἐπιτρέπεται νά ἠθικολογοῦμε διότι καί ἐμεῖς δροῦμε ὑπό τήν ἐπιρροή τοῦ Μάρξ, ὁ ὁποῖος μέ προσεκτικό τρόπο ἀπέκλεισε τίς ἠθικές ἐννοιες προκειμένου νά θεμελιώσῃ τήν κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἀπέκλεισε τόν καπιταλισμό τῆς «κλοπῆς» καί πληθῶρας ἄλλων ἠθικῶν ἐνοιῶν, προκειμένου νά ἀναδείξει τόν δυναμικό καπιταλισμό τῆς ἐκμετάλλευσης. Ἀπέκλεισε τήν ἰδέα ὅτι οἱ ἐργάτες πληρώνονται κάτω ἀπό τήν ἀξία τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης, προκειμένου νά δείξει ὅτι ἐνῶ ἡ ἐργασία πληρώνεται στήν ἀξία της, ταυτόχρονα παράγεται ὑπεραξία. Συνεπῶς ἀπέκλεισε κάθε ἐνδεχόμενο μιᾶς ἠθικοκεντρικῆς κριτικῆς περὶ «πλουσίων» καί «πτωχῶν» καί ἐπικεντρώθηκε πάνω στήν ἴδια τή σχέση κεφαλαίου καί ἐργασίας καί τῆς δυναμικῆς τῆς καπιταλιστικῆς συσσώρευσης. Ὁ σοσιαλισμός δέν θά ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης πρὸς μιᾶ ἐξισωτική ἢ δίκαιη κοινωνία, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης μιᾶς συγκρουσιακῆς δομῆς τοῦ

καπιταλισμοῦ πού τελματώνει τήν οἰκονομική μεγέθυνση καί συρρικνώνει τήν κοινωνική πρόοδο.

Ὁ τίτλος ἐπικαλεῖται τίς τρεῖς πιό θεμελιακές ἐννοιες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας: τήν ἀγορά, τό κράτος καί τή δημοκρατία. Καί ἐπειδή τά ἐπόμενα δεκαπέντε λεπτά εἶναι δύσκολο νά διερευνηθοῦν οἱ ἐννοιες αὐτές σέ βάθος, τό ἐγχείρημα εἶναι πολύ πιό περιορισμένο. Αὐτό πού ἐπιχειρῶ ἐδῶ εἶναι ἡ ἐπαναδιατύπωση τριῶν ἀπλῶν προτάσεων, ἀπλοϊκῶν καί σχεδόν δογματικῶν, πού συχνά ἀμφισβητοῦνται τά τελευταῖα χρόνια:

Πρῶτον, ἡ Δεξιὰ εἶναι ταυτισμένη μέ τήν ἀγορά καί τήν ἀπόρροπη συσσώρευση πλούτου.

Δεύτερον, ἡ Ἀριστερά εἶναι ταυτισμένη μέ τό κράτος καί τούς δημόσιους θεσμούς πού διασφαλίζουν τήν κοινωνική ἀλληλεγγύη.

Τρίτον, ἡ δημοκρατία συγκροτεῖται καί ἀποκτᾶ νόημα μόνο ὡς σύγκρουση τῆς Δεξιᾶς μέ τήν Ἀριστερά.

Ὁ καλύτερος τρόπος φυσικά δικαιολόγησής τῶν παραπάνω προτάσεων εἶναι ἡ ἀναζήτηση τῆς καταγωγῆς τῆς ἀγορᾶς, τοῦ κράτους, τῆς δημοκρατίας, τῆς Δεξιᾶς καί τῆς Ἀριστερᾶς, ἡ ἀναζήτηση τελικά τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖον ἱστορικά διαμορφώθηκαν οἱ κατηγορίες αὐτές.

Ἀγορά καί δημοκρατία

Τό 1848 ἦταν ἡ χρονιά τῶν διαδοχικῶν ἐπαναστάσεων πού σάρωσαν τήν Εὐρώπη στρεφόμενες κατά τῶν ἀ-

* Ὁμιλία στήν ἡμερίδα πού διοργάνωσε ἡ Νομαρχία Χανίων μέ θέμα «Ἠθική καί Πολιτική», πρὸς τιμῆ τοῦ Κωστή Νικηφοράκη στό Πνευματικό Κέντρο Χανίων στίς 25 Φεβρουαρίου 2008.

πολυταρχικῶν καθεστώτων τῆς ἐποχῆς. Ἡ δημοκρατία, ὡς πολιτικό σύστημα πού θά συνδύαζε ὡς καταστατικές ἀρχές τήν ἐλευθερία, τά δικαιώματα καί τήν ἰσότητα, ἔννοιες πού ἔφεραν τό βάρος τοῦ θεωρητικοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ καί φυσικά τοῦ καταλυτικοῦ γεγονότος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, θά ἔπρεπε νά συνδυαστεῖ μέ τή νέα οἰκονομική πραγματικότητα τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Τό ἐπίμαχο θέμα ἦταν ἐάν ἡ ἐλεύθερη ἀγορά, τό *laissez-faire*, μποροῦσε νά συμβιβαστεῖ μέ τίς πραγματικότητες τῶν ἀντιμαχόμενων τάξεων, ἐάν τελικά ἕνα οἰκονομικό σύστημα πού ἐδραζόταν στήν *οἰκονομική ἀνισότητα* θά μποροῦσε νά λειτουργήσει ἐντός ἑνός πολιτικοῦ συστήματος πού ἐδραζόταν στήν *πολιτική ἰσότητα*.

Ἡ φιλελεύθερη παράδοση –πολιτική, φιλοσοφική καί οἰκονομική–, ἀπό τόν Διαφωτισμό καί μετά, θεωροῦσε ὅτι ὄχι μόνο οἱ ἔννοιες αὐτές ἦταν συμβατές, ἀλλά καί ἀντιπροσώπευαν τή *φυσική τάξη* τῆς κοινωνίας, κατ' ἀναλογία τῆς τάξης πού ἐπικρατοῦσε στό ἁρμονικό σύστημα τῆς φύσης, καί αὐτήν ἀκριβῶς τή φυσική τάξη εἶχε στερήσει τό ἀπερχόμενο ἀπολυταρχικό κράτος. Τά ἄτομα ἦταν δεδομένο ὅτι, ἂν ἀφήνονταν ἐλεύθερα, θά ἔδρισκαν τούς τρόπους, νά διαμορφώσουν πολιτικούς καί οἰκονομικούς θεσμούς πού θά διασφάλιζαν τήν ἀπρόσκοπτη οἰκονομική καί κοινωνική πρόοδο. Οἱ παραδοσιακές φοβίες καί οἱ ἐλιτίστικες προκαταλήψεις ἦταν αὐτές πού ἀποθάρρυναν τήν ἀπόδοση τῆς πλήρους ἐλευθερίας στό ἄτομα, τῆς δυνατότητάς τους τελικά νά σκέπτονται, νά κρίνουν, νά ἀποφασίζουν καί νά δροῦν. Οἱ μακρόχρονες παραδόσεις τοῦ θρησκευτικοῦ λόγου ἀντιμετώπιζαν τά ἄτομα, ἀφετηριακά, ὡς στερούμενα πνευματικότητας, ὡς νά ἦταν ἐπιρρεπῆ στήν ἀνηθικότητα καί τόν ὑλισμό, ὡς «ἀμαρτωλά», κάτι πού ἐπέβαλλε τή μόνιμη ἠθική διαπαιδαγώγηση τῶν ἀτόμων ἀπό θεσμούς πού ἦταν ὑποτίθεται, οἱ θεματοφύλακες μιᾶς προκατασκευασμένης καί ἀναλοῖωτης ἠθικῆς.

Ἀντίθετα, οἱ διαφωτιστές τόνιζαν σέ ὅλους τούς τόπους ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι *καλοί* ἀπό τή φύση τους, ὅτι εἶναι ἐπιρρεπεῖς στήν καλλιέργεια τοῦ καλοῦ καί ἦταν οἱ καταπιεστικοί θεσμοί αὐτοί πού τά ὠθοῦσαν σέ παραβατικές συμπεριφορές. Ἐάν ἀφήνονταν τά ἄτομα πλήρως ἐλεύθερα θά ἔδρισκαν τούς τρόπους (εἶτε μέσω τοῦ *κοινωνικοῦ συμβολαίου* εἶτε μέσω τῶν *συμβάσεων* κάθε μορφῆς εἶτε μέσω τῆς θεσμοθέτησης *κοινῶν κανόνων* σεβαστῶν ἀπό ὅλους εἶτε τελικά μέσω τῆς *ἀνεγκτικότητας* ἀπέναντι στό διαφορετικό), νά ὑπηρετοῦν τό κοινὸ καλὸ καί νά ἐξομαλύνουν τά ἐγωιστικά τους πάθη. Ἀκόμα καί οἱ παραβατικές ἐνέργειες θά ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζονται μέ τή μέγιστη ἐπιείκεια, ὅπως εἶχαν ὑποδείξει οἱ μεγάλοι νομικοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀποκλείοντας τήν ἰδέα μιᾶς κοινωνίας τιμωροῦ. Ἡ θανατική καταδίκη θά ἔπρεπε νά ἐξοδελιστεῖ καί τό σωφρονιστικό σύστημα θά ὑπηρετοῦσε τήν μέλλοντική ἐπιστροφή τοῦ κατὰδικου στήν κοινωνία.

Ἦταν ὅμως συμβατές οἱ διακηρύξεις τοῦ Διαφωτι-

σμοῦ μέ τίς νέες οἰκονομικές πραγματικότητες; Πῶς τό δικαίωμα τῆς ψήφου, γιά παράδειγμα, δέν θά ἀποτελοῦσε ἕνα αὐτονόητο ὄπλο στό χεῖρα τῶν πολυπληθῶν κατώτερων κοινωνικῶν τάξεων πού θά στρεφόταν κατὰ τῶν ὀλιγομελῶν προνομιοῦχων τάξεων; Οἱ ἀνησυχίες ἦταν εὐλογες, καί ἡ συντηρητικὴ ἀντίδραση σφοδρῆ. Στίς περισσότερες περιπτώσεις διαμορφώθηκαν πολιτικά συστήματα πού ἐξαιρέσαν μεγάλες κατηγορίες πληθυσμοῦ ἀπό τά πολιτικά δικαιώματα. Οἱ γυναῖκες γιά ἕναν περίπου αἰῶνα δέν θά ἀπολάμβαναν ὄχι μόνο τό δικαίωμα στήν ψήφο, ἀλλά καί πληθώρα ἄλλων δικαιωμάτων. Οἱ φτωχοί, καί σέ πολλές περιπτώσεις καί οἱ ἐργάτες, ἢ ἄλλως οἱ μὴ κάτοχοι ἰδιοκτησίας, ἀρχικά ἐξαιρέθηκαν. Στήν Ἀγγλία τό 1848 ψήφιζε μόλις τό 15% τοῦ πληθυσμοῦ. Τό θεσμικὸ πλαίσιο, ὅπου ἐπιβίωσε ἡ δημοκρατικὴ ἐξέλιξη, ἐγίνε ἐξαιρετικά περίπλοκο ἔτσι ὥστε νά διασφαλίζει ὅτι ἀκόμα καί μιὰ πλειοψηφία θά ἀδυνατοῦσε νά ἀλλάξει πάγιες σταθερές τοῦ συστήματος. Αὐτό σήμαινε ὅτι δίπλα στό ἐκλεγμένα κοινοβούλια διατηρήθηκαν ἄλλα πολιτικά ὄργανα (ὅπως ἡ Βουλὴ τῶν Λόρδων στήν Ἀγγλία), διαμορφώθηκαν διπλά σώματα (Γερουσίας καί Βουλῆς) καί φυσικά, σέ πολλές περιπτώσεις, ἐπιβίωσε ὁ ἴδιος ὁ ἀπολυταρχικός θεσμός τῆς βασιλείας στό νέο κοινοβουλευτικὸ πλαίσιο. Τά περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ ἀποτυπώθηκαν στό ἴδιο τό *Σύνταγμα*, τήν πιὸ καταστατικὴ –ἀπελευθερωτικὴ ἢ δεσμευτικὴ, ἀνάλογα μέ τήν πολιτικὴ συγκυρία– νομικὴ διάταξη.

Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι πληθώρα ἰδεολογικῶν κατασκευῶν τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 19ου αἰῶνα ἐξέφρασαν τούς συντηρητικούς φόβους τῆς ἐποχῆς καί στράφηκαν κατὰ τῶν ἀξιών τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρόκειται γιά κείμενα καί πολιτικὲς διακηρύξεις μέ ἔντονη ἀποστροφή πρὸς τοὺς ἴδιους τοὺς πολίτες τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, πρὸς τοὺς φτωχοὺς καί τοὺς ἐργάτες, τοὺς ἀμόρφωτους καί τοὺς περιθωριοποιημένους, πρὸς τό ἀνερχόμενο ἐργατικὸ κίνημα καί τήν πληθώρα ἄλλων κινήματων τῶν πολλῶν, πού μέ δίκαιο τρόπο ἐμφανίζονταν στό πολιτικὸ προσκήνιο, τήν ἐποχὴ τῶν ἐπαναστάσεων στήν ὁποία ἀναφερόμαστε. Τό περίφημο ἔργο τοῦ Γουσταύου Λεμπόν περὶ τῆς *Ψυχολογίας τῶν ὄχλων* γιά παράδειγμα, ἀποτελοῦσε μιὰ ἀδίστακτη ἀποστροφή γιά τήν ἀπάθεια τῆς ὀρθολογικότητας τῶν ἀτόμων, ὅταν αὐτὰ ἐντάσσονται σ' ἕνα πλῆθος, σ' ἕνα συλλογικὸ ὑποκείμενο μέ δική του ὑπόσταση πέρα ἀπὸ τό ἄθροισμα τῶν ἀτόμων πού τό συναποτελοῦν. Ὁ ὄχλος ἀποστερεῖ τήν πιὸ θεμελιακὴ καί καταστατικὴ ἀρχὴ τοῦ δημοκρατικοῦ ἐγχειρήματος, τόν δημοκρατικὸ διάλογο καί τὴ λήψη ἀποφάσεων οἱ ὅποιες νά ἐκφράζουν τίς ὀρθολογικὲς ἐπιθυμίες τῶν ἀτόμων πού τό συναποτελοῦν. Ὁ ἀντιδιαφωτιστικὸς συντηρητισμὸς παγίωσε ἀντιλήψεις πού βρῖσκονται στή ρίζα τοῦ φασιστικοῦ φαινομένου τό πρῶτο μισὸ τοῦ 20ου αἰῶνα καί μιᾶς πληθώρας συντηρητικῶν αὐταρχικῶν καθεστώτων.

Τά προβλήματα τῆς συμβατότητας τῆς οἰκονομίας

της αγοράς με τη ελευθερία και την ισότητα είχαν φυσικά τεθεί προγενέστερα, ήδη από την έπαυρο της Γαλλικής Έπανάστασης. Η ελευθερία, ή ισότητα και ή αδελφοσύνη –ας την πούμε καλύτερα *άλληλλεγύη*– οι έννοιες αυτές, ο κοινός τόπος δηλαδή της Γαλλικής Έπανάστασης, είχαν φέρει μαζί τό σύνολο τών κοινωνικών τάξεων στό νεοσύστατο τότε κοινοβούλιο. Ό τρόπος πού κάθισαν εκεί –άλλοι κάθισαν δεξιά και άλλοι *άριστερά*– προσδιόρισαν όριστικά και άμετάκλητα τίς δύο πιό σημαντικές πολιτικές παραδόσεις πού πάνω άπό δύο αιώνες προσδιορίζουν και έπαναπροσδιορίζουν την πολιτική σέ κάθε μέρος τού κόσμου όπου οι έννοιες αυτές αποκτούν νόημα, όπου δηλαδή υπάρχει ένα νεωτερικό έθνικό κράτος.

Οι έννοιες αυτές έρμηνεύτηκαν άπό την άρχή μέ διαφορετικό τρόπο άπό αυτούς πού κάθισαν δεξιά και άπό αυτούς πού κάθισαν άριστερά. Σέ πολλά, φυσικά, συμφώνησαν εϋθύς έξαρχής. Η ελευθερία σημαίνει άπόλυτη ελευθερία έκφρασης, διάδοσης ιδεών, συγκέντρωσης ατόμων, σύστασης ομάδων κ.ο.κ. Η ισότητα σημαίνει πρωτίστως ισότητα άπέναντι στόν νόμο, άρα άρχη της άσυχίας τών πλουσίων, τών κρατούντων ή τών ισχυρών για κάθε παραβίαση τού νόμου. Σημαίνει επίσης ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν και μπορούν νά έχουν ίσα δικαιώματα, άρα αυτά πρέπει νά έχουν καθολικό και μόνο καθολικό χαρακτήρα.

Η ελευθερία όμως είχε μία διπλή έννοια, *πολιτική* και *οικονομική*. Η οικονομική ελευθερία παρέλεμπε στην ιδιοκτησία και την άπρόσκοπτη άσκηση τού έμπορίου, και ή Δεξιά επέμενε ιδιαίτερα ότι πολιτική ελευθερία δέν μπορεί νά υπάρξει χωρίς την οικονομική ελευθερία τών ατόμων. Αυτά θά έπρεπε νά άφεθούν άπερίσπαστα νά συσσωρεύουν πλούτο, και έτσι νά προωθούν συνολικά τό οικονομικό συμφέρον της κοινωνίας. Κάθε περιορισμός στην ελευθερία αυτή σημαίνει άναβίωση τού παρεμβατικών ρυθμίσεων για την οικονομία πού χαρακτηρίζει τά άπολυταρχικά καθεστώτα τού παρελθόντος και τίς εϋνοημένες τάξεις, πού ήταν οι ιδιοκτήτες της γής.

Οι διατυπώσεις αυτές της Δεξιάς έδράζονταν στόν *οικονομικό φιλελευθερισμό* όπως είχε ήδη διατυπωθεί άπό τόν Άνταμ Σμίθ στην Άγγλία και τούς φυσιοκράτες στη Γαλλία, τόν όποιο στη συνέχεια, στά μέσα τού 19ου αιώνα, οι μεγάλοι οικονομολόγοι (Ρικάρντο, Μάλθους, Μίλλς) θά άνέπτυσαν μέ μεγαλύτερη ακρίβεια. Η ιδέα της αυτόρρυθμιζόμενης οικονομίας τού Άνταμ Σμίθ ήταν και παραμένει πολύ ισχυρή. Η άποδέσμευση τών ατόμων-έμπόρων άπό κάθε κοινωνικό και κρατικό περιορισμό, προκειμένου νά επιδιώξουν άπερίσπαστα τό άτομικό τους συμφέρον, έξυπηρετούσε χωρίς κανένα στοιχείο άλτρουισμού, άκούσια δηλαδή, και τό κοινωνικό συμφέρον. Μπορεί ή δουλειά κάθε έμπορου, όπως και ή μονότονη εργασία τών εργατών νά είχε έντονο τό στοιχείο της άποξένωσης άπό αυτό πού έκανε, αλλά ή προσδοκία τού κέρδους ή τού μισθού είναι αυτή πού καθιστούσε δυνατή την έμπλοκή

του. Η κλασική πολιτική οικονομία προσέθεσε τίς διατυπώσεις τού Σμίθ τόν όριστικό έξοβελισμό τών γαιοκτημόνων (Ρικάρντο), τη θεμελίωση τού παγκόσμιου έμπορίου ως ελευθερης αγοράς στην όποία όλα τά συμμετέχοντα έθνη ώφελοϋνται (Ρικάρντο), τό πρόβλημα τών περιοδικών οικονομικών κρίσεων (Μάλθους, Μίλλς, Ρικάρντο), τόν προδιαγραφόμενο κίνδυνο ύπερπληθυσμού λόγω της βελτίωσης τού οικονομικού επιπέδου τού συνόλου τού πληθυσμού (Μάλθους), και φυσικά τη διασφάλιση τού παγκόσμιου έμπορίου μέ αξιόπιστο και σταθερό χρήμα, δηλαδή μέ την εισαγωγή κάποιας μορφής «χρυσού κανόνα».

Η σμιθιανή διατύπωση άποτελοϋσε μάλλον, κατά γενική όμολογία, μία *ούτοπία*. Διότι αυτή ή άπόλυτη *κυριαρχία της οικονομίας* πάνω στην κοινωνία, ό έξοβελισμός, για την ακρίβεια, της κοινωνίας, μία οικονομία πού έδράζεται άποκλειστικά στην οικονομία, φάνηκε άπό νωρίς, ειδικά στην Άγγλία ότι προσέκρουε σέ δύο θεμελιακά προβλήματα. Πρώτον, ή *εργασία* δέν μπορούσε νά μετατραπεί σέ μία τυπική αγορά, όπως όλων τών άλλων έμπορευμάτων. Η κατάρριψη τών νόμων για τούς φτωχούς στην Άγγλία έπεδιώξε νά άποκόψει τούς εργάτες άπό όποιοδήποτε κοινωνικό σύστημα ύποστήριξης, ακριβώς για νά ένταχθούν άναγκαστικά σέ μία άπόλυτα ελεύθερη αγορά εργασίας. Μόνο πού αυτό είχε δραματικές συνέπειες, παρά τη βελτίωση της οικονομικής κατάστασης όρισμένων κατηγοριών μισθωτών, και άργότερα άντιστρόφηκε. Για την ακρίβεια, αυτό τό μοντέλο δέν έπαναλήφθηκε άργότερα σέ καμία άλλη καπιταλιστική χώρα άπό αυτές πού μπήκαν στό στάδιο της εκδιολμηχάνισης. Τό δεύτερο πρόβλημα ήταν ή άντιμετώπιση της ίδιας της φύσης ως ενός άκομα τυπικού έμπειρέυματος, τό όποιο όδηγούσε σέ μία τεράστια κατασπαστάληση τών φυσικών πόρων (και σέ μή άναστρέψιμες καταστροφές στό περιβάλλον, όπως θά διαπιστωνόταν άργότερα) ταυτόχρονα όδηγούσε στίς «φθίνουσες άποδόσεις» τών σχετικών συντελεστών, πρωτίστως της γεωργικής γής.

Ό Μάρξ μέ έξαιρετική μαεστρία κατέδειξε τό ουτοπικό στοιχείο μιās αυτόρρυθμιζόμενης οικονομίας της αγοράς άναφορικά όχι μόνο μέ την αγορά εργασίας, αλλά και μέ την ακόμα πιό θεμελιακή έννοια της *ιδιοκτησίας*. Ό ιδιωτικός χώρος τών εργοστασίων, πού μέ κινηματογραφικό τρόπο περιγράφει ό Μάρξ στό *Κεφάλαιο*, μπορεί νά απέκτησε αυτή την καταπληκτική πινακίδα «Άπαγορεύεται ή είσοδος στους μη έχοντες εργασίας», προκειμένου νά θεμελιώσει την πεποίθηση ότι έπρόκειτο για χώρο όπου ή κοινωνία δέν είχε θέση. Μόνο πού ήταν ψευδαίσθηση. Η ιδιοκτησία στόν χώρο παραγωγής δέν μπορούσε νά προσομοιάζει μέ την ιδιοκτησία ενός άντικειμένου χρήσης. Τό εργοστάσιο, ως πεδίο άσκησης άνεξέλεγκτης ιδιωτικής έξουσίας έκτός τών κοινωνικών κανόνων, έμελλε γρήγορα νά άπαξιωθεί. Εκεί δέν θά εισέβαλε μόνο ό έφοριακός για νά συλλέξει τούς φόρους, αλλά και ό έπιθεωρητής ύγεινής, ό έπιθεωρητής της εργασίας, ό έπιθεω-

ρητής της ασφάλισης, ο επιθεωρητής της τράπεζας, ο εκπρόσωπος του συνδικάτου κ.ο.κ. Ο χώρος αυτός γινόταν εκείνο που πραγματικά ήταν: κοινωνικός χώρος, χώρος όπου η ταξική πάλη αποκτούσε πρωταρχικό περιεχόμενο.

Ο Μάρξ όμως προχώρησε και ένα βήμα παραπέρα. Η ίδια η ιδιοκτησία του χώρου θα έπρεπε να θεωρηθεί ως προσωρινή. Το αρχικό κεφάλαιο Χ θα ήταν κοινωνικό, θα ήταν κοινωνική αποταμίευση ή κεφάλαιο διαμεσολαβούμενο από τις τράπεζες, και η ροή του θα διασφαλιζόταν μόνο και εφόσον ο χώρος αυτός θα λειτουργούσε με βάση τους ισχύοντες κανόνες της συσσώρευσης, θα μπορούσε δηλαδή να παράγει τό μέσο ποσοστό κέρδους. Κάθε απόκλιση σήμαινε απαξίωση του κεφαλαίου και άρση της ιδιοκτησίας. Το κεφάλαιο ταυτιζόταν πλέον με τη σχέση κεφαλαίου και εργασίας, ακυρώνοντας κάθε πάγια μορφή αυτόνομης ατομικής ύπαρξης της κεφαλαίου, γινόταν *πλασματικό κοινωνικό κεφάλαιο* αποστασιοποιημένο από κάθε έννοια ατομικού κεφαλαίου, ήταν κοινωνικό κεφάλαιο που απασχολούσε κοινωνική εργασία και ήταν ταγμένο στην εξυπηρέτηση της παραγωγής αγαθών με διασφάλιση του κέρδους.

Άγορά και κράτος

Ένας τρόπος για τη συμφιλίωση των αντιφατικών κελουμάτων που προέρχονταν από την *ελευθερία* της οικονομίας της αγοράς και των κοινωνικών αιτημάτων περί *δικαιωμάτων* ήταν η έννοια της αδελφότητας, της *άλληλεγγύης* όπως θα λέγαμε σήμερα. Η *άλληλεγγύη* κατέστη έννοια διακριτή από τα *δικαιώματα*, και πάνω στη διάκριση αυτή θεμελιώθηκε η ιδέα του κράτους, του κράτους που φροντίζει για το σύνολο των πολιτών του, την οικονομική, κοινωνική, μορφωτική, κατάσταση των πολιτών, τις συνθήκες εργασίας κ.ο.κ. Από εδώ ξηπήδησε η θεμελιακή ιδέα πάνω στην οποία στηρίχθηκε αυτό που αργότερα θα ονομαζόταν *κοινωνικό κράτος*.

Αυτό ισχύει, παρά το γεγονός ότι ο αρχικός κατάλογος των δικαιωμάτων που έκπορεύονταν από τη Γαλλική Έπανάσταση ήταν πολύ ισχυρός καθώς περιελάμβανε δικαιώματα όπως για παράδειγμα το δικαίωμα στην εργασία, τα όποια έχουν πάψει σήμερα να είναι αυτόνομα. Αυτό προανήγγειλε την ανάγκη ρυθμίσεων, καθώς από μόνη της η αγορά δεν μπορούσε να τα διασφαλίσει. Η προσθήκη αργότερα των δικαιωμάτων στην εκπαίδευση, τις ιατρικές υπηρεσίες και την ασφάλιση έθεταν με αποφασιστικό τρόπο την προοπτική μιας ρήξης με την ιδέα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Σέ κάθε περίπτωση, ήταν όχι μόνο η προφανής άνοδος του εργατικού κινήματος αυτή που έμελλε να σφραγίσει τις εξελίξεις στα θέματα αυτά, αλλά και οι *πόλεμοι*, που μαζί με τις τεράστιες αλλαγές που επέφεραν στις δημογραφικές δομές και την άπα-

σχόληση οριοθετούσαν τα σημεία τομής στην ανάπτυξη του κοινωνικού κράτους.

Αλλά ο 19ος αιώνας ήταν ένας αιώνας ειρήνης στην Ευρώπη. Μέ τους Ναπολεόντιους Πολέμους τελειώνουν οι ένδοξοι ευρωπαϊκές συγκρούσεις και η Ευρώπη θα απολάμβανε ένα μακρύ αιώνα ειρήνης μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, την εκατονταετή ειρήνη. Τώρα η βιομηχανία, το εμπόριο, οι τεχνικές ανακαλύψεις, η οικονομική πρόοδος θα αποτελούσαν τη νέα μεγάλη προοπτική για τις ευρωπαϊκές χώρες. Ο 19ος είναι ο αιώνας του *μεγάλου μετασχηματισμού* της οικονομίας και της πολιτικής. Αν στα μέσα του αιώνα μόνο η Αγγλία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί βιομηχανική χώρα, στο τέλος του αιώνα είχαν προστεθεί πολλές άλλες: η Γαλλία, η Γερμανία, η Σουηδία, η Τσεχία, η Βόρειος Ιταλία κλπ. Η πορεία εκβιομηχάνισης ακολούθησε στην περίπτωση των νέων χωρών διαφορετικούς δρόμους και ήταν απόλυτα συνυφασμένη με το νέο υποκείμενο, που αναπτυσσόταν δίπλα στην αγορά, δηλαδή το *κράτος*.

Το κράτος είχε βέβαια αναπτυχθεί και στην τελευταία περίοδο της απολυταρχίας, αλλά οι οι προτεραιότητες του παρέμεναν τότε τα δημόσια οικονομικά ως χρηματοδότηση των πολέμων. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η αντίληψη του κράτους πρόνοιας άρχισε να αναπτύσσεται ιδιαίτερα κατά κόρο στις ευρωπαϊκές χώρες, είτε πρόκειτο για την *κοινωνική οικονομία* στη Γαλλία είτε για *κοινωνική πολιτική* στη Γερμανία είτε για *τους νόμους για τους φτωχούς* στην πιο φιλελεύθερη Βρετανία.

Η φιλελεύθερη οικονομία μπορεί να έπρεπε να μείνει ανεπηρέαστη να παράγει πλούτο, αλλά το κράτος, παράλληλα με την ισότητα, την ελευθερία και φυσικά την ασφάλεια που καλούνταν να διασφαλίσει, έπρεπε να έγγυθη και την *άλληλεγγύη*. Η τελευταία συνεπαγόταν τη σύσταση και ενεργοποίηση νέων θεσμών και την ανάδειξη τεχνικών διαχείρισης που έφεραν τό βάρος μιας νέας επιστήμης, της *κυβερνητικότητας*, για να θυμηθούμε τον όρο του Φουκώ. Η πολιτική αποκτούσε πλέον ένα νέο πεδίο *συμφιλίωσης* ανάμεσα σε μία διακριτή Δεξιά που έπιζητούσε την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας και μιας *Αριστεράς* που προσέβλεπε στην επέκταση των μορφών κοινωνικής *άλληλεγγύης* και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων με κοινωνικό πλέον περιεχόμενο. Η έκδοχή της *Αριστεράς* αποκτούσε νόημα και ρεαλιστικό περιεχόμενο μόνο εφόσον υπήρχαν δοκιμασμένοι τρόποι και τεχνικές διαχείρισης των πόρων *εκτός των κανόνων της αγοράς*. Οι τεχνικές αυτές αφορούσαν τη δημόσια διοίκηση, την ανάληψη ευθύνης παραγωγής υπηρεσιών, της διαχείρισης και της κατανομής πόρων από δημόσια υποκείμενα. Η *Αριστερά* ταυτίστηκε με το κράτος, αλλά αυτό δεν είναι αποτέλεσμα μιας αντιπάθειας για τους πλούσιους ή τους θεσμούς της αγοράς, αλλά της ίδιας της ιστορικής διαδικασίας με την οποία σχηματίστηκαν οι σύγχρονες κοινωνίες. Για την ακρίβεια, η *Αριστερά* ει-

χε ήδη συμφιλιωθεί με την αγορά στον 19ο αιώνα, ήταν πολέμια του προστατευτισμού, τη στιγμή που απαιτούσε δραστικότερες αλλαγές στον τομέα εκτός αγοράς, στην κοινωνική οικονομία και βελτιωμένες ρυθμίσεις για τους μισθούς, τό ωράριο και τις συνθήκες εργασίας.

Στό Κομμουνιστικό Μανιφέστο ο Μάρξ και ο Ένγκελς συλλαμβάνουν τις αλλαγές αυτές με ιδιαίτερα διεισδυτική ματιά. Υπογραμίζουν ότι «σε κάθε βαθμίδα της εξέλιξής της η αστική τάξη πραγματοποίησε μία αντίστοιχη πολιτική πρόοδο». Και συνεχίζουν: «Η αστική τάξη, επιτέλους, απ' τον καιρό που ιδρύθηκε η μεγάλη βιομηχανία και η παγκόσμια αγορά, κατέκτησε για τον εαυτό της, στο σύγχρονο αντιπροσωπευτικό κράτος, την αποκλειστική πολιτική εξουσία». Η οικονομική πρόοδος μέσω της εκβιομηχάνισης είχε ως προϋπόθεση τη συγκρότηση *ισχυρού εθνικού κράτους*. Τό σύγχρονο εθνικό κράτος, ως αστικό κράτος, ήταν αντιπροσωπευτικό, διέθετε δηλαδή κάποια μορφή κοινοβουλευτισμού. Η γαλλική, βρετανική και αμερικανική εμπειρία αυτό υποδήλωνε την έποχή του *Μανιφέστου*.

Στήν όπτική του *Μανιφέστου* η παγκοσμιοποίηση δεν έχει υπόσταση παρά μόνο σε συνάρτηση με τη συγκρότηση του εθνικού κράτους. Στο *Μανιφέστο*, ο ανταγωνισμός των ηγεμονικών δυνάμεων της εποχής είναι αυτός ακριβώς που έκανε αναγκαία την πολιτική συγκρότηση σε εθνικό επίπεδο, έτσι ώστε να υπάρχει «μία μόνο κυβέρνηση, ενιαία νομοθεσία, ένα εθνικό ταξικό συμφέρο, ένα μόνο δασμολόγιο».

Ταυτόχρονα όμως τό *Μανιφέστο* αποδίδει στο εθνικό κράτος την ίδια τη διαχείριση της σχέσης του κεφαλαίου με την εργασία. Οι τοποθετήσεις του *Μανιφέστου* περί της αδυναμίας του καπιταλισμού να συντηρήσει —χωρίς κάποια μορφή αρωγής— την ίδια την εργατική τάξη φάνταζαν αρχικά ως λίγο υπερβολικές, αλλά ήταν απόλυτα ακριβείς. Έντούτοις, τό *Μανιφέστο* έπισημαίνει πως οι συνθήκες της εργατικής τάξης βελτιώνονται υπό τη διπλή επίδραση, πρώτον των διεκδικησιών της (τό δεκάωρο κλπ.), και δεύτερον της πολιτικής ενεργοποίησης που επιβάλλει η αστική τάξη κατά καιρούς ενάντια σε παρωχημένες τάξεις, ενάντια σε τμήματά της ή ενάντια σε άλλες αστικές τάξεις. Με μία φράση, η αστική κοινωνία, η παγκόσμια αγορά, οι εθνικές συγκρούσεις και οι ταξικές αντιθέσεις συγκλίνουν σχεδόν μονοσήμαντα προς την κατεύθυνση του ισχυρού εθνικού κράτους.

Άς επανέλθουμε όμως στους αρχικούς μας συλλογισμούς. Η διαχείριση της πρόνοιας, οι ισχύουσες συνθήκες στους τόπους παραγωγής, οι συνθήκες εργασίας, τό ωράριο και, από ένα σημείο και μετά η ρύθμιση των μισθών, έγιναν τά προνομιακά πεδία αυτού που ο Μάρξ όρισε ως *ταξική πάλη*.

Από τά μέσα του 19ου αιώνα και μετά σχηματίζονται με ευδιάκριτο τρόπο, ίσως με διαφορετικούς ρυθμούς, τό κλασικό δικομματικό σύστημα, με τά δεξιά

και τά άριστερά κόμματα, με προεξέχουσες περιπτώσεις εκείνες της Γερμανίας, της Άγγλίας και λίγο άργότερα της Γαλλίας, της Ισπανίας και της Ιταλίας, αποκτώντας σχετικά σαφή προγράμματα αναφορικά με την οικονομία. Η Δεξιά παραμένει δέσμη της αρχικής έμφασης στην οικονομική έλευθερία και την ισότητα, ή διαφορετικά στην άτομική ιδιοκτησία και τό έλεύθερο έμπόριο. Η Άριστερά χρησιμοποιεί την τρίτη άρχή, αυτήν της αδελφοσύνης, επαναπροορισμένη ως κοινωνική άλληλεγγύη, ως αναπόσπαστο τμήμα των δύο άλλων. Με μία φράση, αυτή της κοινωνικής οικονομίας.

Τό κράτος κοινωνικής πρόνοιας αποτέλεσε τον *συμβιβασμό*, τον *μόνο διαρκή ιστορικό συμβιβασμό*, ένα *ιδιότυπο συμβιβασμό μακράς διάρκειας* ανάμεσα στή Δεξιά και την Άριστερά. Η οικονομία θά λειτουργούσε υπό τους κανόνες της αγοράς, έφόσον ένας σημαντικός τομέας της οικονομίας θά οργανωνόταν πάνω σε κοινωνικές άρχές που εκπορεύονταν από την άρχή της άλληλεγγύης. Ανάλογα με τον συσχετισμό ανάμεσα στους δύο πολιτικούς πόλους, όρισμένα από τά στοιχεία ενισχύονταν ή αποδυναμώνονταν, τό κέντρο βάρους μετατοπιζόταν προς τη μία ή την άλλη έκδοχή.

Ο κοινωνικός τομέας δεν μπορούσε παρά να οργανωθεί από τό κράτος. Η δημόσια διοίκηση ήταν ήδη οργανωμένη με ιεραρχικές μορφές και είχε ενσωματώσει τεχνικές διοίκησης και χρήσης των οικονομικών πόρων που εξασφάλιζαν, σε κάποιο βαθμό την όρθολογική λειτουργία της γραφειοκρατίας. Μπορεί ή καταγωγή αυτών των τεχνικών να ήταν ή διαχείριση των πολέμων, όταν έπρεπε να συγκεντρωθούν πόροι και να διοχετευτούν για τη συντήρηση των στρατευμάτων, αλλά οι τεχνικές αυτές βελτιώθηκαν σημαντικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Τό κράτος κοινωνικής πρόνοιας μετατράπηκε στο νέο πεδίο επέκτασης αυτής της *γραφειοκρατικής όρθολογικότητας*.

Η προσαρμογή του συστήματος της διακυβέρνησης, των ιδεών περί κρατικής πολιτικής και οι τεχνικές διοίκησης των δημόσιων θεσμών είναι αυτές που έπηρεψαν στο κράτος να επιδιώσει και να επαναπροοδιορίσει τά πεδία που κάθε φορά κρίθηκε ότι έμπιπτουν εντός, ή εκτός, της άρμοδιότητάς του, τά πεδία που είναι έσωτερικά ή έξωτερικά άπέναντι στην άπρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς. Στήν εξέλικτική αυτή διαδικασία της κρατικής λειτουργίας οι κυβερνήσεις καθιερώνουν γενικούς τρόπους με τους όποιους άσκοούν την εξουσίαν τους, που δεν είναι παρά ένας συνδυασμός *νομοθεσίας* και *διοικητικών πρακτικών*. Η πολιτική οικονομία του 19ου αιώνα δεν προσέφερε μόνο ένα νέο αντικείμενο, την οικονομία, και ένα νέο μηχανισμό, την αγορά, αλλά και μία συνδυασμένη αντίληψη, του πληθυσμού, της διοίκησης και του γεωγραφικού χώρου. Τό κράτος δεν προέκλυψε μόνο ως ένας θεσμός άφοσιωμένος σε όρισμένες δράσεις, αλλά ως ύ-

ποκείμενο λογικής συμπεριφοράς ικανό να προστατεύει τα κοινά συμφέροντα.

Συμπερασματικά ο σχηματισμός και η ανάπτυξη της οικονομίας τήν αγοράς συνδυάστηκε με μία παράλληλη διαδικασία, η οποία μπορεί να ονομαστεί διαμόρφωση ή *σχηματισμός του κράτους*. Το κράτος δέν μετατρέπεται σε απλό χαρτογράφο των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών που επικρατούν σ' έναν πληθυσμό, εντός μιας γεωγραφικής περιφέρειας, αλλά αυτά τα στατιστικά δεδομένα μετατρέπονται σε πηγές κυβερνητικής πρακτικής που εκπορεύονται από άρχες διαφορετικές από εκείνες που προκύπτουν από την αγορά.

Κράτος και δημοκρατία

Ο 20ός αιώνας είναι αναμφίβολα ο αιώνας του κράτους. Στή διάρκειά του, μετά από οικονομικές κρίσεις, ή σε πολλές περιπτώσεις μετά από πολέμους, προκύπτουν νέες ρυθμίσεις που εξέφραζαν τόν ιστορικό συμβιβασμό ανάμεσα στή Δεξιά και τήν Άριστερά και κινούν τήν καπιταλιστική οικονομία πρὸς πλιό σύνθετες μορφές ρυθμίσεων. Μετά τήν κρίση του 1929 και κυρίως μετά τόν Β΄ παγκόσμιο πόλεμο, τό κράτος επεκτείνεται πέρα από τή δημόσια διοίκηση και τήν οργάνωση τής κοινωνικής πρόνοιας. Τά νέα πεδία συμβιβασμού περιλαμβάνουν τίς *οικονομικές πολιτικές* και τή *διανομή του εισοδήματος*. Η πλιό φιλελεύθερη από όλες τίς οικονομίες στήν Εὐρώπη, ή Άγγλία, αποκτᾶ ἕνα πρωτοποριακό ΕΣΥ, ἕνα πρωτοποριακό σύστημα ἐκπαίδευσης ὄλων τῶν βαθμίδων, καθώς και τό μεγαλύτερο κύμα κρατικοποιήσεων στή βιομηχανία, τά ὀρυχεία, τίς συγκοινωνίες, τίς τηλεπικοινωνίες και τίς υποδομές.

Αὐτή ή συσσωρευμένη ἐμπειρία διαχείρισης τῶν πόρων δημιούργησε τήν ἐντύπωση, ἄν ὄχι τή θεβαιότητα, ὅτι τό κράτος θά μπορούσε νά ὑποκαταστήσει τήν ἴδια τήν αγορά και νά ἀποτελέσει τήν ἀποκλειστική μορφή οργάνωσης τής οικονομίας. Μετά τή Ρωσική Ἐπανάσταση, στή δεκαετία του '30, ή σταλινική κολληκτιβοποίηση ἐπεδίωξε νά μετατρέψει τό κράτος σε ἀποκλειστικό ὑποκείμενο διαχείρισης τῶν οικονομικῶν πόρων, μέ στόχο τή γρήγορη ἐκβιομηχάνιση που κατέληξε σε μία λίγο ὡς πολύ μόνιμη «πολεμική οικονομία». Η «πολεμική οικονομία» σήμαινε ἐξοβελισμό κάθε ἔννοιας δημοκρατίας, ὄχι μόνο ανάμεσα σε μία ἀχρειαστη Δεξιά, αλλά και ανάμεσα σε κάθε μορφής Άριστερᾶς, που προσέκρουε στήν αὐταρχική μονολιθική Άριστερά. Τό σοβιετικό μοντέλο ἤδη από τά τέλη του '50 ἔπαψε νά ἔχει ὀποιαδήποτε ἐπιρροή στίς δυτικές βιομηχανικές κοινωνίες.

Στή Δύση, τό κράτος ἀναπτυσσόταν μέ γοργούς ρυθμούς, ἐδραιωμένο στίς παλιές παραδόσεις του 19ου αἰώνα, στήν ἐμπειρία του Νιού Ντῆλ, ἑνός σύνθετου συστήματος διακανονισμῶν ανάμεσα στό κράτος, τήν

ἀγορά και τά συνδικάτα, στή διαχείριση τής «πολεμικής οικονομίας» του Β΄ παγκοσμίου πολέμου σε ΗΠΑ και Βρετανία και σε μία σοσιαλδημοκρατία που ἀναδεικνυόταν πανίσχυρη στή μεταπολεμική Εὐρώπη.

Στήν οικονομική θεωρία, ὁ Κένυς εἶχε ἤδη διαμορφώσει τήν πολιτική ἀτζέντα. Προσέφερε τή θεωρητική δυνατότητα μιᾶς θετικής ἐπιστήμης που ἔδινε νόημα στή διαδικασία λήψης τῶν ἀποφάσεων ἀπό τούς πολιτικούς, τούς δημόσιους λειτουργούς και τούς δημόσιους φορεῖς. Η δημοσιονομική και ή νομισματική πολιτική, ή βιομηχανική και ή ἀγροτική πολιτική, οἱ κοινωνικές πολιτικές, ή πολιτική για τίς πόλεις και τίς περιφέρειες και οἱ πολιτικές σε πληθώρα ἄλλων τομέων γίνονται τά πεδία ἀνάπτυξης τής «ἐπιστήμης τής ἀσκησης πολιτικῆς», που οἱ ρίζες τής βρισκόνταν στόν 19ο αἰώνα. Οἱ κοινωνικές ἐπιστήμες θεωρήθηκε ὅτι προσφέρουν ἀπαντήσεις στήν ὀρθολογική ἱεράρχηση τῶν ἀποφάσεων στίς σύνθετες σύγχρονες κοινωνίες. Οἱ θεσμοί και οἱ φορεῖς μπορούν νά ἐλέγχουν τό κοινωνικό περιβάλλον και, μέσω συνειδητῶν πράξεων, νά ἐπιτυγχάνουν ἐπιθυμητές καταστάσεις. Η συμφιλίωση του κράτους μέ τήν αγορά ἔδινε τήν προοπτική μιᾶς ἀπροβλημάτιστης συμβατότητας ανάμεσα στήν οικονομική μεγέθυνση, τήν ἀναδιανομή του εισοδήματος και τῶν βασικῶν δημοκρατικῶν κανόνων.

Η νέα πολιτική πραγματικότητα του μεταπολεμικοῦ κόσμου ἔφερε ὄμως μία νέα θεματική στό προσκήνιο αὐτήν τής ἀνάπτυξης. Η ἀποαποικιοποίηση, ὁ Ψυχρός Πόλεμος και ὁ ἀναπτυσσόμενος ἀνταγωνισμός ανάμεσα στίς ὑπερδυνάμεις, καθώς και ή ἰδεολογική σύγκρουση καπιταλισμοῦ-κομμουνισμοῦ προσφέρουν τό πολιτικό πλαίσιο για τίς ἰδεολογικές ὑποθέσεις ἐργασίας που περιβάλλουν τή θεωρία και τήν πρακτική τής ἀνάπτυξης. Ὅλα συνέκλιναν σε μία θεμελιακή πρόταση που θεωροῦσε ὅτι ή κρατική ή θεσμική γενικότερα παρέμβαση και ὁ *προγραμματισμός* ἦταν ἐφικτός.

Η Άγορά ἐναντίον του κράτους και τής δημοκρατίας

Η οικονομική κρίση τής δεκαετίας του '70 προκάλεσε τεράστιες ἀνακατατάξεις και ἀναδιαρθρώσεις στήν παγκόσμια ἀγορά. Ο νεοφιλελευθερισμός ἐμφανίστηκε ὡς ἕνα σύστημα ἰδεῶν που προσέδιδε νέο δυναμισμό στίς στάσιμες οικονομίες. Στίς ἀρχές τής δεκαετίας του '90 ή πτώση του κομμουνισμοῦ και ἄλλες πολιτικές ἐξελίξεις ἄφηναν περιορισμένο στήν κριτική σκέψη. Οἱ θεωρίες περί παγκοσμιοποίησης ἰσχυρίστηκαν ὅτι μέ μικρές παραλλαγές ὑπῆρχε πλέον μία και μοναδική στρατηγική, τόσο για τίς ἀναπτυγμένες ὄσο και τίς ἀναπτυσσόμενες χῶρες.

Τό συμβατικό δόγμα φάνηκε πρὸς στιγμή ὅτι ἦταν ἀκαταμάχητο. Η πτώση του κομμουνισμοῦ και ή ὑπαναχώρηση τῶν θεωριῶν τής ἐξάρτησης ἄφησε ἕνα ἀ-

νοϊκό πεδίο πού μιά μεταρρυθμισμένη νεοκλασική προσέγγιση γρήγορα κάλυψε. Αυτή ενσωμάτωσε τόσο τό παραδοσιακό φιλελεύθερο δόγμα όσο και σημαντικό μέρος τής κριτικής πρὸς αὐτό. Σύμφωνα μέ τήν ἐπικρατούσα προσέγγιση, τό θέμα τής οικονομικῆς ἀνάπτυξης εἶναι θέμα οικονομικῆς μεγέθυνσης. Αὐτό εἶναι τό κλασικό ἐπιχείρημα τῶν παραδοσιακῶν φιλελευθέρων οικονομικῶν. Ἡ μεγέθυνση προκαλεῖται ἀπό τήν ἐλευθερία τῆς ἀγορᾶς καί τήν κατανομή τῶν παραγωγικῶν συντελεστῶν ἀνάμεσα σέ διαφορετικές χρήσεις καί τομεῖς κατά τόν πιό ἀποδοτικό τρόπο. Συνεπῶς, ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου καί ἡ διεθνῆς κινητικότητα κεφαλαίων καί ἐμπορευμάτων περιστρέφεται γύρω ἀπό τά θεμελιακά δεδομένα τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς.

Ἐντούτοις, οἱ ἀγορές δέν εἶναι τέλειες. Ἀσύμμετρο πληροφορία, οικονομίες κλίμακας, ἀνθρώπινο κεφάλαιο, μονοπώλια, καί μιά πληθώρα ἄλλων οικονομικῶν δομῶν, κοινωνικοὶ περιορισμοί καί ἀποτυχίες ὀρθολογικῆς λειτουργίας τῶν θεσμῶν καθιστοῦν ἀναγκαῖες τίς μεταρρυθμίσεις. Ἡ καλή διακυβέρνηση καί οἱ θεσμοὶ ἀποκοῦν ἰδιαίτερη σημασία. Τό Διεθνές Νομιματικό Ταμεῖο καί ἡ Παγκόσμια Τράπεζα φαίνεται νά ἔχουν ἐνσωματώσει πρόσφατα μερικῆς ἀπό τίς μεταρρυθμιστικές ιδέες. Ἡ σκληρή «συναίνεση τῆς Οὐάσινγκτον» ἀντικαταστάθηκε ἀπό τή «συναίνεση τῆς μετα-Οὐάσινγκτον».

Ἄν ἓνα ἐνοποιημένο δόγμα φαίνεται νά κυριαρχεῖ στή σκηνή σέ Δύση καί Ἀνατολή, Βορρᾶ καί Νότο, ἐντούτοις οἱ κριτικές φωνές πού ἀμφισβητοῦν τήν καθιερωμένη ὀρθοδοξία ἔχουν γίνει πιό ἔντονες. Ἔτσι ἡ πρώτη κρίση τῆς ὀρθόδοξης σκέψης ἐμφανίζεται τή στιγμή τῆς ἀπόλυτης ἐπιτυχίας τῆς.

Ἀνάμεσα στίς νέες ιδέες περιλαμβάνονται μιά ἀξιακόνη συνειδητοποίηση τῶν ὁρίων τῶν φυσικῶν πόρων γιά τή διατήρηση τῶν σημερινῶν ἐπιπέδων κατανάλωσης καί μιά νέα *οἰκολογική ἠθική*. Περιλαμβάνονται ἐπίσης μιά σαφῆς μέριμνα γιά τά θέματα τῆς *ἰσότητας καί τῆς διανομῆς τοῦ εἰσοδήματος*, ἰδιαίτερα στίς χώρες πού ἐμφανίζουν πετυχημένες περιόδους οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Ἀκόμα, ὑπάρχει ἀξιακόνη ἀνησυχία γιά τίς ἀντιθέσεις πού προκαλεῖ ἡ διαδικασία τῆς παγκοσμιοποίησης, ἐνῶ ἰδιαίτερη μνεία γίνεται πλέον τόσο στίς πλούσιες όσο καί στίς φτωχές χώρες, στίς ἀρχές τῆς αὐτοδιάθεσης καί τῆς ἀποκεντρωμένης καί συμμετοχικῆς λήψης τῶν ἀποφάσεων.

Ἐπίσης, ὑπάρχει μιά βαθύτερη κατανόηση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στή λειτουργία τῶν ἀγορῶν καί τοὺς θεσμούς, καί κυρίως ἡ σαφῆς ἐπιβεβαίωση τῆς ἀνωτερότητας τῶν *δημοκρατικῶν θεσμῶν* στήν ἀντιμετώπιση τῆς φτώχειας καί στή λειτουργία τοῦ κοινωνικοῦ χώρου. Ἡ μελέτη τοῦ Ἀμάρτια Σέν εἶναι ἱστορικῆς σημασίας, διότι ἀποδίδει οικονομική σημασία στήν ἴδια τήν ἐννοια τῆς ἐλευθερίας. Στό περίφημο βιβλίο του γιά τοὺς λοιμοὺς δείχνει μέ πολύ πειστικό τρόπο ὅτι ἐάν ἡ κοινωνία δέν εἶναι ἐλεύθερη δέν ἔχει δηλαδή ἐλεύθερη

πληροφόρηση καί δέν συζητᾶ ἀνοικτὰ τά θέματά της, τότε τά θύματα τοῦ λοιμοῦ πολλαπλασιάζονται.

Γιά νά τό σκεφτοῦμε: Ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τή φτώχεια, ἡ φτώχεια μεγαλώνει, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τήν οἰκολογία, ἡ κατάσταση τοῦ περιβάλλοντος ἐπιδεινώνεται, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τό ρατσισμό, αὐτός ἐπεκτείνεται, ἐάν δέν συζητᾶμε γιά τοὺς ἀποκλεισμένους, αὐτοὶ πολλαπλασιάζονται.

Αὐτή ἡ ὀπτική μᾶς ἐπαναφέρει στήν καρδιά τοῦ προβλήματος. Κάθε προσπάθεια ἀποσύνδεσης τῶν οικονομικῶν ἀπό τή δημοκρατία ὀδηγεῖ σέ ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων πού ἡ οικονομικὴ πρόοδος ὑποτίθεται ὅτι θεραπεύει. Οἱ παραπάνω σκέψεις ὑποδεικνύουν τήν ἀνασυγκρότηση τῆς ἐννοίας τῆς ἀνάπτυξης ὡς *κοινωνικοοικονομικῆς καί πολιτικῆς* διαδικασίας, καί ἂν μή τί ἄλλο ἐπιβάλλουν μιά σοβαρὴ ἐπαναθεώρηση τῶν δογμάτων περὶ οικονομικῆς μεγέθυνσης. Τό σίγουρο εἶναι ὅτι ἡ ἀτζέντα τῶν κλασικῶν οικονομολόγων ἐπανέρχεται καί μετατρέπεται σέ ἀναπόσπαστο κομᾶτι τῶν σύγχρονων ἀναζητήσεων. Ἡ ἰσότητα, ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀλληλεγγύη ἐπανέρχονται ὡς φαντάσματα πού ἀπειλοῦν πάλι τή συμβατικότητα τῆς δημοκρατίας καί τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν μέ τήν οικονομία τῆς ἀγορᾶς καί ἐπιζητοῦν τά νέα πεδία σύγκρουσης πού ὀριοθετοῦνται στίς περισσότερες περιπτώσεις πάλι μέ τοὺς ὄρους τοῦ κράτους καί τῆς ἀγορᾶς, ἂν καί μέ πιό σύνθετους καί περίπλοκους τρόπους. Ὁ παραδοσιακὸς διαχωρισμὸς Ἀριστερᾶς καί Δεξιᾶς εἶναι ἀπόλυτα ἐπίκαιρος, ὅπως ἐγκαιρὰ εἶχε διαπίστωση ὁ Μπόμπιο, σέ μιά στιγμή ὅπου ἀρκετοὶ τὸν θεωροῦσαν ξεπερασμένο.

Ἡ ὁμιλία ἀντλεῖ σκέψεις ἀπό κλασικά βιβλία καί ὀρισμένα πιό πρόσφατα ἐνδεικτικά:

Eley G., *Forging Democracy, The History of the Left in Europe, 1850-2000*, Oxford, Oxford University Press, 2002.

Foucault, M., "Governmentality", στό G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (ἐπιμ.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Chicago, The University of Chicago Press, 1991.

Marx K. καί F. Engels, *Τό Κομμουνιστικό Μανιφέστο* (μετ. Γ. Κόττης καί Β. Καπεταγιάννης, εἰς. E. Hobsbaum), Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Μπόμπιο Ν., *Δεξιά καί Ἀριστερά*, (μετ. E. Ἀνδρεάδακη, εἰς. Κ. Τσουκαλάς), Ἀθήνα, Πόλις, 1995.

Polanyi K., *The Great Transformation*, Boston, Beacon Press, 2001 (α' ἐκδ. 1947).

Smith, A., *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford, Oxford University Press, 1996 (α' ἐκδ. 1776).

Sen, A., *On Ethics and Economics*, Oxford, Blackwell, 1987.

Θ. ΒΑΛΕΝΤΗΣ

ΠΕΙΘΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΤΡΥΦΕΡΟΤΗΤΑ

του Δημήτρη Αντωνακάκη

Τήν Τετάρτη 23 Ιανουαρίου 2008 στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, με την ευκαιρία της έκθεσης «Ο αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Βαλεντής» που επιμελήθηκαν εκ μέρους του Α.Π.Θ. ή Χ. Σαχανᾶ, ή Α. Στεφανίδου, ή Σ. Τσιτιρίδου, ή Α. Σαμουηλίδου, πραγματοποιήθηκε εκδήλωση με θέμα: «Ο αρχιτέκτονας Θουκυδίδης Βαλεντής και τό έργο του (1908-1982)».

Στήν εκδήλωση αυτή από τήν ομάδα πού είχε τήν επιμέλεια τής έκθεσης, μίλησαν μέ τή σειρά ή Αιμιλία Στεφανίδου και ή Σοφία Τσιτιρίδου, ή Άγνή Παπαϊωάννου, αναπληρώτρια καθηγήτρια του Ε.Μ.Π., ό Δημήτρης Άντωνακάκης, ό Δημήτρης Φατούρος και ό πρόεδρος του Α.Π.Θ. Νίκος Καλογήρου.

Τό κείμενο πού ακολουθεῖ εἶναι ή όμιλία του αρχιτέκτονα Δημήτρη Άντωνακάκη, πού διετέλεσε επιμελητής του Θουκυδίδη Βαλεντή στά χρόνια πού δίδαξε στην Άρχιτεκτονική Σχολή του Ε.Μ.Π.

Στό θαυμάσιο βιβλίο-κατάλογο, πού κυκλοφόρησε μέ τήν ευκαιρία τής έκθεσης και μέ τή φροντίδα των συναδέλφων πού οργάνωσαν και τήν έκθεση, κατέθεσα ένα μικρό κείμενο πού αναφερόταν στον Θουκυδίδη Βαλεντή, ιδιαίτερα ως δάσκαλο των Άρχιτεκτονικών Συνθέσεων.

Σήμερα, θά μου επιτρέψετε νά μιλήσω λίγο περισσότερο προσωπικά άπ' ό,τι συνηθίζεται σ' αυτές τις περιπτώσεις, επειδή έτυχε νά είμαι κάτι περισσότερο άπό μάρτυρας τής ζωής πού έζησε στο Έθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο ό Θουκυδίδης Βαλεντής –ίσως μάλιστα ένα κομμάτι τής–, γιατί είμαστε πολλές ώρες μαζί, όταν δέν βρισκόμαστε στίς αίθουσες διδασκαλίας.

Έτσι ή «καθημερινότητά» μας διαμορφωνότανε και ρυθμιζότανε σ' ένα βαθμό «άπό κοινού» παρά τή χάρδη διαφορά πού ήταν δεδομένη εκείνη τήν εποχή άνάμεσα σ' ένα καθηγητή –όποιας βαθμίδας– και έναν έπιμελητή –όπως ήμουν έγώ– ή βοηθό. Έπιτρέψτε μου λοιπόν, νά σās μιλήσω λίγο και για μένα άφου περνούσα ώρες πολλές δίπλα στον Θουκυδίδη Βαλεντή, καθώς ήμουν τόσο κοντά του και ταυτόχρονα τόσο μακριά του.

Τόσο μακριά, όσο ή ζωή μās κρατούσε και μās ξεχώριζε ή διαφορά των υποχρεώσεων μας, και τόσο κοντά όσο, όπως έγώ τουλάχιστον πιστεύω, καθώς αισθανόμουν πάντα ότι μου έδειχνε μιά έμπιστοσύνη ιδιαίτερη, πράγμα πού μέ τιμούσε εξαιρετικά. Έμπιστοσύνη πού τήν απέδειξε άλλωστε καθώς δέχτηκε όλες τις εισηγήσεις μου, προκειμένου νά προσλάβει ως βοηθούς συναδέλφους πού σήμερα είναι όλοι και όλες καθηγητές και καθηγήτριες σε κάποια βαθμίδα στην Άρχιτεκτονική σχολή του Ε.Μ.Π. Έμπιστοσύνη πού άξιοποιούσα δουλεύοντας σχεδόν μέ πλήρη άυτονομία στίς μεγάλες τάξεις, πάντα ενημερώνοντάς τον, και συζητώντας τις άπόψεις του πού μου φαίνονταν πάντα ιδιαίτερα άυστηρές και σε κάποιο βαθμό παγιωμένες έως «δογματικές».

Όμως, παρακαλώ, μή θεωρήσετε αυτό τό χαρακτηρισμό μόνο μέ τήν άρνητική του άπόχρωση, δεδομένου ότι ό Βαλεντής ήτανε άνοιχτός στον διάλογο, άκουγε, δεχόταν τά επιχειρήματα, τά συζητούσε, έμενε όμως άμετακίνητος σε ό,τι άφορούσε τις σπουδές και τή διδασκαλία, άμετάπειστος ως τό τέλος, υποστηρίζοντας ότι άπενθύνεται στον μέσο σπουδαστή, ό όποιος, όπως πιστεύω, έχει άνάγκη από βεβαιότητες.

«Ό ίκανός», έλεγε, «θά τις ξεπεράσει, όμως ό μέ-

τριος θά ἔχει κάπου νά στηριχτεῖ». Αὐτή ἡ σιγουριά, πού ἔμοιαζε νά τόν χαρακτηρίζει, νομίζω ὅτι ἔκρυβε καλά μιὰ ἐκτίμηση γιά ὅλα ὅσα ἀναγνώριζε ὡς ἄξια λόγου, ἀλλά πού δέν θά τὰ σχεδίαζε ὁ ἴδιος ποτέ καί πού ποτέ δέν θά ἐπέτρεπε στόν ἑαυτό του νά διδάξει.

Ἴσως τελικά νά τοῦ ταίριαζε αὐτό πού γράφει κάπου ὁ Valéry «μιὰ ὑπέρτατη βεβαιότητα πού ἀναδύονταν ἀπό μιὰ ὑπέρτατη ἀβεβαιότητα».¹

1

Συναντηθήκαμε μέ τόν Θουκυδίδη Βαλεντή γιά πρώτη φορά τό 1960. Ἀνθυποσημηναγός ἐγώ στήν Τεχνική Ὑπηρεσία τῆς Πολεμικῆς Ἀεροπορίας. Προϊστάμενος ὁ Θ. Βαλεντής. Ἦταν λίγα χρόνια πρὶν γίνει καθηγητής στή Θεσσαλονίκη. Αυστηρός καί τελειομανής, ἀλλά πάντα καλοσυνάτος μέ τούς στρατευμένους ἀρχιτέκτονες. Ὅλα τά ἔργα τῆς ἀεροπορίας τότε περνοῦσαν ἀπό τά χέρια του ἢ ἀπό τήν ἐγκρισή του. Ἀμφιθέατρα, ἐργαστήρια, αἴθουσες διδασκαλίας, ὑπνωτήρια. Οἱ ἀμύναρχοι τό ἤξεραν καί ἦταν σέ κείνον πού προσέτρεχαν ὅταν εἶχανε κάποιο πρόβλημα νά λύσουν. Ὅλα ὅσα ἐκπροσωποῦσαν τήν Τεχνική Ὑπηρεσία ἔπρεπε νά παρουσιαθοῦν ἀπό ἐκεῖνον. Τώρα γιατί ἄραγε δέν ἦταν ἐκεῖνος διευθυντής τῆς τεχνικῆς ὑπηρεσίας;

«Ἴσως εἶναι καλύτερα», ἔλεγε, «λιγότερες φιοριτούρες».

Ὅταν ἦρθε ἀπό τό Α.Π.Θ. στό Ε.Μ.Π. τό 1965, ἐγώ ἤμουνα ἤδη ἐκεῖ ἀπό τό 1959. Ἔξι χρόνια, ὡς «ἀμειβόμενος ἐπιμελητής» καί εἶχα μόλις διοριστεῖ ὡς «ἐπιμελητής», ἀμειβόμενος αὐτή τή φορά.

2

Ὁ Θουκυδίδης Βαλεντής ἐξελέγη «ἔκτακτος» καθηγητής στό Ε.Μ.Π. χωρίς νά ἔχει διδακτορικό, ἀπαραίτητη προϋπόθεση τότε σύμφωνα μέ τόν νόμο, καθώς εἶχε τόν τίτλο τοῦ καθηγητῆ ἀπό τό Α.Π.Θ., ὅπου τόν εἶχαν ἤδη ἐκλέξει πρὶν λίγα χρόνια οἱ ἤδη νέοι τότε καθηγητές Ἀργυρόπουλος, Μουτσόπουλος καί Φατούρος.

Μιὰ παρένθεση ἐδῶ γιά ὅσους δέν γνωρίζουν:

Γιά νά στελεχωθεῖ τό τμήμα ἀρχιτεκτόνων τοῦ Α.Π.Θ. εἶχε καταργηθεῖ γιά κάποια χρόνια ἡ ἀπαίτηση τοῦ διδακτορικοῦ γιά τούς καθηγητές τῶν συνθετικῶν ἐδρῶν. Ἦταν ἓνα κόλπο τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας πού ἐπαναλαμβάνονταν κατὰ τό δοκοῦν. Ἔτσι ἐγιναν τότε καθηγητές ὁ Φατούρος, ὁ Βαλεντής καί ὁ Καραντινός. Θυμίζω ἀκόμα ὅτι ἐκεῖνη τήν ἐποχή, τήν πρό τοῦ νόμου πλαισίου τοῦ ΠΑ.ΣΟ.Κ., γιά ὅλες τίς βαθμίδες τοῦ «ἐπί θητεία» καί τοῦ «ἔκτακτου», πού ἀντιστοιχοῦν στόν σημερινό «ἐπίκουρο» καί «ἀναπληρωτή», ψηφίζαν στό Ε.Μ.Π. ὅλοι οἱ τακτικοί καθηγητές του καί μόνο, οἱ ὅποιοι ἤλεγχαν ἀπόλυτα ὅλες τίς βαθμίδες καί τίς ἐξέλιξεις τους. Ἀντίθετα, ἡ πρόσληψη καί ἡ ἐξέλιξη τῶν ἐπιμελητῶν καί τῶν βοηθῶν ἦταν στή διακριτική πρωτοβουλία τοῦ «ἔκτακτου» ἢ

τοῦ «ἐπί θητεία» καθηγητῆ τῆς ἔδρας. Κλείνει ἡ παρένθεση.

Ὁ Βαλεντής λοιπόν ἐξελέγη ἔκτακτος καθηγητής στό Ε.Μ.Π. καί δέν ἔγινε τακτικός παρά μόνο τίς παραμονές τῆς συνταξιοδότησής του. Αὐτός ἦταν καί ὁ λόγος πού ὅταν δέν συμφωνοῦσε μέ ἀποφάσεις, ὅπου λόγω βαθμίδας δέν τοῦ ἐπιτρεπόταν νά ψηφίσει, αὐτοσαρκάζομενος ἔλεγε: «Ἐγώ δέν εἶμαι, βλέπεις, τακτικός καθηγητής, εἶμαι ἄτακτος».

Αὐτά γιά νά μὴν ξεχνᾶμε τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἐργάστηκε καί ἐκτιμήθηκε αὐτός πού τιμοῦμε σήμερα.

3

Ἦταν ἓνα ἀπόγευμα ἀργά μετά τό μάθημα τοῦ Β' ἔτους. Τέσσερις ὥρες ἐξοντωτικῆς προσοχῆς. Διόρθωση στόν πίνακα γιά ὅλη τήν τάξη, μέ προβολές τῶν σέ διαφάνειες φωτοαντιγραφημένων σχεδίων, μέ τούς φοιτητές μπαϊλντισμένους ἀπό τίς ἐπιμόνα ἐπαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις νά ἀραιώνουν σιγά σιγά, κι ἐκεῖνος νά ἐπιμένει ξαναλέγοντας τίς ἴδιες παρατηρήσεις μέχρι καί στήν τελευταία ἀκόμα ομάδα.

Λίγα λεπτά διάλειμμα στό γραφειάκι του πρὶν φύγουμε. Ἔρχεται κι ἓνας καφές.

– Κάτσε λίγο μοῦ λέει, ξέρεις ὅτι δέν μοῦ ἀρέσουν οἱ θεωρίες, ἡ *architecture parlante*, ἀλλά βλέπεις... ἂν δέν ἐξηγήσεις πῶς θά πείσεις; Πρέπει νά εἶσαι ἀκριβῆς κι αὐτό γίνεται μόνο μέ τό σκίτσο.

– Δέν πειράζει, τοῦ λέω, ἴσως ἔτσι εἶναι πιό ἐλεύθεροι οἱ φοιτητές νά προχωρήσουν μέ ἓνα δικό τους τρόπο.

– Ὅχι, ὄχι, μοῦ λέει, δέν ἔχει ἔρθει ἀκόμα ἡ ὥρα γιά νά πάρουν τέτοιες πρωτοβουλίες. Τώρα πρέπει νά μάθουν νά σχεδιάζουν τό «σωστό».

Δέν ἀντιμίλησα. Σκεφτόμουν πῶς ἴσως εἶχε δίκιο. Ἀλλά ποιό ἄραγε εἶναι τό σωστό;

Θυμήθηκα τόν Wittgenstein²
«Τό ἴδιο τό παιχνίδι τῆς ἀμφιβολίας
προϋποθέτει βεβαιότητα».

Ὁ Θ. Βαλεντής ἀπέφευγε νά μιλήσει εὐθέως γιά θέματα πού δέν εἶχαν ἀμεση σχέση μέ τό δοσμένο τυπικό πρόγραμμα καί τόν σχεδιασμό πού προέκυπτε ἀπό αὐτό. Δέν ὑπογράμμιζε π.χ. τή φθορά τοῦ οικογενειακοῦ θεσμοῦ πού διαφαίνονταν ἤδη ἀπό τότε. Δέν ἐπέ-

1. Paul Valéry: Ὁ κύριος Τέστ, μετάφραση Τ. Πατρίκιος, Ὀλκός/Μικρή Ἄρκτος, Ἀθήνα 1995, σελ. 58.

2. Wittgenstein: Στοιχειώδεις Στιγμῆς, Ἀθήνα, 2007, σελ. 47.

μενε στην αλλαγή που είχε συντελεστεί με τις ομαδικές τουριστικές μετακινήσεις προς την Ελλάδα, που διαβρώνανε συστηματικά το ήθος της τουριστικής ανάπτυξης που καλλιεργούσε εκείνη την εποχή με ιδιαίτερη επιμονή στον Ε.Ο.Τ. ο Άρης Κωσταντινίδης. Όταν δέ κάποτε είχαμε θέμα ξενοδοχείου και του πρότεινα να καλέσουμε τον Κωσταντινίδη να μιλήσει στα παιδιά, μου ανέθεσε όλη την ευθύνη των συνεννοήσεων και την οργάνωση της διάλεξης και παρέστη απλά παρουσιάζοντας ευγενικά τον ομιλητή.

Παρ' όλα αυτά ο τρόπος που οργάνωνε το πρόγραμμα της κατοικίας και η επιμονή προσπάθεια του στις διορθώσεις που έκανε στους φοιτητές για να εγκαταστήσει μία τάξη στις προτάσεις τους, αντικατόπτριζαν την εικόνα μιάς κοινωνίας στην οποία ο μικροαστός ή ο εσωτερικός μετανάστης των χρόνων του '60 έμοιαζε να επιδιώκει με σαφήνεια τυπικές διεκδικήσεις για ένα συμμαζεμένο και καλά οργανωμένο σπίτι, για μία οικογένεια «τυπική» —φανταστική για την εποχή—, μία οικογένεια που άρχιζε και τελείωνε με τους γονείς και δύο παιδιά, με ένα χρόνο σταματημένο, όπου οι καθημερινές εξελίξεις δεν επηρεάζουν την οργάνωση του χώρου, και όπου δεν διερευνάται ή προσαρμογή στην πιθανή αλλά απρόσμενη φθορά του χρόνου.

Ήταν απαιτητικός δάσκαλος ο Βαλεντής και αν καμιά φορά του έλεγα ότι ζορίζει πολύ τους φοιτητές, η απάντηση ήταν απότομη και ξεκομμένη:

«Εγώ δεν λυπάμαι τον εαυτό μου, γιατί πρέπει να λυπηθώ τους φοιτητές. Τους ζητώ, αλλά, να δουλέψουν όπως δουλεύω κι εγώ».

Οι παρατηρήσεις του στους φοιτητές δεν ήταν απλώς τεκμηριωμένες κριτικά, αλλά συνιστούσαν μία διόρθωση που κατέληγε πάντα στο ΠΙ και στο ΠΩΣ πρέπει να επιλυθεί το συγκεκριμένο πρόβλημα.

«Δέν με πειράζει να αντιγράψουν τά παιδιά, απλώς πρέπει να μάθουν ν' αντιγράφουν την καλή αρχιτεκτονική και θά έρθει ή ώρα που οι ικανοί θά μπορέσουν να άρθρώσουν τον δικό τους λόγο».

Πόση αλήθεια αλλά και πόση σκληρότητα ταυτόχρονα κρύβει αυτή η φράση όταν αναφέρεται στο σύνολο μιάς τάξης...

Για τον λόγο αυτό, προσπαθούσε να θωρακίσει τους φοιτητές με στοιχειά διδασκαλίας που τους παρείχε άντλώντας τα από περιοδικά τά όποια μοίραζε σε άθλια φωτοαντίγραφα εκείνης της εποχής προκειμένου να τους βοηθήσει να μάθουν την αξία της ενημέρωσης πριν πιάσουν τό μολύβι.

Γιατί, όπως είπα και στην αρχή, ήξερε να εκτιμά την καλή Αρχιτεκτονική ανεξάρτητα αν ήταν συμβατή με τις δικές του αρχές. Κι αυτή η ανοιχτόμυαλη αντιμετώπιση αποκαλύπτονταν όταν τον καλούσαν να κάνει την τελική κρίση στις τάξεις που είχα εγώ την ευθύνη. Ήταν τότε που ένιωθα πώς υπόγεια συμφωνούσαμε, καθώς η τελική κριτική ήταν πάντα συμπληρωματική για όσα επιχειρούσα να συζητήσω και να πείσω τους φοιτητές.

Όχι μόνο συμφωνούσαμε απλά, αλλά τον θυμάμαι σε διπλωματικές εργασίες για τις οποίες μου παραχρυσούσε πολλές φορές την απόλυτη ευθύνη, καθώς δεν τά προλάβαινε όλα, και για τις οποίες τον ενημέρωνα συστηματικά στις φάσεις των κρίσιμων αποφάσεων, τον θυμάμαι λοιπόν να δακρύζει από τη συγκίνηση όταν έβρισκε σ' αυτές κάτι εξαιρετικό, όταν οι φοιτητές μας έπειθαν όλους τους κριτές, που ήταν πάντα καθηγητές, για τη συστηματικότητα, τη μέθοδο και την ανοιχτόμυαλη αντιμετώπιση.

Εκεί, σ' αυτές τις κρίσεις έβλεπε κανείς ότι επιδράβευε λύσεις που ήταν τελείως διάφορες με τις παγιωμένες απόψεις που επέμενε να διδάσκει στο Β' έτος, και αισθανόσουν ότι έβλεπε πέρα απ' αυτό που συνέπιπτε με τις «αρχές» του. Μπορούσε να εκτιμήσει την προσπάθεια των φοιτητών και εκνευρίζονταν όταν έβλεπε ότι την υπεράσπιση της πρότασής τους αναλάμβαναν οι υπεύθυνοι για αυτούς καθηγητές. Πίστευε ότι ο δάσκαλος έπρεπε να παρεμβαίνει σ' αυτές τις κρίσεις μόνο όταν οι παρατηρήσεις των κριτών στον φοιτητή αναφέρονταν σε κάτι που εκείνος είχε εισηγηθεί και υποστηρίξει. Κι αυτό τό έκανε πράξη. Ανελάμβανε πάντα την ευθύνη της άποψής του χωρίς μισόλογα και ψευτοεγγενείες. Αντιδράσεις που δεν τον έκαναν ιδιαίτερα συμπαθή σε πολλούς συναδέλφους του καθώς δεν διαπραγματεύονταν.

Άσυνήθιστο ήθος για πολλούς πανεπιστημιακούς, ήθος που οι φοιτητές όμως εκτιμούσαν ιδιαίτερα.

4

Δεκαετία του '60. Επιτροπή στο ΤΒΕ. Θέμα τό διάταγμα για τους αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς. Φεύγαμε τελευταίοι εξουθενωμένοι από την τριωρη συζήτηση. Στο άσανσέρ οι τρεις μας: εκείνος, ή Σουζάνα κι εγώ. Έξω κρύο κι άέρας.

— Τώρα θά πάμε να σās κεράσω κάτι στον Άπότσο (ήταν ακόμα τότε τό μαγαζί στή Σταδίου), γιατί είμαι νηστικός από τό πρωί. Άκολουθήσαμε αμφιβάλλοντας αν θά ήταν ανοικτά. Όμως προλάβαμε, καθίσαμε —ήταν ακόμα άλλα δύο ζευγάρια εκεί— και παρήγγειλε.

— Σέ λίγο κλείνουμε, προειδοποίησε τό γκαρσόνι. Άπτόητος άρχισε να διηγείται προσωπικές ιστορίες. Πόσο άδιαφορούσε για τό ντύσιμό του, σέ τί δύσκολη θέση τον φέρνουν όταν τον καλούν σέ επίσημα δείπνα, και μάλιστα τώρα τον χεμώνα που πρέπει να έχεις και καλό παλτό. Και ποιος μπορεί σήμερα να ναυπηγήσει ένα παλτό, μου λέτε;...

Τά γκαρσόνια μās κοίταζαν ένοχλημένα και τά δύο ζευγάρια σηκώθηκαν να φύγουν. Εκείνος κάλεσε τό γκαρσόνι:

— Φτιάξε μας ακόμα ένα σαχανάκι παρακαλώ, και σάν άταχτο πειραχτήρι συνέχισε την ιστορία με λεπτομέρειες.

– Τό παλτό μου, τό βλέπετε, σκέτος κετσές. Πώς νά πάω έτσι στή δεξίωση; Τό παίρνει πού λέτε ή κυρία Έλενη, πιάνει μιά συρματοδουρτσα καί σου τό κάνει σέ λίγα λεπτά μ' ένα πέλος. Νά! Σάν καινούργιο.

Έρχεται τό σαχανάκι. Τά γκαρσόνια άγριεμένα άρχίζουν νά βάζουν τίς καρέκλες πάνω στά τραπέζια.

– Δέν φαντάζεστε πόσο μ' άρέσει νά μέ διώχνουν γιά νά κλείσουν τό μαγαζί, μās λέει τήν ώρα πού βγαίναμε άπ' τήν πόρτα, άκούγοντας πίσω μας τή μουρμούρα τών γκαρσονιών.

Μερικές φορές είχα τήν αίσθηση ότι ήθελε παρέα. "Ότι ήθελε κάποιον γιά νά του πεί ιστορίες πού τίς έλεγε μέ πολύ κέφι καί ειρωνεία γιά τόν έαυτό του πρώτα καί γιά τούς άλλους ύστερα.

Μιλούσε μέ άπέραντο σεβασμό γιά τούς δασκάλους του Μοντέρνου κινήματος. Τόν Le Corbusier, τόν Mies Van des Rohe, τόν Gropius, τόν Breuer, αλλά καί τόν Πικιώνη. Κι έδινε στους φοιτητές, σέ εκείνα τά άθλια πολυγραφημένα χαρτιά, έργα τους γιά νά τά μελετήσουν.

Μου έλεγε ιστορίες άπό τίς έπιτροπές πού συμμετείχε, έπιτροπές σέ ύπουργεία, σέ ύπηρεσίες, ή σέ αρχιτεκτονικούς διαγωνισμούς, όταν γύριζε άπό τίς τελευταίες συνεδριάσεις ικανοποιημένος μέ τά άποτελέσματα, ή όταν γύριζε σκασμένος γιατί δέν τά κατάφερε νά προωθήσει τή λύση πού πίστευε ότι θά ήταν ή καλύτερη. Είχε ένα άπίστευτο αίσθημα ευθύνης όταν μετείχε σ' αυτές τίς έπιτροπές, πού δέν τόν άφηνε σέ ήσυχία, έπιμένοντας μέχρι νά ολοκληρώσει τήν άποστολή του καί νά φέρει τό καλύτερο κατά τήν γνώμη του άποτέλεσμα. Γι' αυτόν τόν λόγο είχε καί τήν άπέραντη εκτίμηση τών συναδέλφων του πού τόν εξέλεξαν δύο φορές πρόεδρο του συλλόγου αρχιτεκτόνων.

5

1973. Λίγες μέρες μετά τήν εξέγερση στή Νομική. Τόν καλούν στήν Άσφάλεια, Μπουμπουλίνας. Μου ζητᾶ νά τόν περιμένα νά γυρίσει. Η ώρα περνάει. Άνυπομονῶ. Έπιτέλους άκούω τά δήματά του στό διάδρομο. Έρχεται καί σωριάζεται στή πολυθρόνα του γραφείου του. Βαριανασαίνει.

Δέν του μιλάω... περιμένα. Γρήγορα συνέχεται, ήσυχάζει.

– Τί έγινε; τόν ρωτῶ.

Μου κάνει νόημα νά μή μιλάω, άνοίγει τά συρτάρια ένα-ένα καί μου δείχνει σάν κάτι νά ύπάρχει μέσα, ταυτόχρονα μέ τό δάχτυλο μου κάνει νόημα συνέχεια νά μή μιλάω. Μου δείχνει τό τσάκι, τά ντουλάπια, τόν διπλανό τοίχο... Τόν κοιτάζω σιωπηλός. Μαζεύει τά πράγματά του καί έπιτέλους άνοίγει τό στόμα του.

– Πᾶμε, μου λέει.

Κι όταν πιά βγήκαμε έξω καί πριν νά χωριστούμε μου είπε ότι τόν είχε άνακρίνει ο Μπάμπαλης:

– Έχετε κάνει γιάφκα εκεί στό γραφείο σας κύριε καθηγητά, του είπε. Αυτό μās λένε οι συνάδελφοί σας καί θά ήθελα νά σās προειδοποιήσω... Νά προσέχετε!

– Αυτή είμαστε ή πνευματική ήγεσία του τόπου, σχολίασε μέ άηδία.

Θά τελειώσω μέ κάτι άσυνήθιστο πού ένοιωσα καθώς σημείωνα αυτά τά λίγα καί ίσως παράξενα πού ήθελα νά σās πῶ σέ μιά τέτοια βραδιά. Κάτι πού άναφέρει ο Goethe: «Όλα τά κοντινά μου άπομακρύνονται», γράφει.

Είμαι κάτι παρόμοιο πού ένοιωσα κι εγώ γράφοντας γιά τόν Θουκυδίδη Βαλεντή, πώς όλο καί περισσότερο αισθάνομαι ν' άπομακρύνομαι άπ' αυτόν.

Σά νά τόν είχα γνωρίσει όταν ήμουν παιδί. "Όχι σάν δικό μου δάσκαλο –είχα τήν τύχη νά έχω άλλους– αλλά σάν Δάσκαλο μέ Δ κεφαλαίο. Μέ όλα τά χαρακτηριστικά πού θά ήθελα νά άνταποκρίνονται σ' αυτόν τόν ρόλο.

Έντιμο, μελίχιο, άποφασιστικό, επίμονο, πού θά έχει τό θάρρος τής γνώμης του, καί δέν θά διαπραγματεύεται τήν ψήφο του, μέ αίσθημα ευθύνης καί άξιοκρατίας γιά όλα όσα συμβαίνουν στό Πανεπιστήμιο καί γενικότερα στόν τόπο μας, πού θά τόν άπασχολεί τό ουσίωδες καί δέν θά καλύπτεται άπό τυπικότητες, καί τέλος μέ πραγματικό καί πρωταρχικό ενδιαφέρον πριν άπ' όλα γιά τούς μαθητές του. Τους μαθητές του, πού θά ήθελε νά τους δει εκτός άπό καλούς αρχιτέκτονες καί ενεργούς πολίτες.

Καί σήμερα, σ' αυτόν τόν χῶρο, σκέφτομαι πώς έχει ξεπεράσει τό φράγμα τής άπουσίας κι ότι παρίσταται ανάμεσα στά έργα του, ανάμεσά μας μέ τήν κοντόχοντρη άγαπητερή φιγούρα του, τό κεφάλι του νά γέρνει όπως συχνά συνήθιζε λίγο σ' άριστερά καί τό καλοσυνάτο του χαμόγελο στό φωτεινό του πρόσωπο.

Έτσι μου μοιάζει σάν νά κρύβεται πίσω άπό τίς φωτογραφίες καί τά έργα πού χτίστηκαν κάτω άπό τήν δική του φροντίδα, άργά πριν χρόνια πολλά, μέ άγωνίες καί ξενύχτια, ώρες σιωπής καί αυτοσυγκέντρωσης. Κι όλα μαζί τά έργα του γύρω μας, μιά γειτονιά, φτιαγμένη μέ σεβασμό κι άγάπη άπ' τούς δικούς του μαθητές πού άποδείξανε έτσι πώς τόν θυμούνται, όχι μέ λόγια, αλλά σάν γόνιμη άνάμνηση ζωντανή, μνήμη διαρκείας, κατώφλι εκκίνησης.

Τί άλλο θά μπορούσε νά ικανοποιήσει περισσότερο έναν άπλό κι άφοσιωμένο δάσκαλο;

Ξεχάστηκε όμως καί φλυάρησα...

Συμβαίνει, ξερετε, αυτό όταν μιλάμε γιά τίς παλιές άγάπες.

Έλπίζω νά μου τό συγχωρήσετε.

Η ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ

Πλάτων, *Ἡ δίκη τοῦ Σωκράτη. Εὐθύφρων-Ἀπολογία-Κρίτων*,
ἀρχαῖο κείμενο, ἀπόδοση στά νέα ἑλληνικά: Τάκης Θεοδωρόπουλος,
ἐκδ. Ὠκεανίδα, Ἀθήνα 2007

τοῦ Δημήτρη Ι. Κυρτάτα

Ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη ἔχει ὅλα τά συστατικά μιᾶς ἱστορίας ἀπό τήν ὁποία δέν μπορούμε νά ἀπαλλαγοῦμε εὐκολά. Ἦδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα, τό θέμα συζητήθηκε μέ ἐπιμονή –στήν ἀρχή σέ μικροῦς κύκλους ἀφοσιωμένων μαθητῶν, ὕστερα κάπως εὐρύτερα. Στούς αὐτοκρατορικούς χρόνους, ἀναδείχθηκε ἀπό τούς χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ὑπέδειξαν τόν ἀθηναῖο σοφῶ ὡς πρόδρομο τῶν δικῶν τούς μαρτύρων. Ἀπό τήν Ἀναγέννηση καί ὕστερα, ὁ θνήσκων Σωκράτης ἐπανερχεται σταθερά στήν τέχνη καί τίς φιλολογικές ἐρευνες. Οἱ φιλόσοφοι πάλι, πού ἀντιμετώπισαν καί ἀντιμετωπίζουν τόν Σωκράτη ὡς θεμέλιο τῆς δυτικῆς φιλοσοφίας, δέν μπορούν νά παραμείνουν ἀδιάφοροι ἀπέναντι στό θάνατό του – πόσο μᾶλλον πού ἓνα σημαντικό μέρος τῆς διδασκαλίας πού τοῦ ἀποδίδεται περιστρέφεται γύρω ἀπό τήν ψυχή καί τήν ἀθανασία της. Ἰδιαίτερος προβληματισμένοι παραμένουν πάντως οἱ ἱστορικοί. Μέ τό πλῆθος τῶν πληροφοριῶν πού διαθέτουν φωτίζουν ἄπλετα τίς λεπτομέρειες τῆς ὑπόθεσης. Ἐχουν ὠστόσο συχνά τήν αἴσθηση ὅτι τούς διαφεύγει ἡ οὐσία. Κατανοοῦν τή διαδικασία καί τούς μηχανισμούς ἀπονομῆς δικαιοσύνης στήν Ἀθήνα τοῦ πρώιμου τέταρτου αἰώνα, ἀλλά δέν εἶναι ποτέ σίγουροι ὅτι ἀντιλαμβάνονται τό πραγματικό νόημα τῆς συγκεκριμένης δίωξης καί θανατικῆς καταδίκης.

* Τό κείμενο αὐτό διαβάστηκε στήν παρουσίαση τοῦ βιβλίου, πού φιλοξενήθηκε στό Βιβλιοπωλεῖο τῆς Ἑστίας στίς 2 Φεβρουαρίου 2008. Ἀποσπάσματα ἀπό τή μετάφραση διάβασε ὁ Βασίλης Παπαβασιλείου.

Ἀπό τόν 19ο αἰώνα, ἂν δέν κάνω λάθος, στήν ὑπόθεση δόθηκε μιᾶ διάσταση πολιτική. Σέ μιᾶ ἐποχή πού οἱ μελετητές τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος θαύμαζαν ἰδιαίτερος τή Σπάρτη, ὑπεύθυνη θεωρήθηκε ἡ δημοκρατία τῆς Ἀθήνας πού δέν ἀνεχόταν τούς ξεχωριστούς ἀνθρώπους καί ἐπιθυμοῦσε νά κρίνει τούς πάντες μέ τά μέτρα τοῦ ἀμαθοῦς ἀλλά πανίσχυρου πλήθους. Τόν 20ό αἰώνα, ὅταν ἡ δημοκρατία εἶχε πλέον πολλούς καί φανατικούς φίλους, ἡ ὀπτική ἄλλαξε. Συνεκτιμήθηκαν οἱ συγκεκριμένες συνθήκες, ἡ τραγική κατάληξη τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ἡ Τυραννία τῶν Τριάκοντα (στούς ὁποίους πρωταγωνιστοῦσαν φίλοι καί μαθητές τοῦ Σωκράτη), οἱ ἐκατόμβες τῶν νεκρῶν, ὄχι μόνο τοῦ πολέμου, ἀλλά ἐπίσης τοῦ λοιμοῦ – κυρίως αὐτῶν πού σφαγιαστήκαν ἀπό τούς τυράννους. Ἡ ἀποκαταστημένη ἀθηναϊκή δημοκρατία εἶχε ἐπιδεῖξει ὅλη της τή μεγαλοψυχία παρέχοντας γενική ἀμνηστία καί ἀπαγορεύοντας τίς πολιτικές διώξεις. Ἀλλά οἱ μνήμες ἦταν ἀκόμα νωπές καί τά πνεύματα ὀξυμένα. Πολλοί μελετητές πιστεύουν ἀκόμα ὅτι ὁ Σωκράτης ἔπεσε θύμα μιᾶς ταραγμένης ἐποχῆς σέ μιᾶ ἄτυχη συγκυρία. Ἐπιφυλακτικός ἕως ἐχθρικός ἀπέναντι στή δημοκρατία, καθῶς ἦταν, δάσκαλος καί φίλος αὐτῶν πού τήν καταπάτησαν, ἐπέσυρε τή μῆνιν πολλῶν πολιτῶν. Ἐπειδή δέν ἦταν ἐπιτρεπτό νά κατηγορηθεῖ γιά πολιτικό ἀδίκημα, κατηγορήθηκε γιά εἰσαγωγή καινῶν δαιμονίων καί διαφθορά τῶν νέων. Ἐπρόκειτο γιά ἓνα σοβαρό λάθος τῶν δημοκρατικῶν πολιτῶν, ἀλλά ὄχι γιά ἐγγενές πρόβλημα τῆς δημοκρατίας.

Ἡ ἐρμηνεία αὐτή, πού παραμένει καί σήμερα κυ-

ρίαρχη σέ διάφορες παραλλαγές, εἶναι ἐλκυστική καί ἐνδέχεται νά προσεγγίξει ἱκανοποιητικά τήν πραγματικότητα. Σκοντάφτει ὡστόσο σέ μιᾶ δυσκολία πού δέν ἔχει ξεπεραστεῖ ἀποτελεσματικά. Οἱ πρωτογενεῖς μαρτυρίες, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Ξενοφῶντα καί, στό βαθμό πού φωτίζει τό γενικότερο κλίμα, τοῦ Ἀριστοφάνη, δέν κάνουν κανέναν ὑπαινιγμό πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση. Ὁ Πλάτων καί ὁ Ξενοφῶν δέν δίστασαν νά ἐπικρίνουν τή δημοκρατία καί νά ἐκφράσουν τήν ἐκτίμησή τους γιά ἄλλα πολιτεύματα πού ἔδιναν πολύ λιγότερα δικαιώματα στό πλῆθος τῶν πολιτῶν. Παρουσιάζοντας ὡστόσο τίς διαφορετικές τους ἐκδοχές γιά τήν ὑπόθεση τῆς δίκης δέν θεώρησαν ὅτι τό πρόβλημα βρισκόταν στούς θεσμούς ἢ τίς πολιτικές προτιμήσεις τοῦ δασκάλου τους ἢ τῶν κριτῶν του.

Ἐξακολουθοῦμε ἐτοι νά ἐπιστρέφουμε στήν καταδίκη τοῦ Σωκράτη μέ εἰλικρινές ἐνδιαφέρον καί ἀπορία. Ἡ ὑπόθεση μᾶς ἀφορᾷ ὅλους ἐπειδή σέ αὐτήν ἐνέχονται ἡ δημοκρατία, ἡ ἐλευθερία, τὰ ἀτομικά δικαιώματα, ἡ πολιτική καί ἡ θρησκευτική συνείδηση, ὁ φιλοσοφικός, καί ἰδιαίτερος ὁ μεταφυσικός στοχασμός. Μᾶς ἀφορᾷ ἐπειδή μᾶς θυμίζει ἄλλες δίκες καί καταδίκες πού θεωροῦμε ἐπίσης ἀδίκες. Ἐπειδή μᾶς θέτει κάποτε ἐνώπιον τῶν εὐθυνῶν μας. Καί ἐπειδή οἱ περισσότεροι ἀπό ἐμᾶς δέν ἔχουμε τό χρόνο νά διαβάσουμε συνεχῶς κείμενα καί μελέτες, αἰσθανόμαστε εὐτυχεῖς ὅταν μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νά ἀκούσουμε κάποια νέα θεωρία ἢ νά ξαναθυμηθοῦμε τίς παλαιές ὑποθέσεις καί ἐρμηνεῖες.

Στή συζήτηση ἀποφάσισε νά ἐμπλακεῖ –καί νά μᾶς ἐμπλέξει– ὁ Τάκης Θεοδωρόπουλος. Τόν εὐχαριστοῦμε γιά τή γενναϊότητα προσφορά του. Τόν γνωρίζαμε ὡς λογοτέχνη, καί μάλιστα μέ ἀρχαιογνωστικά ἐνδιαφέροντα: τώρα τόν μαθαίνουμε ἐπιπλέον ὡς μεταφραστή κλασικῶν κειμένων. Δικαιούμαστε λοιπόν νά ρωτήσουμε τί νεότερο ἔχει νά κομίσει καί γιατί ἀποφάσισε νά προσθέσει μιᾶ ἀκόμα ἐκδοχή σέ ὅσες ἤδη ὑπάρχουν. Θά πρέπει ἄλλωστε τελικῶς νά ἀποφανθοῦμε ἐάν κερδίσαμε κάτι ἀπό τή νέα αὐτή μεταφραστική πρόταση.

ἜΣΑ

Ὅπως καθίσταται ἀμέσως προφανές, ὁ Τάκης Θεοδωρόπουλος εἰσηγείται τή διαδοχική ἀνάγνωση τριῶν πλατωνικῶν διαλόγων. Ὅποτε μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία –καί ἀσφαλῶς δέν μᾶς δίνεται πολύ τακτικά– διαβάσουμε μεμονωμένους διαλόγους, τόν καθένα ξεχωριστά. Ἦδη ἀπό τήν ἀρχαιότητα ἔχει ὑποδειχτεῖ ἓνας διαφορετικός τρόπος ἀνάγνωσης κατά ὁμάδες. Ἡ πρώτη ὁμάδα περιλαμβάνει τόν *Εὐθύφωνα*, ἡ ἱστορία τοῦ ὁποίου διαδραματίζεται τήν ἡμέρα πού ὁ Σωκράτης πληροφορήθηκε τήν καταγγελία σέ βάρος του, τήν *Ἀπολογία*, πού ἀναφέρεται στή δίκη καί

τήν καταδίκη, τόν *Κρίτωνα*, πού ἀναφέρεται σέ κάποια μέρα στή φυλακή, καί τόν *Φαίδωνα*, πού περιγράφει τήν τελευταία ἡμέρα καί τό θάνατό του. Ὁ Θεοδωρόπουλος ἀκολουθεῖ αὐτή τήν ταξινομήση ἀλλά παραλείπει τόν *Φαίδωνα*, ἓνα ἀπό τά σημαντικότερα καί γνωστότερα συγγράμματα τοῦ Πλάτωνα.

Ἡ ἐπιλογή του ἔχει ἐνδιαφέρον, καθὼς μᾶς καλεῖ νά ἐπικεντρωθοῦμε στή δίκη, τό κατηγορητήριο, τήν ἀπολογία καί τήν ἐτυμηγορία. Ὁ ἓνας διάλογος συμπληρώνει τόν ἄλλο μέ πρόσθετα στοιχεῖα καί φωτίζει τήν ὑπόθεση ἀπό μιᾶ διαφορετική ὀπτική. Ἡ παράλειψη μάλιστα τοῦ *Φαίδωνος*, ὁ ὁποῖος, ὅπως γίνονται δεκτό σήμερα, συντάχθηκε κάπως ἀργότερα ἀπό τόν Πλάτωνα, φαίνεται νά ὑπηρετεῖ τόν ἴδιο σκοπό. Κεντρικό θέμα στή μεταφραστική ὑπόδειξη δέν εἶναι ὁ μεταφυσικός στοχασμός γύρω ἀπό τήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς πού γονιμοποιεῖται ἀπό τόν ἐπικείμενο θάνατο, ἀλλά ἡ ἴδια ἡ θανατική καταδίκη. Ἄς ἀποδεχτοῦμε τήν ὑπόδειξη καί ἄς παρακολουθήσουμε τίς συνέπειές της.

Ὁ Θεοδωρόπουλος εἰσηγείται ἐπίσης, καί αὐτό εἶναι τό σημαντικότερο, ἓναν ἰδιαίτερο τύπο μετάφρασης. Μέ τά πλατωνικά συγγράμματα ἀσχολοῦνται συνήθως φιλόλογοι καί φιλόσοφοι – κάτι ἀπολύτως εὐλόγο. Προέχει ἡ κατανόηση τῶν λέξεων καί τῶν ἐννοιῶν, ἡ ἀκρίβεια τῆς ἀπόδοσης, ὁ σεβασμός στό ἀρχικό νόημα. Τά συγκεκριμένα συγγράμματα εἶναι ἡ ἀφετηρία ἑνός προβληματισμοῦ πού γονιμοποίησε καί γονιμοποιεῖ ἔως σήμερα τή δυτική σκέψη. Οἱ φιλόλογοι καί οἱ φιλόσοφοι πού ἐπιχειροῦν νά ἀποδώσουν τά συγγράμματα αὐτά, ὅταν μάλιστα εἶναι ἐπαρκεῖς καί σοβαροί, τά ἀντιμετωπίζουν μέ σεβασμό – συχνά μέ δέος. Ὅπως ἀρμόζει στά κλασικά γράμματα καί τίς φιλοσοφικές πραγματεῖες.

Ἡ μετάφραση πού μᾶς προσφέρεται ἀπό τόν Θεοδωρόπουλο ἔχει ἄλλες προτεραιότητες. Δέν ἀναδεικνύει ὄρους, δέν σέβεται μέ σχολαστικότητα τή σύνταξη καί τοὺς γραμματικούς τύπους, δέν προσηλώνεται στήν ἀκρίβεια τοῦ νοήματος. Αὐτό πού κυρίως τήν ἐνδιαφέρει εἶναι τό ὕφος, ἡ ροή τοῦ λόγου, τό *ἐπίπεδο τῆς γλωσσικῆς ἐπικοινωνίας*. Μέ δύο λόγια ὁ Θεοδωρόπουλος δέν διαλέγεται μέ τόν Πλάτωνα-φιλόσοφο ἀλλά, ὡς λογοτέχνης ὁ ἴδιος, μέ τόν Πλάτωνα-λογοτέχνη.

Διαβάζοντας τή νέα μετάφραση δέν μεταφερόμαστε σέ ἓνα ἀμφιθέατρο μέ ἔδρανα καί καθέδρες ἀλλά στοὺς δρόμους καί τήν ἀγορά τῆς Ἀθήνας. Ἐκεῖ πού κυκλοφοροῦν πολῖτες, μέτοικοι καί δοῦλοι πλούσιοι καί φτωχοί: μορφωμένοι καί ἀμόρφωτοι ἄνδρες καί γυναῖκες. Ἐτοι δέν ἀκοῦμε νά ὀμιλεῖ ἓνας ἀκριβολόγος φίλος τῆς σοφίας ἀλλά ἓνας περαστικός, πού ἔτυχε νά ἀνοίξει μιᾶ ἀπλή συζήτηση μέ εὐληπτα παραδείγματα ἀπό τήν καθημερινή ζωὴ γιά μεγάλα θέματα, ὅπως ἀκριβῶς ἔκανε ὁ Σωκράτης. Δύσκολα ἓνας ἱκανὸς φιλόλογος καί ἀκόμα δυσκολότερα ἓνας

ἐμπειρος φιλόσοφος θά ἐπιχειροῦσαν νά μεταφράσουν Πλάτωνα μέ αὐτή τήν ἀφέλεια καί ἀπλότητα.

Δέν ξέρω ἂν ἡ μεταφραστική αὐτή ἐπιλογή μᾶς φέρνει πλησιέστερα στόν Πλάτωνα, τόν Σωκράτη, τά κλασικά γράμματα καί τήν ἑλληνική φιλοσοφία. Γιά τό ζήτημα αὐτό θά ἀποφανθοῦν ἄλλοι ἀρμοδιότεροι. Μπορῶ νά βεβαιώσω ὥστόσο ὅτι οἱ πλατωνικοί διάλογοι διαβάζονται ἔτσι πῶς εὐχάριστα καί ὅτι εἶναι πῶς εὐχρηστοί σέ σχέση μέ ἄλλες μεταφράσεις πού συνηθίζουμε νά συμβουλευόμαστε. Τό ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι ἡ συγκεκριμένη ἐπιλογή μᾶς φέρνει πλησιέστερα στοὺς Ἀθηναίους πού δίκασαν καί καταδίκασαν τόν Σωκράτη. Μᾶς ἐπιτρέπει νά καταλάβουμε ὄχι μόνο τή γλώσσα τους, ἀλλά τή νοοτροπία πού ἀποκαλύπτεται ἀπό τό γλωσσικό τους ἴδιωμα. Διότι, τελικῶς, αὐτό τό ὄποιο καλούμαστε νά κατανοήσουμε, πέρα ἀπό φιλοσοφικά νοήματα καί μεταφυσικές προτάσεις, εἶναι τά αἴτια τῆς καταδίκης. Εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι ἡ συγκεκριμένη μετάφραση μᾶς βοηθᾷ νά ξαναδιαβάσουμε τήν πλατωνική ἐκδοχή γιά τό δραματικό ἐκεῖνο γεγονός μέ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο.

ἜΡΩΤΑ

Ἄς πάρουμε τό παράδειγμα τοῦ πρώτου ἀπό τοὺς τρεῖς διαλόγους. Μέ αὐτόν ὑποτίθεται ὅτι θά μάθουμε τά προκαταρκτικά τῆς δίωξης. Πληροφορούμαστε ὥστόσο πολύ περισσότερα γιά μιά ἄλλη δίωξη πού ἄσκησε ὁ συνομιλητής τοῦ Σωκράτη, ὁ Εὐθύφρων. Ἡ ἐπιλογή αὐτή δέν μπορεῖ νά εἶναι τυχαία. Ἡ ἱστορία τοῦ Εὐθύφρονος ἐπέχει ἀσφαλῶς θέση εἰσαγωγῆς στήν ὑπόθεση πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Καθώς ὁ Σωκράτης ἐτοιμάζεται νά ἐπισκεφθεῖ τόν ἄρχοντα στόν ὄποιο ἔχει κατατεθεῖ μήνυση σέ βάρος του, συναντᾷ ἕνα φίλο του καί γνωστό μάντη, πού μὴνύει τόν πατέρα του. Ὁ διάλογος στρέφεται ἔτσι γύρω ἀπό τήν παράδοση αὐτή νομική περιπλοκή.

Ὁ Εὐθύφρων εἶχε ἕναν ἐπιστάτη, ὁ ὁποῖος, πάντως στό μεθύσι του, σκότωσε ἕνα δοῦλο στή Νάξο ὅπου γεωργοῦσαν μαζί. Ὁ πατέρας τοῦ Εὐθύφρονος συνέλαβε τόν δολοφόνο καί τόν ἀλυσόδεσε ἕως ὅτου πληροφορηθεῖ ἀπό τόν ἐξηγητή στήν Ἀθήνα τί ὀφείλε νά πράξει. Ἀμέλησε ὥστόσο τόν κρατούμενό του καί αὐτός πέθανε ἀπό τήν κακομεταχείριση. Ὁ υἱός, μέ τή σειρά του, εἰδικός σέ θέματα λατρείας, στράφηκε ἐναντίον τοῦ πατέρα του, κατηγορώντας τον γιά ἀνοσιούργημα. Ἡ συζήτηση γυρίζει στό θέμα τῆς εὐσέβειας καί τῆς ὁσιότητας. Πῶς ὀρίζονται, πῶς διακρίνονται ἀπό τά ἀντίθετά τους καί ἄλλα παρόμοια.

Ὅπως συμβαίνει συχνά στοὺς πλατωνικούς διαλόγους, τό βασικό ἐρώτημα παραμένει ἀναπάντητο. Ὁ ἀναγνώστης ὥστόσο, ἰδιαίτερος ὁ σημερινός ἀναγνώστης, ἔχει ἀντιληφθεῖ δυό-τρία βασικά πράγματα. Πρῶτον, παρουσιάζοντας τό πρῶτο στάδιο τῆς δίω-

ξης, ὁ Πλάτων ἐπέλεξε νά ἀσχοληθεῖ μέ ζητήματα θρησκευτικότητας – ὅπως θά τά ὀνομάζουμε σήμερα. Δεύτερον, οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις στήν κλασική Ἀθήνα ἦταν τόσο σημαντικά ζητήματα, πού δίχαζαν οἰκογένειες. Τρίτον, ἡ εἰσαγωγική πληροφορία ὅτι ὁ Σωκράτης διώκεται γιά θρησκευτικό νεωτερισμό καί τή συναφή διαφθορά τῶν νέων ἀποκτᾷ πληρέστερο νόημα καί πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη.

Ὁ 19ος καί ὁ 20ός αἰώνας δέν θέλησαν νά πιστέψουν ὅτι τό ἐπίσημο κατηγορητήριο ἦταν ὁ πραγματικός λόγος τῆς δίκης καί τῆς καταδίκης ἐπειδή ἡ κυρίαρχη ἀντίληψη γιά τήν κλασική Ἀθήνα δέν ἀπέδιδε τέτοια χαρακτηριστικά στήν ἀθηναϊκή θρησκευτικότητα. Ἡ θρησκεία θεωρήθηκε τό ἄλλοθι γιά πολιτικές συγκρούσεις. Ἀλλά ἀκόμα καί ἂν αὐτό ἀληθεύει (κάτι διόλου βέβαιο), τό πρόβλημα εἶναι πῶς ἦταν ποτέ δυνατόν νά γίνονται θρησκευτικά ἐπιχειρήματα δεκτά ὡς ἄλλοθι γιά πολιτικές συγκρούσεις.

Νομίζω ὅτι σήμερα εἶμαστε σέ θέση νά πιστέψουμε τόσο τόν Πλάτωνα ὅσο καί τόν Ξενοφῶντα. Ἡ κλασική καί δημοκρατική Ἀθήνα ἦταν μιά βαθύτατα θρησκευόμενη κοινωνία, μιά κοινωνία πού ζοῦσε στά ὄρια τῆς δεισιδαιμονίας. Ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης ἦταν ὄχι μόνο εὐσεβής ἀλλά καί θεοσεβής, μέ ὅλη τή σημασία τῆς λέξης. Πίστευε σέ ὄραματα καί χρησμούς, ὄνειρα καί οἰωνούς. Τελοῦσε τίς θρησκευτικές του ὑποχρεώσεις καί συμμετεῖχε στίς πομπές καί τίς θυσίες τῆς πόλης ἀνελλιπῶς. Ἔτσι, ἔάν θέλουμε νά πάρουμε στά σοβαρά τό κατηγορητήριο, πού τονίζει τόν θρησκευτικό παράγοντα στήν ὑπόθεση, θά πρέπει νά στρέψουμε τήν προσοχή μας ὄχι τόσο πολύ στόν Σωκράτη καί τοὺς κατηγορούμενους του, ὅπως γίνεται συνήθως, ἀλλά στοὺς τυπικούς καί ἀντιπροσωπευτικούς ἀθηναίους πολίτες πού ἐκδίκασαν τήν ὑπόθεση. Τό ἐνδιαφέρον ἐρώτημα δέν εἶναι γιατί κατηγορήθηκε ὁ Σωκράτης, ἀλλά γιατί μέ τή κατηγορία αὐτή ἦταν δυνατόν νά καταδικαστεῖ.

Ἡ μετάφραση τοῦ Θεοδωρόπουλου ἀποδεικνύεται ἔτσι διεισδυτικότερη ἀπό πολλές καλές φιλολογικές καί φιλοσοφικές μεταφράσεις. Μᾶς δείχνει ὅτι ἡ προκαταρκτική συζήτηση σχετικά μέ τήν εὐσέβεια δέν ἔγινε μέ τεχνικούς ἢ βαρύγδουπους ὄρους, ἀλλά μέ τό λεξιλόγιο μιᾶς εὐκαιριακῆς κουβέντας στήν ἀγορά. Μέ τόν τρόπο πού μιλοῦσαν οἱ ἀπλοῖ Ἀθηναῖοι – καί ἀσφαλῶς οἱ περισσότεροι ἄλλοι Ἕλληνες. Γιά νά μνηθοῦμε στό κλίμα τῆς ὑπόθεσης δέν μᾶς χρειάζεται τόσο πολύ ἡ Ἀπολογία ἢ, ἀκόμα λιγότερο, ὁ *Φαίδων*, ὅσο ὁ *Εὐθύφρων*. Δέν μᾶς κατατοπίζει τόσο πολύ ὁ πολιτικός ἢ ὁ μεταφυσικός στοχασμός τοῦ Σωκράτη, ὅσο ἡ αὐθόρμητη καί κάπως συγκεχυμένη ἀντίληψη τοῦ μάντη γύρω ἀπό τήν εὐσέβεια καί τήν ὁσιότητα. Ὅπως ἀκριβῶς εἰσηγεῖται ὁ Θεοδωρόπουλος μέ τή συνολική ἐκδοτική καί μεταφραστική του πρόταση.

Τό παράδοξο εἶναι ὅτι ἕνας λογοτέχνης καταφέρει

νά αποδώσει μέ μεγαλύτερη ακρίβεια τά ιστορικά δεδομένα μᾶς ἐποχῆς γιά τήν ὁποία νομίζουμε ὅτι γνωρίζουμε πολλά. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἐπιτυχία αὐτή, γιά τήν ὁποία τοῦ χρωστᾶ χάρη ὄχι μόνο τό εὐρύτερο ἀναγνωστικό κοινό ἀλλά καί ὁ ιστορικός, ὀφείλεται στήν ἀντίληψη πού ἔχει γιά τά ἔργα πού μετέφρασε. Ὅπως εἶναι σαφές, ἀναγνώρισε τή λογοτεχνική χάρη τῶν πλατωνικῶν διαλόγων καί μάλιστα τήν ιδιότητά τους νά ἀποδίδουν τόν καθημερινό προφορικό λόγο. Προσπαθώντας νά τόν ἀποδώσει ἱκανοποιητικά στό δικό μας ἰδίωμα, μᾶς ἔφερε ἔτσι πλησιέστερα στούς πεντακόσιους περίπου Ἀθηναίους πού ἀνέλαβαν νά ἐκδικάσουν τήν ὑπόθεση.

ΣΟΦΑ

Ἡ πολιτική συγκυρία ὄρισε ἀσφαλῶς τό γενικότερο πλαίσιο τῆς δίκης. Ἀλλά ἡ καρδιά τοῦ ζητήματος δέν βρισκόταν στήν πολιτική βρισκόταν στή θρησκεία. Ὁ κόσμος στόν ὁποῖο ζοῦμε δέν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία. Ἡ θρησκεία μπορεῖ νά διχάσει τό ἴδιο ἔντονα μέ τήν πολιτική. Κάποτε ἐντονότερα. Ἡ θρησκεία ἐξάπτει πάθη μέ ἕναν ἐντελῶς ἰδιαίτερο τρόπο. Μέσα ἀπό τό πρίσμα της δέν χάνει τό νόημά της μόνο ἡ ζωή τῶν ἄλλων, τῶν ἐχθρῶν καί τῶν ἀντιπάλων, ἀλλά καί ἡ ζωή τῶν ἰδίων τῶν διωκτῶν. Ὁ διώκτης πού περιφρονεῖ τή δική του ζωή δέν ἔχει κανένα λόγο νά δείξει οἶκτο ἢ ἀνοχή. Ὁ θάνατος φαίνεται κάποτε εὐλογος, ἀναπόφευκτος ἢ ἀναγκαῖος, ἀπλά καί μόνο γιά μιά ἰδέα ἢ μιά διατύπωση ἰδέας.

Ὅσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ συστηματικά μέ τόν Σωκράτη θεβαιώνουν ὅτι ὑπῆρξε πράγματι νεωτεριστής, ὅτι ὄντως εἰσήγαγε καινά δαιμόνια. Ἡ ἀντίληψή του γιά τήν ἠθική δέν ἦταν ἀπολύτως συμβατή μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ καιροῦ του. Οἱ θεοί τοῦ Σωκράτη δέν ἦταν ἀκριβῶς οἱ ἴδιοι θεοί μέ τούς θεούς τοῦ μέσου Ἀθηναίου. Στή δημοκρατική Ἀθήνα εἶχαν ἀκουστεῖ πολιτικές ἀπόψεις πολύ πιά ἀκραίες ἀπό αὐτές τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνα ἢ τοῦ Ξενοφῶντα. Σπανίως ὥστόσο ὀδηγοῦσαν σέ διώξεις καί σχεδόν ποτέ δέν ὀδηγοῦσαν σέ θανατικές καταδίκες. Ἀλλά καί στά θρησκευτικά ζητήματα ὑπῆρχε, γενικῶς, μεγάλη ἀνοχή. Ὁ πολυθεϊσμός τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ κόσμου φιλοξενοῦσε πρόθυμα νέους θεούς καί νέες μορφές λατρείας. Τό πρόβλημα βρισκόταν ὅταν μιά μορφή θρησκευτικότητας δέν συμπλήρωνε ἀπλῶς τήν ἄλλη ἀλλά συγκροτοῦταν μαζί της.

Ὁ Σωκράτης δέν ἔγραψε βιβλία – πολύ λίγοι θά τά διάβαζαν ἔτσι κι ἄλλιῶς. Δέν ἔκανε ιδιωτικά καί ἀκριβοπληρωμένα φροντιστήρια – αὐτά ἀφοροῦσαν μιά χούφτα πλουσιόπαιδα. Τριγυρνοῦσε στούς δρόμους καί τήν ἀγορά, συναναστρεφόταν περαστικούς, ἀργόσχολους καί ἀνυποψίαστους. Ὅπως ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος, πίστευε πῶς εἶχε λάβει γιά τό σκοπό αὐτό

ἐντολή ἀπό τόν Θεό. Ὅφειλε ἔτσι νά κάθεται σάν ἀλογόμυγα πάνω στήν πόλη καί νά κρατᾶ σέ ἐγρήγορη ὅποιον πετύχαινε, νά τόν νοθετεῖ καί νά τόν ψέγει ὅλη μέρα, ἂν αὐτό ἦταν ἐφικτό. Ἀντιλοῦσε τή δύναμή του ἀπό τήν πίστη του καί δέν ἦταν διατεθειμένος νά κάνει καμία παραχώρηση. Τά καθήκοντα πού εἶχε ἀναλάβει ἦταν τόσο σημαντικά, ὥστε ἡ θανατική του καταδίκη γιά τήν πραγμάτωσή τους τοῦ φαινόταν παντελῶς ἀδιάφορη.

Γιά νά κατανοήσουμε τό πρόβλημα ἴσως νά μή χρειάζομαστε τόσο πολύ φιλοσοφικά ἐφόδια ὅσο μιά καλή πληροφόρηση γιά τήν καθημερινή ζωή στήν κλασική Ἀθήνα. Νά συνομιλήσουμε μέ Ἀθηναίους πού ἦταν διατεθειμένοι νά ἀμνηστεύσουν τούς πολιτικούς τους ἀντιπάλους, ἀλλά ἐντελῶς ἀπρόθυμοι νά ἀποδεχτοῦν κάποιον πού ἀμφισβητοῦσε τή θρησκευτικότητά τους. Ὅπως ἀποδείχτηκε, οἱ μισοί περίπου δικαστές, 281 γιά τήν ἀκρίβεια, πίστεψαν ὅτι ὁ Σωκράτης προσέβαλε τό θρησκευτικό τους αἶσθημα καί διέφθειρε τούς νέους. Οἱ ὑπόλοιποι 221 δέν πείστηκαν ὅτι τό πρόβλημα ἦταν τόσο σοβαρό. Ἀλλά ὅταν ἔφτασε ἡ στιγμή νά προσδιοριστεῖ ἡ ποινή, 80 ἀπό αὐτούς πού τόν εἶχαν ἀθώωσει, ψήφισαν μαζί μέ τούς 281 γιά τή θανατική του καταδίκη. Ἡ ὑπόθεση παρέμενε ρευστή ἕως τήν τελευταία στιγμή.

Ἡ μετάφραση τοῦ Θεοδωρόπουλου καθιστᾶ τό Σωκράτη καί τούς συμπολίτες του οἰκείου, ἐπειδή τούς παρουσιάζει νά κουδεντιάζουν ὅπως ἐμεῖς στήν καθημερινή μας ζωή. Στήν καθημερινή ζωή πού μᾶς παθιάζει καί μᾶς βγάζει κάποτε ἀπό τά ρούχα μας. Ἐάν ἡ καταδίκη τοῦ Σωκράτη παραμένει ἀκόμα ἄλυτος γρίφος, αὐτό ἐνδέχεται νά ὀφείλεται στήν ἀπροθυμία μας νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πού τόν καταδίκασαν παθιάζονταν μέ τά θρησκευτικά θέματα, ὅπως συμβαίνει ὄλο καί συχνότερα στόν κόσμο πού ζοῦμε.

Τζ. Μ. Κουτού

Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς

Μετάφραση: Ἀθηνᾶς Δημητριάδου, Μεταίχιμο, Ἀθήνα 2007

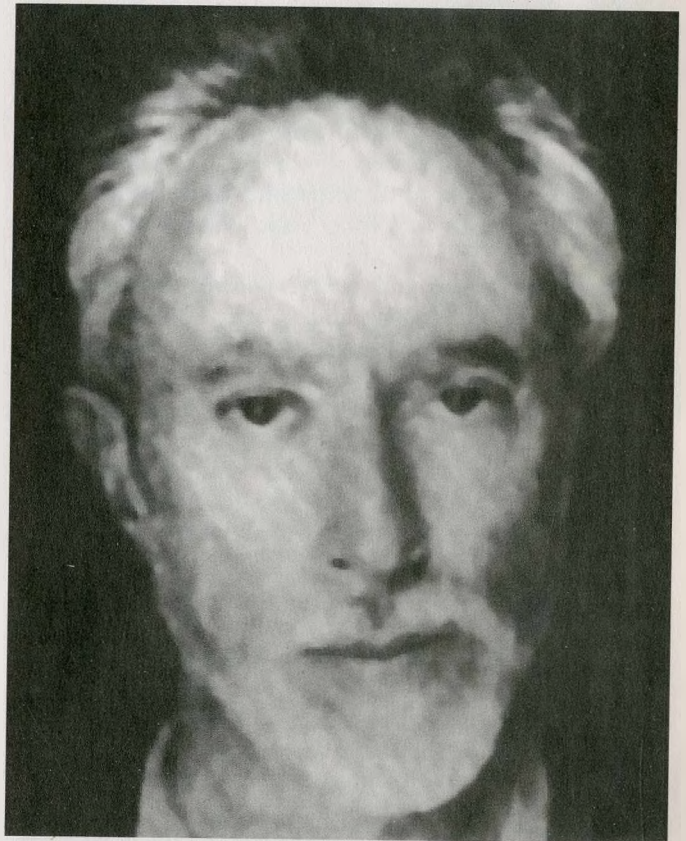
τῆς Ἀθηνᾶς Δημητριάδου

Ἀκριβῶς τριάντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*, τὸ 1977, ὁ Κουτού ἐξέδιδε ἕνα ἄλλο μυθιστόρημα σὲ μορφή ἡμερολογίου, μὲ τίτλο *Στὴν καρδιά τῆς χώρας*.

Εἶχα τὴν τύχη νὰ μεταφράσω καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἔργα καὶ αὐτὸ πού θά προσπαθῶ νὰ κάνω ἀπόψε θά εἶναι ἀφενὸς νὰ ἐντοπίσω κοινὰ σημεῖα ἀνάμεσα στὸ πρῶμο καὶ στὸ ὄψιμο «ἡμερολόγιο» –τοῦτο τὸ δεύτερο ἐντὸς εἰσαγωγικῶν καὶ θά ἐξηγήσω στὴ συνέχεια γιατί– ἀφετέρου νὰ καταθέσω τὴν ἐμπειρία μου ἀπ' αὐτὲς τὶς δύο μεταφράσεις.

Ἔνα ἀπὸ τὰ κοινὰ τους εἶναι ὅτι διεκδικοῦν καὶ τὰ δύο τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἡμερολογίου. Ἄς δοῦμε κατὰ πόσο τὸν δικαιολογοῦν. Τὸ πρῶτο ἕνα ἐξαιρετικά, θά ἔλεγα, ἀφόρητα πυκνὸ κείμενο –σᾶς διαβεβαιῶ ὅτι ὅταν τὸ μετέφρασα, εἶχα πολὺ ἔντονη τὴν αἴσθηση ὅτι εἶχα μπροστὰ μου ἕναν πρωτόπειρο ζωγράφο, πού πειραματιζόταν ἀκατάπαυστα μὲ τὰ χρώματα στὴν παλέτα του, κάνοντας ἀμέτρητους συνδυασμούς– ἔχει μορφή ἡμερολογίου, δεδομένου ὅτι εἶναι χωρισμένο σὲ 266 μέρη πού παραπέμπουν σὲ ἡμερολογιακές καταχωρίσεις. Τὸ δεύτερο εἶναι ρητὰ ἡμερολόγιο, ὅμως καὶ τὰ δύο ἀποκλίνουν ἀπὸ ὅ,τι ὀρίζουμε παραδοσιακά ὡς ἡμερολόγιο.

Κατ' ἀρχάς ὑποθέτω πὼς συμφωνοῦμε ὅτι ὡς ἡμερολόγιο ὀρίζουμε τὸ κείμενο ὅπου καταγράφονται σὲ γραμμικὴ ἐξέλιξη γεγονότα ἀπὸ τὴ ζωὴ ἐκείνου πού τὸ γράφει, γιὰ μιὰ μικρὴ ἢ μεγάλη, συγκεκριμένη πάντως, περίοδο τῆς ζωῆς του, ἐνίοτε διευρυμένα μὲ σκέψεις καὶ παρατηρήσεις. Στὴν οὐσία τὸ ἡμερολόγιο εἶναι τὸ πιὸ εὐήκοον οὐς πού μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τὶς μύχιες σκέψεις μας καὶ ταυτόχρονα ἕνα αὐστηρὰ προσωπικὸς χώρος, ὅπου μποροῦμε νὰ ἀναπτύξουμε τὶς σκέψεις αὐτὲς κατὰ τὸ δοκοῦν.

Μὲ βάση τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ ἔχουμε ἤδη μιὰ ἀνατροπὴ κοινὴ στὰ δύο βιβλία. Γραμμικότητα δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ αὐστηρὰ καθορισμένος χρόνος. Στὴ μὲν *Καρδιά τῆς χώρας*, ὑπάρχει, σὲ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση τουλάχιστον, τὸ πρόσωπο πού γράφει, ἢ

μία φωνή κατά τό παραδοσιακό ημερολόγιο, όμως ή φαινομενικά γραμμική εξέλιξη υπονομεύεται διαρκώς, δεδομένου ότι αυτό που ό άναγνώστης προς στιγμήν θεωρεί συνέχεια τής εξέλιξης, δέν είναι παρά μία άναδίπλωση του προσωπικού χρόνου, συχνά δέ ή εξέλιξη αυτή συνεχίζεται ή ανατρέπεται από μία άλλη, φανταστική. Έπιπλέον ό καθορισμός του χρόνου είναι πολύ χαλαρός, κάπου μέσα στην τελευταία εκατονταετία. Αυτός ό ού χρόνος, ή μή ιστορικότητα, έξυπνέτησε τόν συγγραφέα, κατά τή γνώμη μου, σέ μία περίοδο άσφυκτικής λογοκρισίας, στην άμφισβήτηση τόσο του άπαρτχάιντ όσο και των παραδοσιακών δομών τής άποικιοκρατίας που δυναμιτίζουν κάθε μορφή ανθρώπινης έλαφης. Ίδου πώς αντιμετώπιζει ή ήρωίδα τήν έννοια του χρόνου. (π. 237) *Τά καλοκαίρια και οι χειμώνες έρχονται και φεύγουν. Πώς περνούν τόσο γρήγορα, πόσα έχουν περάσει δέν τό ξέρω, γιατί δέν είχα από παλιά προνοήσει ν' αρχίσω νά τραβάω χαρακιές στο ξύλο ή νά ριγώνω τόν τοίχο ή νά κρατώ ημερολόγιο σάν τόν καλό ναναγό. Ό χρόνος κυλούσε άδιάκοπα και τώρα πιά είμαι στ' αλήθεια μία τρελή γριά παλιόγρια καμπουριασμένη, μέ μύτη γαμπή και δάχτυλα ροζιασμένα. Μπορεί νά κάνω λάθος που περιγράφω τόν χρόνο σάν ποτάμι που κυλάει από τό άπειρο στο άπειρο και μέ παρασέρνει σάν φελλό ή σάν κλαδάκι... Η μπορεί ό χρόνος νά μήν ύπάρχει, μπορεί νά άπατώμαι πιστεύοντας ότι φορέας μου είναι ό χρόνος, ίσως είναι μόνο ό χῶρος...*

Στό *Ημερολόγιο μιάς κακής χρονιάς* άφετέρου, και συγκεκριμένα στο πρώτο μέρος, στίς Σκληρές Άπόψεις, έχουμε μία και μοναδική, πολύ γενική χρονική ένδειξη, 12 Σεπτεμβρίου 2005 –31 Μαΐου 2006, αλλά τίποτα επί μέρους, τίποτα που νά θυμίζει καθημερινή ή έστω και άραιότερη καταχώριση, ενώ στο δεύτερο μέρος, στίς Ήπιες Άπόψεις, δέν ύπάρχει άπολύτως καμία ημερολογιακή ένδειξη. Για τό συγκεκριμένο θέμα έχω ήδη έκφέρει γνώμη στο έπιμετρο του βιβλίου. Ό σενιόρ Κ ξέρεi ότι έχει αρχίσει γι' αυτόν ή αντίστροφη μέτρηση, πόσες μέρες του μένουν. Άρα ή συμβατική καταχώριση έλάχιστα τόν άφορά. Βέβαια έχουμε αρκετά στοιχεία που συνεισφέρουν σέ κάποια περαιτέρω χρονική τοποθέτηση του ημερολογίου, π.χ. ή άναφορά στην άπονομή του Νόμπελ στον Χάρολντ Πίντερ, ή γρίπη των πτηνών, ό ρόλος του Ντόναλντ Ράμφελντ στο Γκουαντάναμο, ως γεγονότα του παρόντος –έδῶ πλέον τά πρόσωπα έρχονται αντιμετώπιζονται μέ τήν ιστορία και ό συγγραφέας παύει νά μιλάει μέ σύμβολα– αλλά και πάλι τό πλαίσιο είναι εύρύ και ό χρόνος ρευστός, δέν αφήνουν περιθώρια αντιμετώπισής του ως συμβατικού ημερολογίου. Η εξέλιξη από τήν *Καρδιά τής χώρας* στο *Ημερολόγιο μιάς κακής χρονιάς* είναι ή εξέλιξη από μία καταπιεσμένη ιστορικότητα, όπου οι χαρακτήρες βιώνουν τόν χρόνο άταδιστικά (όπως άργότερα ό Μάικλ Κ) σέ μία κα-

τά μέτωπο σύγκρουση μέ τήν ιστορία. Πάντως ό Κουτσού, λάτρης τής υπονόμησης τής παραδοσιακής φόρμας, είτε πρόκειται για τό παραδοσιακό βουκολικό μυθιστόρημα τής Νότιας Άφρικής, είτε για κλασική λογοτεχνία, όπως ό *Ροβινσώνας Κρούσος*, ακολουθεί για μία ακόμη φορά τήν προσφιλή του πρακτική, υπονομεύοντας αυτό που όρίζουμε ως ημερολόγιο.

Ένα ακόμη κοινό στοιχείο ανάμεσα στα δύο διβλία είναι τό ποιός μιλάει. Στο συμβατικό ημερολόγιο μιλάει αυτός που γράφει, και όποτε παραθέτει απόψεις τρίτων, τίς παρουσιάζει διυλισμένες μέσα από τό μάτια του. Στην *Καρδιά τής χώρας* μιλάει κατ' αρχάς ή Μάγδα, ή ήρωίδα. Η Μάγδα όμως δέν καταχωρίζει άπλως τά γεγονότα τής ημέρας της αλλά παράγει ένα κείμενο μέ μορφή ημερολογίου, κάτι που καθιστά έξαρχής σαφές χρησιμοποιώντας τό ρήμα διανθίζω, έμμεση άναφορά στην έπινοητικότητα τής λογοτεχνικής γλώσσας. Σέ κάποιο σημείο που ή άφήγηση φτάνει σέ άδιέξοδο ή Μάγδα παροτρύνει εαυτήν, *Προέκτεινε τόν εαυτό σου... Ύφαινε, ύφαινε!* Άρα έως έδῶ έχουμε δύο πρόσωπα, τήν ήρωίδα ως ήρωίδα και τήν ήρωίδα ως συγγραφέα. Ό κριτικός Ίαν Γκλεν προχωρεί ακόμη περισσότερο: στίς δύο αυτές φωνές προσθέτει άλλες δύο, τή φωνή του Κουτσού που μέσω τής Μάγδας μάς προειδοποιεί ότι ένδεχομένως έχουμε νά κάνουμε μέ έναν χαρακτήρα όχι μέ σάρκα και όστά αλλά βγαλμένο από τήν πένα ενός συγγραφέα και τή φωνή του Κουτσού που και πάλι μέσω τής Μάγδας στοχάζεται τούς περιορισμούς που θέτει τό κείμενο κατά τή διαδικασία τής γραφής του.

Στό *Ημερολόγιο μιάς κακής χρονιάς* ή μία φωνή είναι άναμφισβήτητα του μυθιστορηματικού προσώπου, του σενιόρ Κ, διάσημου συγγραφέα που γράφει τίς άπόψεις του για μία συλλογική έκδοση και τίς έμπειρίες του από τή γνωριμία του μέ τή νεαρή και έλκυστική Άννα. Είναι όπωσδήποτε και ή φωνή του Κουτσού, ό όποιος μέσω του σενιόρ Κ, έκφράζει τόν έντονο προβληματισμό του για τή σημερινή κοινωνία και τά άδιέξοδά του ως συγγραφέα, μεταξύ άλλων, τούς περιορισμούς που του θέτει ή ηλικία για νά γράψει μυθιστόρημα. Μία τρίτη φωνή είναι ή φωνή τής Άννα και μία τέταρτη του Άλαν στους όποιους ό σενιόρ Κ και ό συγγραφέας Κουτσού έκχωρούν μέσα στο δικό του ημερολόγιο χῶρο για νά μιλήσουν.

Σέ ένα συμβατικό ημερολόγιο ό συγγραφέας Κουτσού θά μιλούσε μέσω των σκληρών άπόψεων ή έστω παραθέτοντας σπαράγματα άπ' αυτές. Τά κείμενα αυτά είναι τά πιο κοντινά του, αυτά που ανταποκρίνονται στην καθημερινότητά του είτε ως σκέψεις είτε ως ένασχόληση. Κατ' εικόνα του κατασκευάζει τόν σενιόρ Κ, τό alter ego του. Στη συνέχεια όμως βάζει τόν σενιόρ Κ νά συναναστραφεί τήν Άννα και τόν Άλαν. Η έμπλοκή τής Άννα και του Άλαν μέ τό

έν εξελίξει βιβλίο τοῦ σενιόρ Κ εἶναι μιά ἐμπλοκή τοῦ πραγματικοῦ μέ τό φανταστικό, εἶναι τό μυθιστόρημα. Εἶναι στήν οὐσία ἡ ὑπονόμηση τῶν σκληρῶν ἀπόψεων. Ἡ μυθιστορηματική φωνή τῆς Ἄννα πάντως εἶναι τόσο ἰσχυρή ὥστε ἐπηρεάζει τόν ἐν μέρει μυθιστορηματικό σενιόρ Κ νά γράφει ἕναν δεύτερο κύκλο ἀπόψεων, ἠπιότερων αὐτῆ τῆ φορά. Ὁ ἀναγνώστης ἐν ὀλίγοις παρακολουθεῖ ἕνα ἔργο ἐν προόδῳ, τήν ὥρα πού γράφεται ἡ ἄν προτιμᾶτε, δακτυλογραφεῖται, κάτι πού ἀντιβαίνει στή φύση τοῦ ἡμερολογίου.

Τελικά τί κρατᾶει ὁ Κουτού ἀπό τό παραδοσιακό ἡμερολόγιο; Ὅπωςδήποτε καί στά δύο βιβλία τό κέλυφος, τήν ἀνάμνηση τῆς φόρμας. Μόλις ἀντικρίσουμε τή σελίδα, τό μυαλό μας πηγαίνει ἀμέσως σέ ἡμερολόγιο. Βέβαια, ὀφείλουμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀκόμη καί στό συμβατικό ἡμερολόγιο, ὁ συγγραφέας του γράφει τά ὅσα γράφει ἔχοντας κάπου στό βάθος τοῦ μυαλοῦ του ὅτι ἴσως κάποτε διαβαστοῦν. Ὁ Λούσιαν Φρόνντ, πού τό σκίτσο του κοσμεῖ τό ἐξώφυλλο τοῦ *Ἡμερολογίου*, γράφει κάπου, «Ἡ τέχνη μου εἶναι καθαρά αὐτοβιογραφική. Ἀντί νά κρατᾶω ἡμερολόγιο, ζωγραφίζω». Πάντα, λοιπόν, ἐπικρέμαται ὁ κίνδυνος τῆς ὠραιοποίησης, τῆς ὑπονόμησης, τῆς ἀλλοίωσης. Εἶναι ἀνθρώπινο.

Ἐνα τελευταῖο κοινό πού θά ἐπισημάνω στά δύο βιβλία εἶναι οἱ ἀντηχήσεις τῶν μεγάλων ἔργων τῆς λογοτεχνίας. Ὁ Κουτού εἶναι βαθύς γνώστης τῆς λογοτεχνίας, αὐτό ἄλλωστε φαίνεται καί ἀπό τά δοκίμιά του. Εἰδικά στό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*,

ἔχοντας περάσει μιά ζωή μέ αὐτά τά κείμενα, ἀποτίει φόρο τιμῆς στόν Ντοστογιέβσκι, στόν Τολστόι, σέ ὅλους αὐτούς πού τόν συντρόφεψαν στήν πορεία του.

Ἡ μετάφραση καί τῶν δύο βιβλίων ἦταν γιά μένα ἐμπειρία. Ἡ ἐξαντλητική δουλειά πού ἔχει γίνει ἀπό τόν συγγραφέα, αὐτό τό ἀλφάδιασμα τῶν λέξεων, θέτει ἕνα πολύ αὐστηρό πλαίσιο στόν μεταφραστή, πού προϋποθέτει μόχθο καί προκαλεῖ ἄγχος. Παρ' ὅλες τίς φοβερές δυσκολίες πού ἀντιμετώπισα μεταφράζοντας τό *Στήν καρδιά τῆς χώρας* πιστεύω ὅτι ἦταν γιά μένα ὁ μπούσουλας γιά τό ὑπόλοιπο ἔργο τοῦ Κουτού. Μοῦ δίδαξε τήν οἰκονομία τοῦ λόγου του καί μέ ἔκανε νά διακρίνω τή σωρεία τῶν μοτίβων πού ἐπαναλαμβάνονται στό μετέπειτα ἔργο του. Δέν θά πῶ ὅτι ἐνωθα εὐτυχῆς πού τό μετέφραζα, γιατί ἦταν γιά μένα μιά πολύ σκληρή ἄσκηση.

Γιά τό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς* μπορῶ νά δηλώσω ὅτι ἐνωθα εὐτυχῆς μεταφράζοντάς το. Ἐδῶ πλέον ὁ Κουτού ἔχει ἀπαλλαγῆ ἀπό τά δεσμά πού τόν καθήλωναν, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος γιά τόν Τολστόι, καί ἔχοντας ἀποστασιοποιηθεῖ, προχωρεῖ σέ ἕνα ξεκαθάρισμα χωρίς προηγούμενο. Παράλληλα ὁ λόγος του εἶναι καίριος χωρίς νά εἶναι δυσνόητος, ἡ δέ θεματολογία του, παρότι εὐρύτατη, ἀνοίγει ἀναπόφευκτα διάλογο μέ ἄτομα τῆς ἡλικίας μου. Ἄν στήν *Καρδιά τῆς χώρας* εἶχα μπροστά μου τόν ζωγράφο πού πειραματίζεται μέ τά πάντα, στό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς* εἶχα μπροστά μου τόν ζωγράφο πού μέ ἐλάχιστες πινελιές δίνει τήν συνταρακτική εἰκόνα.

Τζ. Μ. Κουτού

Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς

Μετάφραση: Ἀθηνᾶς Δημητριάδου, Μεταίχμιο, Ἀθήνα 2007

τοῦ Ἄρη Μπερλή

Τό *Ἡμερολόγιο μιᾶς κακῆς χρονιάς*, τό τελευταῖο, ἐνδέκατο μυθιστόρημα τοῦ Κουτού ἔχει, καθῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ ἀναγνώστης ἀμέσως μέ τό πού θά ξεφυλλίσει τό βιβλίο, τρεῖς παράλληλες γραμμικές ἐξελίξεις πού ἀναπτύσσονται σέ κάθε του σελίδα. Ἄς τίς ὀνομάσουμε πάνω, μεσαία, καί κάτω.

Στό πάνω μέρος τῆς σελίδας ἔχουμε τίς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα, τοῦ Σενιόρ Κ, ὑπό μορφήν ἄρθρου,

ὀμιλίας ἢ μονολόγου, γιά ποικίλα κρίσιμα θέματα τῆς ἐποχῆς πού ζοῦμε, ἀλλά ὄχι μόνο. Ἐτσι, παράλληλα μέ τή διατύπωση ἀπόψεων γιά τήν Ἄλ Κάιντα, τό σύγχρονο πανεπιστήμιο, τό Γκουαντάναμο, τή γρίπη τῶν πτηνῶν, τόν Τόνυ Μπλέρ, τόν Χάρολντ Πίντερ, ἔχουμε καί σκέψεις γιά διαχρονικά θέματα ὅπως τό κράτος, ὁ ἀναρχισμός, ἡ δημοκρατία, ἡ ἀριστερά καί ἡ δεξιά (βλ. μιά εὐστοχη ἀπόπειρα ἐρημη-

νείας τῆς κατάρρευσης τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ στή σελ. 130), ἡ θεωρία τῶν πιθανοτήτων, ὁ δαρβινισμός καί ἡ θεωρία τοῦ νοήμονος σχεδιασμοῦ, ἡ κλασική μουσική, ἀλλά καί γιά μεγάλους μουσικούς ἢ μυθιστοριογράφους ὅπως ὁ Μπάχ, ὁ Ντοστογιέφσκι καί ὁ Τολστόι, καί ἀκόμη κάποιες σελίδες ἀπροκάλυπτα αὐτοβιογραφικές, γιά τίς ἐμπειρίες τοῦ συγγραφέα ὡς πανεπιστημιακοῦ καθηγητῆ, τίς ἀναγνωστικές του συνήθειες, τόν πατέρα του, τίς προτιμήσεις του, τίς βαθυτέρες σκέψεις του γιά τή μεταθανάτιο ζωή, τόν ἔρωτα κ.ά.

Στό μεσαῖο μέρος μιλάει πάλι ὁ συγγραφέας ἀλλά ἐδῶ ἀφηγεῖται τή σχέση του μέ τήν Ἄννα, μιά κοπέλα ιδιαίτερα θελκτική, ἐρωτικά θελκτική. Ἡ ἀφήγηση, μολόντι σέ πρῶτο πρόσωπο, περιλαμβάνει καί διαλόγους.

Στό τρίτο μέρος, στό κάτω μέρος τῆς σελίδας, αὐτός πού μιλάει εἶναι ἡ κοπέλα, ἡ Ἄννα, πού ἀφηγεῖται καί αὐτή τήν ἐξέλιξη τῆς σχέσης της μέ τόν συγγραφέα, καί παράλληλα μιλάει γιά τή σχέση της μέ τόν Ἄλαν, ἕναν νεαρό χρηματιστή.

Ἐχουμε λοιπόν τρία πρόσωπα –τόν συγγραφέα, μέ τό ὄνομα Σενιόρ Κ, τήν Ἄννα καί τόν Ἄλαν– καί δύο ἐξελιξίσεις σχέσεων, τοῦ συγγραφέα μέ τήν Ἄννα καί τῆς Ἄννα μέ τόν ἐραστή της. Ἐχουμε δηλαδή τά βασικά στοιχεῖα τῆς πλοκῆς ἑνός μυθιστορήματος. Τό βιβλίο εἶναι πράγματι μυθιστόρημα κι ἄς μήν μᾶς ἐξαπατᾷ ἡ ἀνορθόδοξη δομή του ἢ ἡ δεδηλωμένη ἡμερολογιακή μορφή του. Τό πάνω μέρος, τό λιγότερο ἄς ποῦμε «μυθιστορηματικό», οἱ ιδέες καί σκέψεις τοῦ συγγραφέα ἐπί ποικίλων θεμάτων, ὄχι μόνο τῆς ἐπικαιρότητας, συμβάλλει οὐσιαστικά στήν ἀπεικόνιση τοῦ χαρακτήρα του, διαγράφει πληρέστερα τόν κεντρικό ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος –πού εἶναι πράγματι ὁ κεντρικός ἥρωας, γιά αὐτόν γράφει ὁ Κουτού. Τό βιβλίο, γιά ἕναν συγγραφέα στά ἐβδομήντα του πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἴδιο τόν Τζών Κουτού. Κι ἐδῶ προκύπτει τό ἐρώτημα. Ταυτίζεται πράγματι ὁ συγγραφέας Κουτού μέ τόν Σενιόρ Κ.;

Θά ἔλεγα ἀπερίφραστα ναι. Κι ἂν ἀκόμη δέν εἶχε φροντίσει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας νά μᾶς προειδεῖται γιά αὐτό –ἡ νοτιοαφρικανική του προέλευση, ἡ ἀποδημία του στήν Αὐστράλια, ἀκόμη καί ἡ ἀναφορά στό βιβλίο του *Περιμένοντας τούς βαρβάρους*–, πολλά ἄλλα οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς σκέψης καί τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Σενιόρ Κ. συμπύκνουν ἀπόλυτα μέ τίς σκέψεις καί τούς προβληματισμούς τοῦ ὑπαρκτοῦ συγγραφέα Τζών Κουτού, ὅπως τίς γνωρίζουμε ἀπό παλαιότερα δημοσιεύματά του, π.χ., οἱ ἀπόψεις του γιά τήν παιδοφιλία καί τόν φεμινισμό, γιά τά ζῶα, γιά τήν ἀγγλική γλώσσα κ.ά., ἔχουν διατυπωθεῖ ἐκτενῶς σέ δοκίμια καί μελέτες του. Ὅλα αὐτά μᾶς κάνουν νά ταυτίζουμε τόν Κουτού μέ τόν συγγραφέα κεντρικό ἥρωα τοῦ μυθιστορήματος του.

Καί τό ξεμύαλισμα τοῦ Σενιόρ Κ μέ τήν Ἄννα; Εἶναι καί αὐτό βιογραφικό στοιχεῖο, συμπίπτει καί ἐδῶ ὁ μυθιστορηματικός ἥρωας μέ τόν Τζών Κουτού; Ἕνας ἀνακριτής ἢ ντέτεκτιβ κατά πάσα πιθανότητα δέν θά ἀνακάλυπτε τίποτε τό σχετικό. Ὡστόσο, αὐτοβιογραφικά στοιχεῖα δέν εἶναι μόνο τά πραγματικά γεγονότα ἀλλά καί ἡ προβολή τῶν ἐπιθυμιῶν μας, τῶν φαντασιώσεων ἢ τῶν φόβων μας. Ὅλη ἡ λογοτεχνία εἶναι ὑποκειμενική καί αὐτοβιογραφική. Καθώς ἔχουν πει, ποίηση πού δέν ἔχει «τή χροιά τοῦ χαρακτήρα καί τῶν διαθέσεων τοῦ ποιητῆ δέν εἶναι ποίηση». Ὅλη ἡ λογοτεχνία εἶναι ἐξ ὀρισμοῦ ὑποκειμενική. Τό λογοτέχνημα εἶναι βασικά προσωπικό ἔργο, εἶναι ἡ ἔκφραση τῶν ιδεῶν καί τῶν αἰσθημάτων ἑνός συγκεκριμένου προσώπου, τοῦ συγγραφέα. Κι ἔπειτα, αὐτό τό θέμα τῆς σχέσης ἑνός μεσήλικα μέ μιά κατά πολὺ νεότερη γυναίκα εἶναι βασικό μοτίβο τῶν τελευταίων μυθιστορημάτων τοῦ Τζών Κουτού. Ὑπάρχει στό καλύτερο μυθιστόρημά του τό *Disgrace* (τή *Ντροπή*, πού ἀτυχῶς μεταφράστηκε στά ἑλληνικά ὡς *Ἀτίμωση*), ὑπάρχει στόν *Ἀργό Ἄνθρωπο*, κυριαρχεῖ στό *Ἡμερολόγιο*. Τόν ἀπασχολεῖ μονίμως. Αὐτό καί μαζί μέ αὐτό, σέ συνδυασμό μέ αὐτό, τόν ἀπασχολεῖ τό ἐπερχόμενο γῆρας, ὄχι τόσο ὁ θάνατος ὅσο ἡ ἐπερχόμενη ἀνημπόρια, ἡ φθορά, ἡ ἀγριότητα τῶν γερατειῶν.

Εἶναι ἐνδιαφέρον τό ὅτι παρόμοια θεματολογία χαρακτηρίζει τήν πρόσφατη παραγωγή ἑνός ἄλλου μεγάλου σύγχρονου μυθιστοριογράφου, τοῦ ἀμερικανοῦ Φίλιπ Ρόθ. Ἀναφέρομαι στά δύο τελευταῖα μυθιστορήματά του, τόν *Καθένα* καί τό *Exit Ghost*. Ἐκεῖνο πού ἐκπλήσσει ἐν προκειμένῳ τόν ἀναγνώστη εἶναι ἕνας ρεαλισμός πού δέν ὀρρωδεῖ πρό οὐδενός, ὅσο καί ἂν αὐτό ἐκθέτει τόν ἀφηγητή/συγγραφέα. Βεβαίως καί τά γηρατεῖα ἀποτελέσαν ἀνεκαθεν θέμα τῆς λογοτεχνίας, περισσότερο τῆς ποίησης, λιγότερο τῆς πεζογραφίας. Ἀλλά πόσο μακριά βρισκόμαστε ἀπό τήν ἥπια μεταφορικότητα τοῦ Σαίξπηρ πού, σέ ἕνα λαμπρό πράγματι σονέτο του, παρομοιάζει τό γῆρας μέ τό μούχρωμα τῆς μέρας πού τέλειωσε, τίς στάχτες τοῦ ξύλου πού κάηκε, ἢ τά λίγα κίτρινα φύλλα στά κλαδιά ἑνός δέντρου πού σειόνται στόν παγερό ἄνεμο:

*When yellow leaves, or none, or few, do hang
Upon those boughs which shake against the cold.*

Πόσο ἐξιδανικευμένες μᾶς φαίνονται αὐτές οἱ εικόνες σέ σύγκριση μέ τήν ὠμή καί ἀφοπλιστική ειλικρινία τοῦ Κουτού ἢ τοῦ Ρόθ πού δέν εἶναι διατεθειμένοι νά κρύψουν ἢ νά ἐξωραΐσουν ἀπολύτως τίποτα, ἀκόμη καί τίς πιό ταπεινωτικές ἐμπειρίες πού διώνουν στά γηρατεῖά τους οἱ ἥρωες μέ τούς ὁποίους οἱ ἴδιοι στήν οὐσία ταυτίζονται, ὁ Σενιόρ Κ, ὁ Ζούκερμαν, ὁ Καθένας. Ὁ Κουτού, ὅπως καί ὁ

Ρόθ, όπως και ο Τολστόι στον *Θάνατο του Ιβάν Ιλιτς*, δέν χρησιμοποιεί μεταφορές (ή, τίς περιστέλλει κατά τό δυνατόν) γιά νά περιγράψει τή φθορά και τό άλλος, σωματικό και ψυχικό, πού συνοδεύουν τήν ώριμη άνδρική ηλικία· χρησιμοποιεί τίς πιό άφόρητες κυριολεξίες.

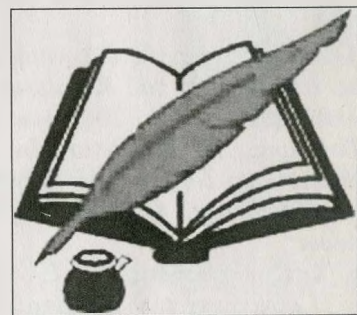
Άλλά άν τό λογοτέχνημα είναι προσωπικό και ύποκειμενικό, άν φέρει έκτυπη τή σφραγίδα τής προσωπικότητας και τών εμπειριών του δημιουργού του, τό ίδιο θά λέγαμε προσωπική είναι και ή άνταπόκριση του άναγνώστη. Ο άναγνώστης κοιμίζει επίσης τίς εμπειρίες του στην άνάγνωση και είναι αυτόνοτο οί ώριμοι στην ηλικία άναγνώστες, και μάλιστα οί άντρες, νά είναι σε θέση νά έκτιμήσουν και νά έννοήσουν καλύτερα τά διεκτραγωδούμενα και ταυτοχρόνως διακωμωδούμενα πάθη του Σενιόρ Κ ή του Ζούκερμαν. Βέβαια αυτή ή παρατήρηση δέν έχει άπόλυτη ισχύ. Δέν χρειάζεται νά είμαστε αίμοσταγείς βασιλείς γιά νά καταλάβουμε τόν Μάκμπεθ ούτε παιδοκτόνο γιά νά κατανοήσουμε τή Μήδεια. Αυτό πού έννοώ είναι ότι ο μεσήλικας άναγνώστης, ακόμη και άν οί εμπειρίες του δέν συμπίπτουν μέ αυτές του Σενιόρ Κ, βρίσκεται σε προνομακή θέση έναντι του νεαρού άναγνώστη ή τής άναγνώστριας του μυθιστορηματος γιά τό όποιο μιλάμε σήμερα. Και ακόμη, είναι φανερό ότι πληθαίνουν τόν τελευταίο καιρό τά πεζογραφήματα πού θίγουν, άπροκάλυπτα και άπροκατάληπτα, θέματα τής μέσης και δή τής άνδρικής ηλικίας. Σάν νά εμφανίζεται σιγά-σιγά ένα νέο λογοτεχνικό είδος, άντιστρόφως άνάλογο τής έφηβικής λογοτεχνίας.

Όπωσδήποτε τό *Ημερολόγιο μιās κακής χρονιάς* δέν είναι μόνο αυτό, δέν είναι μόνο ή ιστορία του μάταιου ξεμυαλισματος ενός έβδομηντάρη, ούτε μόνο μιá έκθεση τών άπόψεων του συγγραφέα γιά ένα πλήθος επίκαιρων ή και άνεπίκαιρων θεμάτων. Παρά τήν άνορθόδοξη δομή του είναι ένα πολύ καλό μυθιστόρημα, μέ αρχή, μέση και τέλος και τρείς χαρακτηριστικές πού σκιαγραφούνται πολύ πειστικά. Άκόμη, είναι ένα μυθιστόρημα πού όρισμένοι θά τό άποκαλοΰσαν μεταμοντέρνο, δεδομένης τής ύπονόμευσης τής παραδοσιακής οικονομίας του ρεαλιστικού μυθιστορηματος και ενός άς ποΰμε θεωρητικού προβληματισμού πού ένσωματώνεται στή μυθοπλασία. Πεποίθησή μου είναι ότι οί σχετικές αναλύσεις γιά τή μεταμοντερνικότητα του μυθιστορηματος άποπροσανατολίζουν μάλλον παρά βοηθούν τόν μέσο έπαρκή άναγνώστη τής λογοτεχνίας, πόσο μάλλον πού στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς, δέν έχουν ξεκαθαριστεί οί όροι τής συζήτησης – τί ακριβώς έννοούμε όταν λέμε μεταμοντέρνο, αυτοαναφορικότητα, διακειμενικότητα και άλλα συναφή. Άλλά άν πρέπει όπωσδήποτε νά έπισημάνουμε κάποιες άς ποΰμε «μοντέρνες» τροπές αυτού του βιβλίου, όπου ο συγγραφέας ένσωματώνει στην αφήγησή του προβληματισμούς και κρί-

σεις γιά τόν συγγραφέα και τήν μυθιστοριογραφία, τότε άς σταθοΰμε όχι στο καθαυτό γεγονός τής μεταμοντερνιστικής αφήγησης αλλά στα όσα λέει γιά τούς δύο μεγάλους Ρώσους μυθιστοριογράφους του δέκατου ένατου αιώνα, τόν Τολστόι και τόν Ντοστογιέφσκι. Αυτό πού αντιλαμβανόμαστε είναι ότι ο Κουτού μιλάει γιά αυτούς έχοντας εγκαταλείψει τή γνωστή του παγερότητα και άποστασιοποίηση, ιδιότητες πού χαρακτηρίζουν όλόκληρο τό έργο του, μυθιστορηματικό και δοκιμακό. Ο θαυμασμός του είναι άνεπιφύλακτος και ή γλώσσα του, γιά πρώτη φορά άπ' όσο μπορώ νά κρίνω, γίνεται ύγρή και θερμή. Αισθάνεται ελάχιστος μπροστά τους και τό δηλώνει κατηγορηματικά. Άς συγκρατήσουμε τήν κατακλείδα του βιβλίου, πού είναι μάθημα όχι μόνο γιά τόν σημερινό μυθιστοριογράφο, όπου γής, αλλά και γιά τόν σημερινό άναγνώστη. Όσα λέει, μήπως δέν αποτελούν έμμεση προτροπή γιά μας νά γυρίζουμε πάντα στους κλασικούς, στους συγγραφείς πού μάς μαθαίνουν όχι μόνο τήν τέχνη αλλά και τό ήθος του καλλιτέχνη, και τό ήθος, θά προσθέταμε, του άναγνώστη;

Άκούστε τον:

Πρέπει νά είμαστε ευγνώμονες προς τή Ρωσία, τή Μητέρα Ρωσία, πού έθεσε ενώπιόν μας μέ άκλόνητη βεβαιότητα τά πρότυπα βάσει τών οποίων πρέπει νά μοχθήσει ο κάθε σοβαρός μυθιστοριογράφος, έστω και άν δέν έχει τήν παραμικρή πιθανότητα νά τά φτάσει: τό πρότυπο του δάσκαλου Τολστόι αφενός, του δάσκαλου Ντοστογιέφσκι αφετέρου. Μέ τό παράδειγμά τους γίνεται κανείς καλύτερος τεχνίτης· και μέ τό καλύτερος δέν έννοώ πιό ικανός αλλά καλύτερος ήθικά. Του έμμηδενίζουν τίς πιό νόθες φιλοδοξίες του, του καθαρίζουν τήν όρασή του, του δυναμώνουν τό χέρι.

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

• ΙΣΤΟΡΙΑ

Ήλιος Γ. Ευαγγέλου, *Λόγια και απόκρυφη βουλγαρική γραμματεία στον ύστερο Μεσαίωνα. Η περιπλοκή του βίου του Βασιλείου του Νέου*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 252.

Άλέξης Ήρακλειδής, *Άσπονδοί γείτονες. Ελλάδα-Τουρκία: Η διένεξη του Αιγαίου*, έκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2007, σελ. 467.

Wolf T. Zoepf, *Waffen SS και επιχείρηση «Nordwind»*, μτφρ. Σωτήρης Αγάπιος, έκδ. Ίωλκός, Αθήνα 2008, σελ. 512.

Niall Ferguson, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*, μτφρ. Καρολίνα Χάγερ, έκδ. Ίωλκός, Αθήνα 2008, σελ. 880.

Henrik Eberle & Matthias Uhl (έπιμ.), *Τό βιβλίο του Χίτλερ*, μτφρ. Νίκος Δεληβοριάς, έκδ. Κέδρος, Αθήνα 2007, σελ. 681.

Norman Davies, *Η Ευρώπη σέ πόλεμο. Η έναρξη, οι συγκρούσεις, οι ηγέτες και τό τέλος του Φασισμού 1939-1945*, μτφρ. Σωτήρης Αγάπιος, έκδ. Ίωλκός, Αθήνα 2008, σελ. 816.

Νίκος Μπακουνάκης, *Μιά στιγμή της Ευρώπης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο λόγος, ή εικόνα, ό μύθος του Άνδρέα Ρηγόπουλου*, έκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 299.

Στράτος Ν. Δορδανᾶς, *Τό αίμα τῶν ἀθῶν. Αντίποινα τῶν γερμανικῶν ἀρχῶν κατοχῆς στή Μακεδονία 1941-1944*, έκδ. Βιβλιοπωλείον τῆς Ἑστίας, Αθήνα 2007, σελ. 607.

I.M. Χατζηφώτης, *Η καθημερινή ζωή τῶν Ἑλλήνων στήν Τουρκοκρατία, 6΄ έκδοση*, έκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2008, σελ. 392.

Horst Blanck, *Τό βιβλίο στήν ἀρχαιότητα, 6΄ έκδ. βελτιωμένη*, μτφρ. Δ.Γ. Γεωργοδασίλης και Μ. Pfreimter, έκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2008, σελ. 343.

Δημήτρης Γιάκος, *Ιστορία τῆς ἑλληνικῆς παιδικῆς λογοτεχνίας τοῦ ΙΘ΄ και τοῦ Κ΄ αιώνα*, έκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 2008, σελ. 200.

Βασίλης Κ. Γούναρης, *Τά Βαλκάνια τῶν Ἑλλήνων. Ἀπό τό Διαφωτισμό ἕως τόν Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, έκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 663 και εἰκόνες.

Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Τό Ἐλντοράντο τῆς Ἀνατολῆς. Η διεύδυση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Ἐταιρειῶν στά Μεταλλεία τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (1861-1923)*, έκδ. Ἐπίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 582.

• ΜΕΛΕΤΕΣ - ΔΟΚΙΜΙΑ

Δημήτριος Α. Δρογίδης, *Ἀπό τόν πολιτισμό στόν μεταπολιτισμό*, έκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 197.

Μαξιμίλιαν Μπράουν, *Ντοστογιέφσκι. Η ζωή τοῦ μέσα ἀπό τό ἔργο του*, μτφρ. Ν.Μ. Σκουτερόπουλος, έκδ. Ἐκκρεμές, Αθήνα 2008, σελ. 420.

Ed Halter, *Πόλεμος και διντεοπαχνίδια. Ἀπό τόν Σούν Τζού στό Χβοχ*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, έκδ. Scripta, Αθήνα 2008, σελ. 443.

Gargi Bhattacharyya, *Σεξουαλικότητα και κοινωνία*, μτφρ. Πάρις Μπουρλάκης, έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2008, σελ. 312.

Σάββας Παύλου, *Γραμμή Λευκωσία-Αθήνα. Λοξά κείμενα*, έκδ. Κουκίδα, Αθήνα 2007, σελ. 312.

Ian Gough, *Η πολιτική οικονομία τοῦ κοινωνικοῦ κράτους*, μτφρ. Λεωνίδας Βατικιώτης, ἐπιστημ. θεώρηση: Δ. Γράβαρης-Μ. Σπουρδαλάκης, έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2008, σελ. 277.

Susan Rubin Suleiman, *Τό γυναικεῖο σῶμα στόν δυτικό πολιτισμό*, μτφρ.-εἰσαγωγή Εὔη Βογιατζάκη, έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2008, σελ. 641.

Ράσελ Τζάκομπυ, *Οἱ τελευταῖοι διανοούμενοι. Η ἀμερικάνικη πνευματική ζωή σέ μιά ἐποχή ἀκαδημαϊκότητας*, μτφρ. Βασίλης Τομανᾶς, έκδ. Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 269.

Μαρία Καραμεσίνη (ἐπιστημονικά ὑπεύθυνη ἔρευνας), *Η ἀπορρόφηση τῶν πτυχιούχων πανεπιστημίου στήν ἀγορά ἐργασίας*. [Πανελλαδική ἔρευνα στούς ἀποφοίτους τῶν ἐτῶν 1998-2000], έκδ. Διόνικος, Αθήνα 2008, σελ. 371.

E.M. Cioran, *Ο πειρασμός τοῦ ὑπάρχειν*, μτφρ. Δημ. Δημητριάδης, έκδ. Scripta, Αθήνα 2007, σελ. 236.

• ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ - ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Θανάσης Χειμωνᾶς, *Ραγδαία ἐπιδείνωση*, έκδ. Πατάκη, Αθήνα 2008, σελ. 224.

Isaac Rosa, *Τό μάταιο χθές*, μτφρ. Κυριάκος Φιλίπιδης, έκδ. Πόλις, Αθήνα 2008, σελ. 344.

Δήμητρα Σωτήρη Πέτρουλα, *«Ποῦ ναι ή μάνα σου, μαρῆ»*, έκδ. Κέδρος, Αθήνα 2007, σελ. 351.

• ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Θάλεια Δραγῶνα, *Ἄννα Φραγκουδάκη (έπιμ.)*, *Πρόσθεση ὄχι ἀφαίρεση, πολλαπλασιασμός ὄχι διαίρεση. Η μεταρρυθμιστική παρέμβαση στήν ἐκπαίδευση τῆς μειονότητας τῆς Θράκης*, έκδ. Μεταίχμο, Αθήνα 2007, σελ. 549.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΕΛΑΝΙ

Ντέιβιντ Σεντάρις

ΓΥΜΝΟΣ

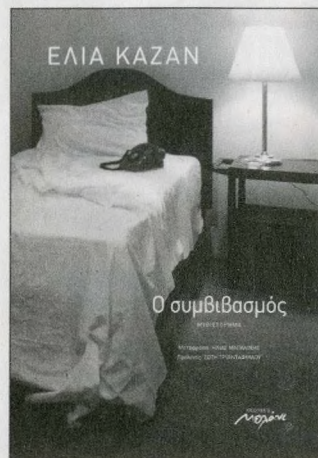
Ανυπόφορα λεπτολόγος, επικίνδυνα γοητευτικός, χαϊρέκακα ονομπ, εξωφρενικά πνευματώδης, ασεβής, μανιακός αλλά όχι καταθλιπτικός... Καλώς ήρθατε στον ξεκαρδιστικό κόσμο του Ντέιβιντ Σεντάρις.

Τζάκι Κέι

ΤΡΟΜΠΕΤΑ

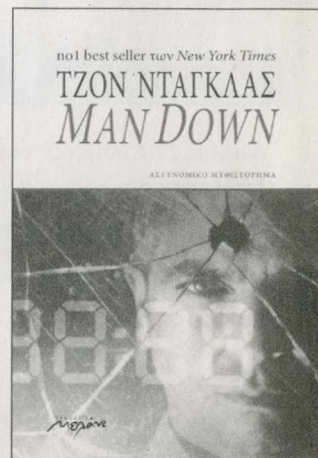
Μια συγκινητική ιστορία αγάπης που αποκάλυπτε την αλήθεια πίσω από κάθε ψέμα και το ψέμα που μόνο η αλήθεια μπορεί να πει.

Ελία Καζάν

Ο ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ

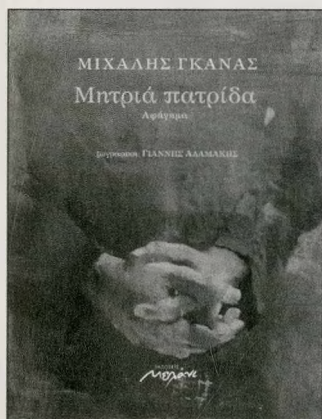
Για να επιβιώσεις σε αυτό τον κόσμο, πρέπει να προσαρμοστείς, να κάνεις υποχωρήσεις – να κάνεις ένα συμβιβασμό. Αυτή είναι η εκπληκτική, αξεχαστη ιστορία ενός ανθρώπου που δραπετεύει από τον συμβιβασμό του.

Τζον Ντάγκλας

MAN DOWN

Η ομάδα *Σπασμένα φτερά*, που γνωρίσαμε το ομώνυμο μυθιστόρημα του Τζον Ντάγκλας, συνεχίζει τις περιπέτειές της. Ο Τζον Ντάγκλας, ένας από τους πρωτοπόρους profilers του FBI, μας προσφέρει για ακόμα μία φορά, ένα συναρπαστικό αστυνομικό μυθιστόρημα.

Μιχάλης Γκανάς

Ζωγραφική: Γιάννης Αδαμάκης

ΜΗΤΡΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

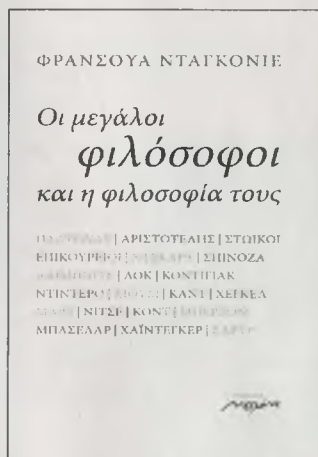
Ένα λιτό και ελλειπτικό αφήγημα. Περιγράφει το οδοιπορικό μιας οικογένειας από την Ήπειρο στις σοσιαλιστικές χώρες, στο τέλος του Εμφυλίου, και την επιστροφή τους στην Ελλάδα το 1954.

Λάο Τσε

ΤΑΟ ΤΕ ΤΣΙΝΓΚ

Το βιβλίο που μας μαθαίνει τον τρόπο να γνωρίσουμε και να δεχτούμε τον εαυτό μας, να γίνουμε ένα με το σύμπαν, να μη φοβόμαστε τον θάνατο και να ζήσουμε ειρηνικά, απλά, ευτυχισμένα.

Φρανσουά Νταγκονιέ

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥΣ

Μια συγκριτική προσέγγιση 20 κορυφαίων φιλοσόφων, από τον Πλάτωνα ως τον Ζαν-Πολ Σαρτρ, και ο πυρήνας της σκέψης τους.

Φρεντ Τσαρλς Ικλέ

ΟΛΟΙ ΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΕΛΕΙΩΝΟΥΝ

Γεμάτο αποκαλύψεις, το βιβλίο αυτό, εγείρει ερωτήματα σχετικά με την τυφλότητα στρατηγών και πολιτικών οι οποίοι στο παρελθόν βυθίσαν τα κράτη τους στη δίνη του πολέμου χωρίς ποτέ να λογαριάσουν το αποτέλεσμα.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

• ΑΘΗΝΑ: ΜΑΡΤΗΣ 5, 106 81, ΤΗΛ. 210 3849020, FAX. 210 3301583 • ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Γ.Θ. 1527, 711 10, ΤΗΛ. 2810 391097, FAX. 2810 391085

Ν Ε Ε Σ Ε Κ Δ Ο Σ Ε Ι Σ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ - ΘΕΑΤΡΟ - ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ - ΙΣΤΟΡΙΑ

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΕΦΗ
ΒΑΦΕΙΑΔΗ (επιμ.)

Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ (επιμ.)

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ

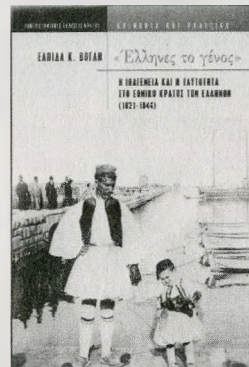
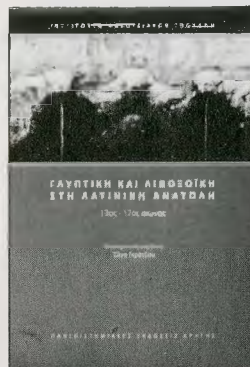
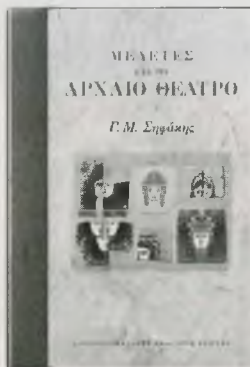
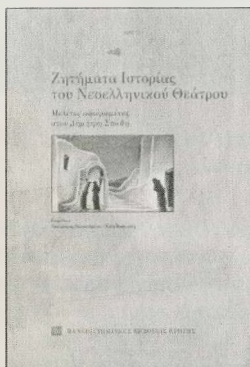
Ζητήματα ιστορίας του
Νεοελληνικού Θεάτρου

Μελέτες αφιερωμένες
στον Δημήτρη Σπάθη

Μελέτες
για το αρχαίο θέατρο

Γλυπτική και λιθοξοϊκή
στη Λατινική Ανατολή
(13ος-17ος αιώνας)

«Έλληνες το γένος»
Η ιθαγένεια και η ταυτότητα
στο εθνικό κράτος των
Ελλήνων (1821-1844)

Σημαινούσα μορφή της ελληνικής θεατρολογίας, ο Δημήτρης Σπάθης, με το πλούσιο ερευνητικό έργο του και τον ανήσυχο επιστημονικό στοχασμό του υπήρξε δάσκαλος για πολλούς νεότερους θεατρολόγους. Τα μελετήματα που συγκεντρώθηκαν στον τόμο αυτό σχετίζονται με περιοχές που καλλιέργησε ο ίδιος ο τιμώμενος: επανησιακό θέατρο, φαναριώτικη σάτιρα, ελληνικός διαφωτισμός, συγγραφείς και κείμενα του 19ου αιώνα, σκηνική δραστηριότητα στον 20ό αιώνα, τύχες της ξένης δραματουργίας στην ελληνική σκηνή, ζητήματα θεατρικής σκηνοθεσίας.

Η παρούσα επιλογή άρθρων του Γρηγόρη Σηφάκη περιέχει εννέα κείμενα για το αρχαίο θέατρο και την από σκηνής διδασκαλία του στην αρχαιότητα, τα οποία πρωτοδημοσιεύθηκαν σε ξένα επιστημονικά περιοδικά ή σε δυσεύρετους συλλογικούς τόμους. Η επανέκδοση αυτή έδωσε την ευκαιρία αναθεώρησης και διόρθωσης των κειμένων, ενώ η έκδοση έχει εμπλουτισθεί με έγχρωμη εικονογράφηση.

Μετά την Δ' Σταυροφορία, στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου εγκαταστάθηκαν Φράγκοι, Ιωαννίτες ιππότες, Γενουάτες, Βενετοί κ.ά. οι οποίοι προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό την οικοδομική και αρχιτεκτονική δραστηριότητα. Μέσα από τα άρθρα του τόμου γίνεται προσπάθεια να εντοπιστούν και να αξιολογηθούν τέτοια έργα, να προσδιοριστεί η προέλευσή τους, να μελετηθεί η σχέση τους με την τοπική αρχιτεκτονική, να εξηγηθούν οι τοπικές ιδιομορφίες στην καλλιτεχνική παράδοση της Ρόδου, της Χίου ή της Κρήτης, να αναδειχθεί η προηγμένη λιθοξοϊκή των τοπικών συνεργείων κ.λπ.

Στο βιβλίο εξετάζεται η εμφάνιση και τα πρώτα κρίσιμα στάδια της εξέλιξης της εθνικής ιθαγένειας στο ελληνικό κράτος. Αν και τα κριτήρια που προσδιορίζουν τους Έλληνες το γένος σήμερα θεωρούνται αυτονόητα, ήδη από τα χρόνια της Επανάστασης ήταν κριτήρια που αναπόφευκτα ακολουθούσαν τον διαχωρισμό του έθνους σε δύο ή, ακριβέστερα, τρεις διακριτούς κόσμους: στους αυτόχθονες της επαναστατικής επικράτειας, στους Έλληνες που παρέμειναν διεσπαρμένοι στη λοιπή Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και σε εκείνους που είχαν μεταναστεύσει πριν από το 1821 στην Ευρώπη και τον υπόλοιπο κόσμο.

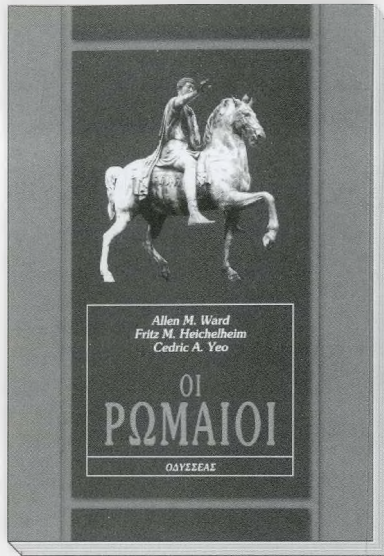
17 X 24 εκ. | σελ. 402
ISBN 978-960-524-239-8 | 32,00 €

16 X 24 εκ., σκληρόδετο | σελ. 270
ISBN 978-960-524-233-6 | 25,00 €

21 X 29 εκ. | σελ. 264 |
ISBN 978-960-524-242-8 | 30,00 €

17 X 24 εκ. | σελ. 404
ISBN 978-960-524-238-1 | 25,00 €

www.cup.gr

Allen M. Ward
Fritz M. Heichelheim – Cedric A. Yeo
Οι Ρωμαίοι
ISBN 978-960-210-532-0, σελ. 748

Gwendolyn Leick
Οι Βαβυλώνιοι
ISBN 978-960-210-524-5, σελ. 220, τιμή 14,00€

A. E. Redgate
Οι Αρμένιοι
ISBN 978-960-210-506-2, σελ. 458, τιμή 27,00€

Perry Anderson
**Από την αρχαιότητα
στον φεουδαρχισμό**
ISBN 978-960-210-396-5, σελ. 325, τιμή 16,00€
Το απολυταρχικό κράτος
ISBN 978-960-210-459-7, σελ. 549, τιμή 25,00€

Henry Noel Brailsford
**Μακεδονία. Οι φυλές της
και το μέλλον τους**
ISBN 978-960-210-504-6, σελ. 391, τιμή 22,00€

G. E. M. de Ste Croix
**Τα αίτια του
Πελοποννησιακού Πολέμου**
ISBN 978-960-210-475-9, σελ. 671, τιμή 30,00€

K. E. Fleming
**Αλή Πασάς,
ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης**
ISBN 978-960-210-374-4, σελ. 314, τιμή 13,00€

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: ΣΤΡΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ 5 • ΤΗΛ. 210 32 12 111

ιστορία
δυσσεύς

R. F. Hoddinott
Οι Θράκες
ISBN 978-960-210-395-7, σελ. 345, τιμή 15,00€

Simon Hornblower
Ο ελληνικός κόσμος (479-323 π.Χ.)
ISBN 978-960-210-486-4, σελ. 603, τιμή 28,00€

P. Horden-N. Purcell
**Μεσόγειος.
Θάλαττα πονηροδιδάσκαλος**
ISBN 978-960-210-467-8, σελ. 890, τιμή 50,00€

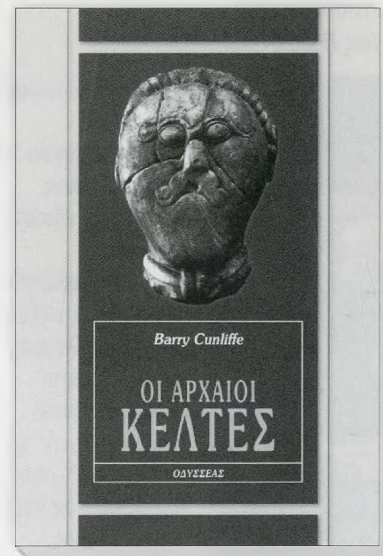
Philip Mansel
**Κωνσταντινούπολη
Η περιπόθητη πόλη (1453-1924)**
ISBN 978-960-210-343-7, σελ. 741, τιμή 30,00€

John Wilkes
Οι Ιλλυριοί
ISBN 978-960-210-349-3, σελ. 428, τιμή 19,00€

Trevor Bryce
Οι Τρώες και οι γείτονές τους
ISBN 978-960-210-515-3, σελ. 271, τιμή 17,00€

F. Donald Logan
Οι Βίκινγκς
ISBN 978-960-210-525-2, σελ. 284, τιμή 17,00€

Barry Cunliffe
Οι αρχαίοι Κέλτες
ISBN 978-960-210-521-4, σελ. 454, τιμή 29,00€

www.odisseas.gr

info@odisseas.gr